

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ГЛАСНИК
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

XXIII
(1974)

БЕОГРАД
1975.

Г Л А С Н И К
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
XXIII
(1974)

INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE
DE L'ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

BULLETIN
DE L'INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE

XXIII
(1974)

Rédacteur

Prof. dr. MILORAD VASOVIĆ
directeur de l'Institut ethnographique
de l'Académie serbe des sciences et des arts

Comité de rédaction

Milorad Vasović, Milka Jovanović, Desanka Nikolić

Accepté à la séance du Conseil scientifique
de l'Institut ethnographique le 21e avril 1975.

Beograd
1975.

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ГЛАСНИК

ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

XXIII
(1974)

Уредник

Проф. др МИЛОРАД ВАСОВИЋ
Директор Етнографског института САНУ

Редакциони одбор

МИЛОРАД ВАСОВИЋ, МИЛКА ЈОВАНОВИЋ, ДЕСАНКА НИКОЛИЋ

Примљено на седници Научног већа Етнографског института
Српске академије наука и уметности 21. априла 1975.

БЕОГРАД
1975.

ЛЕКТОР: ЛЕПОСАВА ЖУНИЋ
ИЗДАЈЕ: ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ТИРАЖ: 1000 ПРИМЕРАКА
ШТАМПА: „СЛОВОДАН ЈОВИЋ“
БЕОГРАД, СТОЈАНА ПРОТИЋА 52

*Штампано уз учешће средстава Републичке заједнице
науке Србије*

САДРЖАЈ

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Мирослав Драшкић, <i>Јован Ердељановић о уделу старијег балканског становништва у етногенези Јужних Словена</i>	11
Видосава Стојанчевић, <i>Проучавање племена у Црној Гори кроз преписку Јована Ердељановића са Андријом Лубурићем (1924—26)</i>	13
Петар Влаховић, <i>Протобалканске физичко-антрополошке особености савременог становништва Југославије</i>	23
Мирослав Драшкић, <i>Савремени процеси етничке симбиозе словенско-романског становништва у североисточној Србији</i>	35
Милка Јовановић, <i>Неки балкански предсловенски елементи у народним ношњама Србије</i>	43
Десанка Николић, <i>„Гуњац“ из времена Војне крајине у XVIII и XIX веку</i>	49
Емилија Церовић, <i>Народна традиција као инспирација у ликовном стваралаштву савремених сликара сељака у Србији</i>	57
Видосава Стојанчевић, <i>Бабушница — нова варошица у југоисточној Србији</i>	67
Душан Бандић, <i>Трагови табуа у самртном ритуалу Срба</i>	95
Милорад Драгић, <i>Погледи и знања о ендемском сифилису код влашког становништва у источној Србији</i>	117
Јован Трифуноски, <i>Гробља и надгробни споменици у Скопској Црној гори</i>	123

IN MEMORIAM

Академик Љубица Јанковић (1894—1974) — Оливера Младеновић	135
---	-----

ОСВРТИ, ПРИКАЗИ, ХРОНИКЕ

III Међународни конгрес за студије југоисточне Европе, Букурешт, 4—10. IX 1974. — Емилија Церовић	143
Seminarium ethnologicum VII (2—13. IX 1974) — Драган Антонић	146
Међународне научне конференције етнолога социјалистичких земаља 9—12. X 1974. — Миљана Радоваковић	147
II Симпозијум етнолога СР Србије посвећен стогодишњици рођења Јована Ердељановића, Панчево, 30—31 X и 1. XI 1974. — Душан Дрљача	148
Симпозијум етнолошког друштва Југославије, Етнолошко проучавање градских и приградских насеља, Крушевац 8—10. XI 1974. — Душан Дрљача	153

Два зборника радова посвећених научном делу Сретена Вукосављевића и проблемима социологије села — Миљана Радовановић	156
Три зборника радова са научних састанака слависта у Вукове дане 1971—73. — Миљана Радовановић	158
Олга Савић: <i>Књажевцац</i> (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књ. 24, Београд 1972, стр. 97—168, са 6 карата и 2 фотографије у тексту) — Милорад Васовић	160
<i>Бор и околина, прошлост и традиционална култура</i> (издање Скупштине општине и Музеја рударства и металургије у Бору, 1973, стр. 1—341, са 3 карте и 102 фотографије у тексту) — Милорад Васовић	162
Јован Бирић и Витомир Живковић: <i>Крупац, Географија, историја, друштвени живот и народноослободилачки рат</i> (Музеј Понишавља у Пироту и Балканолошки институт у Нишу, Пирот, 1974, стр. —240 са 47 фотографија, профила и скица у тексту) — Милорад Васовић	164
Владимир М. Николић: <i>Стари Пирот, Етнолошке белешке из прошлости града</i> (издање Музеја Понишавља, Пирот 1974, стр. 1—118 са 18 фотографија и цртежа у тексту) — Милорад Васовић	166
Коста Н. Костић: <i>Историја Пирота</i> , (издање Музеја Понишавља, Пирот 1973), стр. 1—91. — Јован Трифуноски	167
Миленко С. Филиповић: <i>Таковци, Етнолошка посматрања, Одељење друштвених наука САНУ</i> — Расправе и грађа, књ. 7, Београд 1972, стр. 1—274. — Јован Трифуноски	168
<i>Народни песни от средните Родопи</i> , Записал Атанас Раичев, Студия съставяне, обработка и коментар Росица Ангелова, Окръжен народен съвет — Смолян, Издателство на Българската академия на науките, София 1973, стр. 65. — Оливера Младеновић	169
Slovenski etnograf 23—24 (1970—71), Slovenski Etnografski muzej, Ljubljana 1972, стр. 153 — Бреда Влаховић	171
Boris Kuhar: <i>Admirajoči stari svet vasi</i> , Poljudno znanstvena razprava, Redna knjiga Prešernove družbe, Ljubljana 1972, стр. 218 — Бреда Влаховић	172
George Whorton James: <i>Indian basketry</i> (Dover, New York 1972) — Ласта Баповић	173

БИБЛИОГРАФИЈА

Емилија Церовић: <i>Библиографија радова Јована Ердџановића</i>	177
---	-----

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES ET ARTICLES

Miroslav Draškić: <i>Les vues de Jovan Edelmanović sur le rôle de la population ancienne balkanique dans l'etnogenèse des Slaves du Sud</i>	11
Vidosava Stojančević: <i>Etudes des tribus de Monténégro à travers la correspondance de Jovan Erdelmanović avec Andrija Luburić</i>	13
Petar Vlahović: <i>Caractères physico-anthropologiques protobalkaniques de la population moderne de Yougoslavie</i>	23
Miroslav Draškić: <i>Les processus ethniques contemporains entre la population romanisée valaque et la population serbe slave en Serbie du Nord-Est</i>	35
Milka Jovanović: <i>Quelques éléments balkaniques pre-slaves dans les costumes populaires de la Serbie</i>	43
Desanka Nikolić: <i>„Gunjac“ de l'époque des confine militaires aux 18-e et 19-e siècles</i>	49
Emilija Cerović: <i>Tradition populaire comme inspiration des peintres-paysants modernes en Serbie</i>	57
Vidosava Stojančević: <i>Babušnica — nouveau bourg dans la Serbie du Sud-Est</i>	67
Dušan Badnić: <i>Vestiges du tabou dans le rituel mortuaire des Serbes</i>	95
Milorad Dragić: <i>Connaissance sur la syphilis endémique chez la population valaque en Serbie de l'Est</i>	117
Jovan F. Trifunovski: <i>Cimetières et pierres funéraires dans la région de Skopska Crna Gora</i>	123

IN MEMORIAM

Académicien Ljubica Janković (1894—1974) — Olivera Mladenović	135
---	-----

APERCUS — COMPTES RENDUS — CHRONIQUE

<i>III-e Congrès International des Etudes du Sud-Est Européen, Bucarest, du 4 au 10 Septembre 1974</i> — Emilija Cerović	143
<i>Seminarium ethnologicum VII du 2 au 13 Septembre 1974</i> — Dragan Antonić	146
<i>Conférences internationales d'ethnologie des pays socialistes Pologne, du 9 au 12 Octobre 1974</i> — Miljana Radovanović	147
<i>II-e Symposium d'Ethnologie de la RS de Serbie dédié au centenaire de la naissance de Jovan Erdelmanović, Pančevo, du Octobre au 1 Novembre 1974</i> — Dušan Drljača	148
<i>Symposium de la Société Yougoslave d'Ethnologie: Etude ethnologique des habitats urbains et des banlieues, Kruševac, du 8 au 10 Novembre 1974</i> — Dušan Drljača	153

<i>Deux recueils de travaux du Symposium l'oeuvre scientifique de Šreten Vukosavljević et les problèmes de la sociologie rurale</i> — Miljana Radovanović	156
<i>Trois recueils de travaux de la réunion des slavistes pendant la Semaine de Vuk, 1971—73</i> — Miljana Radovanović	158
Olga Savić: <i>Knjaževac</i> — Milorad Vasović	160
<i>Bor i okolina</i> — Milorad Vasović	162
Jovan Ćirić et Vitomir Živković: <i>Krupac</i> — Milorad Vasović	164
Vladimir Nikolić: <i>Stari Pirot</i> — Milorad Vasović	166
Kosta N. Kostić: <i>Istorija Pirota</i> — Jovan Trifunoski	167
Milenko Filipović: <i>Takovci</i> — Jovan Trifunoski	168
<i>Narodni pesni od srednite Rodopi</i> — Olivera Mladenović	169
<i>Slovenski etnograf 23—24 (1970—71), Ljubljana 1972</i> — Breda Vlahović	171
Boris Kuhar: <i>Odmirajoči svet vasi, Ljubljana, 1972</i> — Breda Vlahović	172
George Whorton James: <i>Indian Basketry (Dover, New York 1972)</i> — Lasta Đapović	173

BIBLIOGRAPHIE

Emilija Cerović: Bibliographie de Jovan Erdeljanović	177
--	-----

Мирослав Драшкић

ЈОВАН ЕРДЕЉАНОВИЋ О УДЕЛУ СТАРИЈЕГ БАЛКАНСКОГ СТАНОВНИШТВА У ЕТНОГЕНЕЗИ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Јован Ердељановић, редовни професор Београдског универзитета члан Српске академије наука, Скопског научног друштва, почасни члан Матице српске у Новом Саду, редовни и почасни члан више научних друштава у иностранству и дугогодишњи уредник Српског етнографског зборника, рођен је у Панчеву 1874. године, а умро 1944. године у Београду. Стогодишњица рођења и тридесето годишњица смрти овог великог српског етнолога, повод је овим редовима.

Научни радови Јована Ердељановића до сада су у више махова разматрани са разних научних аспеката, не само у етнологској већ и у антрополошкој, историјској, социолошкој и библиографској литератури.¹

Сложеном научном опису Јована Ердељановића пришло се са различитих научних приступа на њему посвећеном симпозијуму у

¹ Боривоје Дробњакковић, *Библиографија радова наших етнолога* — др Јован Ердељановић, Гласник етнографског музеја у Београду, књ. VI, Београд 1931, стр. 141—144; Исти, Јован Ердељановић, Гласник етнографског института САНУ, I, Београд 1952, стр. 553—557; Мирко Барјактаровић, *Библиотека професора Ердељановића*, Гласник етнографског института САНУ, I, Београд 1952, стр. 593—594; Петар Влаховић, *Др Јован Ердељановић* 30. 10 1874 — 12. 2 1944, Гласник етнографског музеја у Београду, књ. XVI, Београд 1953, стр. 262—266; Војислав С. Радовановић, *У спомен академику др Јовану Ердељановићу, уреднику Српског етнографског зборника*, Српски етнографски зборник, књ. LXIV, Расправе и грађа, књ. 2, Београд 1951, стр. V—VII; Петар Ж. Петровић, *Јован Ердељановић — о десетогодишњици смрти*, Зборник Матице српске, свеска друштвених наука, св. 6, Нови Сад 1954, стр. 188—189; Шпиро Кулишић, *Научно дјело Јована Ердељановића*, Зборник За друштвене науке Матице српске, 45, Нови Сад 1966, стр. 92—109; Исти, *Осврт на развитак научне мисли у српској етнологији*, Гласник земаљског музеја, св. етнологија, XXII, Сарајево 1967, стр. 204; Николајевић Јелена и Петровић Ж. Петар, *Допуна библиографије етнолога Јована Ердељановића*, Гласник Етнографског музеја, св. 28—29, 1956—1966, Београд 1966, стр. 315; Светозар Будибрк, *Социолошка теорија и методологија код Јована Ердељановића*, Гласник етнографског института, XIX—XX, 1970—1971, Београд 1973, стр. 33—44.

Панчеву — његовом родном месту, 1974. године. Међутим, његов рад о уделу старијег балканског становништва у етногенези Јужних Словена, колико је познато, није разматран на поменутом симпозијуму.²

Како је Јован Ердељановић превасходно био етнолог, њега је, сасвим природно, у првом реду интересовао сложени проблем етногенезе Јужних Словена. Из анализе његових радова јасно произлази да је он целокупан свој систематски сакупљани материјал подређивао тој основној етнолошкој проблематици, без обзира на непосредан повод својих истраживања. Он је у низу својих студија „међу првима покренуо нека битна питања етногенезе Јужних Словена или их је по први пут третирао са ширег гледишта, знатно комплексније, како по схватању самих проблема, тако и по методу истраживања”.³

Јован Ердељановић

Из комплекса крупних питања ране етногенезе и каснијих етничких процеса са разних подручја Југославије — као што су остаци најстаријих словенских слојева на Балканском полуострву; формирање црногорских племена које је, без сваке сумње, у тесној вези и са етничким процесима у Црној Гори; етничка историја становништва Србије са Војводином, Македоније, целокупног динарског становништва и др. — у овом краћем прилогу указаћу само на Ердељановићеве погледе на важност удела старијег балканског становништва у етногенези појединих јужнословенских народа и етничких група.

² Реферати са овог симпозијума, посвећеног стогодишњици рођења Јована Ердељановића, одржаног октобра месеца 1974. године у Панчеву, још нису публиковани.

³ Шпиро Кулишић, *Научно дјело Јована Ердељановића*, стр. 97.

Јован Ердељановић је већ у својим студијама о постанку и развоју појединих црногорских племена — које је објавио у првој фази свог научног дела — обратио посебну пажњу на етничке односе између старијег балканског и словенског становништва. У једном од својих првих капиталних дела *Кучи — племе у Црној Гори* Ердељановић разматра, с једне стране односе између словенског и влашког становништва а с друге стране, између словенског и албанског становништва. Он истиче да у време његових истраживања две постојеће етничке групе — Срби и Албанци — „нису етнички чисте како се то посматрачу на први поглед чини“.⁴ Основу кучког племена по њему су чинили Власи — пороманизовано балканско становништво са којима су се Словени мешали од времена свог досељења све до касног средњег века. Остаци тог становништва рефлектују се на читавом низу термина из материјалног и духовног живота. На првом месту наводи топографске називе: Медун, Фундана, Чел, Ком, Какрицка гора, Букумирско језеро, Бушат, Круоса, Птикаљ, Курлај, Бинца, Рачам и др.⁵ које сматра остацима из илирског језика. Влашки топографски називи били би: Маја, Шкала, Хафа, Банда и др.⁶ који су заједнички и српском и албанском кучком становништву, а нису специјално албански. Влашка терминологија сачувала се и у називима појединих братстава и у презименима појединаца: Гуљи, Ђапи, Бабаји, Лухари, Пасковчи, Какарити, Бошмари, Пљанчори, Бисаћи, Кући и др.⁷ Према Ердељановићу, у Кучима је осим, појединих старих породица, било и целих братстава или племена влашког порекла, као што су били Букумири и Матагуџи, који су дуго живели као номадски пастири на планинским катунима. Временом су се мешали са словенским становништвом и коначно нестали. Наравно, старо словенско становништво их је и силом истеривало са својих катунских испасишта па чак и физички истребљивало. На такву етничку основу, на територију Куча се крајем XV и током XVI века насељава млађе словенско и албанско становништво, које ће, мешајући се са старијим становништвом XVI и XVII века, решити етничку судбину племена.⁸ Један део племена остаје етнички српско, а мањи — етнички албанско. Те новије етничке односе између кучког црногорског и албанског становништва у њиховој каснијој фази, Ердељановић је директно посматрао и проучавао. При томе је запазио сâм процес етничке симбиозе и асимилације овог становништва. У првом реду, дуалну етнологију између два братства различитог етничког и националног порекла, што је било пресудно у процесу етничке асимилације.⁹ У том процесу, поред па-

⁴ Српски етнографски зборник, књ. VIII, насеља, књ. IV, Српска краљевска академија, Београд 1907, стр. 68.

⁵ Исто, стр. 108.

⁶ Исто, стр. 161.

⁷ Исто, стр. 161.

⁸ Исто, стр. 169.

⁹ Шпиро Кулишић, *Научно дјело Јована Ердељановића*, стр. 97.

трилокалног, одлучујућу улогу имао је матриликални брак (домазетство). Разумљиво је да исте такве процесе Ердељановић није могао пратити између словенског и влашког становништва пошто је у време његових истраживања процес асимилације влашког становништва у Црној Гори већ био завршен. Међутим, на основу бројних трагова у култури кучких племеника може се претпоставити да се на сличан начин одвијао и процес асимилације влашког становништва. Најстарије кучке породице имају веома особена презимена, по предањима називају се „Власи“, веома је развијен матриликални брак међу њима, и сл. Уосталом и сам Ердељановић претпоставља да је до таквих међуетничких односа морало долазити у време насељавања Словена на данашње кучко земљиште. Он наглашава да се словенско становништво населило међу Влахе, те да се то становништво временом међусобно измирило и приближило једно другоме.¹⁰

Савремена испитивања међуетничких односа српског и влашког становништва у североисточној Србији скоро да потврђују Ердељановићеве претпоставке о међуетничким словенско-влашким кучким односима. У том делу наше земље претежна територијална ендогамија није спречавала, нити је била баријера, етничкој егзогамији већ због чињенице што различите етничке групе живе на ужој територији у суседству. Веома развијени матриликални брак у одређеним друштвено-економским условима ипак је, перманентно, рекло би се вековима, премоншћавао евентуално и свесно подражавану етничку ендогамију. Чак и у најновије време запажа се тенденција ка делимичној територијалној ендогамији. Релативно је мали број села, изузев читаве зајечарске општине, која склапају бракове из удаљених насеља или других области. Услед тенденције територијалне затворености долази до мешања или само планинских (сточарских) или само равничарских (земљорадничких) села из сасвим одређених привредних разлога. Али, евентуални вишак полова једне генерације — а овај биолошки фактор је увек присутан и с њим се мора рачунати — упућен је на мешање са селима другачије привредне структуре. Долази до процеса силажења и девојака и момака из планинских сточарских у низинска земљорадничка села. Овим мешањем кроз брачне везе долази до преношења различитих манифестација традиционалне културе (култови, ношења и др.) па самим тим и до њеног изједначавања. То добро илустрјују примери влашких унутрашњих села испод планине Дели-Јована која се данас мешају са влашким подунавским селима насељеним влашким царанским становништвом. С друге стране, уколико привредни разлози претегну те не дође до мешања између села с различитом привредом, нужно долази до мешања села различитог етничког састава а исте привредне делатности. У српском селу Поповици, испод Дели Јована, читаве генерације девојака и младића не одлазе у друга села, већ узи-

¹⁰ Кучи, стр. 160.

мају зетове и снахе из планинских влашких села. Оваквих примера има, наравно, и у влашким селима овог региона. Учесталост матрилилокалног брака, као последица специфичне породичне структуре, која има подлогу у традицији, свакако битно утиче на интензивна етничка мешања овог становништва. Колико је матрилилокални брак развијен најбоље илуструје чињеница да у неким селима неготинске општине (особито влашким) број домазета који су се приженили од 1920. до 1967. године достиже и чак премашује 50% од укупног броја породица у селу. Код овако постављене традиционалне породице, уз интензивно дејство економских фактора, морало је долазити, као што и данас долази, до биолошке немогућности да се сви синови призете било у истом селу било у неком суседном, етнички сродном. Услед тога долази до преласка из српских села у влашка, чак црногорских у влашка (у новије време), влашких у „бугарска“, „бугарских“ у српска, и обратно. Сасвим је природно да у условима претежно патрилокалне породице постојање матрилилокалне породице изазива читав низ процеса, па између осталих и етничке и културне. Прижењени домазет прима евентуално сва етничка обележја средине у коју је ушао, али истовремено и доноси нешто из средине из које је потекао. У случају преласка у влашка насеља Срби преузимају етничка, али истовремено намећу национална обележја.¹¹

Стојан Новаковић је такође претпостављао да су словенска и влашка насеља стајала или једна уз друга или међусобно помешана у давној прошлости на Балканском полуострву.¹² Ердељановићева испитивања племена Куча и других црногорских племена, као и савремена етнологска испитивања североисточне Србије као етнички мешовитог региона, потпуно су потврдила ову претпоставку. Овакав распоред насеља балканског и словенског становништва, уз поштовање родовске егзогамије, природно је упућивало на склапање мешовитих бракова, као што је потврђено у црногорско-албанској и српско-влашкој етничкој зони на Балкану.

У студији *Братоножићи — племе у црногорским брдима* Ердељановић је такође запазио сложене етничке односе између старог словенског становништва — Лужана, и пороманизованог — влашког становништва — Букумира. Име племена Братоножића изводи из влашке терминологије, па каже: „Оно што је за нас најзначајније, то је да су сва та имена (Братоног, Братољуб, Братослав) носили Власи, пастири романског порекла, који су већном живели по катунима. То нам даје разлога веровати, да је и мушко име Братоног, од кога је морало постати презиме Братоножићи, било име неког Влаха. Тај је Влах био предак пастирског братства које је имало своје катуне у области данашњих Братоножића и које се по њему прозва-

¹¹ Мирослав Драшкић, *Специфична породична структура као један од услова за етничко мешање и културно изједначавање становништва у источној Србији*. Етнологски преглед, бр. 11, Београд 1973, стр. 161—162.

¹² *Село*, Глас српске краљевске академије, XXIV, Београд 1891, стр. 36.

ло Братоножићи. Да ли је братство било посрбљено, кад се прозвало Братоножићима, то не знамо. По наставку -ићи могли бисмо веровати да је већ било посрбљено. Али да се могло тако прозвати а бити још задуго влашким братством, показују нам данашњи примери са Власима у источној Србији: *многи од њих имају презимена српског облика чак и чиста српска презимена, а међутим су још непрестано прави Власи*¹³ (подвукао М. Д.) Иако се није бавио проучавањем влашког становништва у источној Србији, Ердељановићево поређење постанка племена Братоножића и популације у источној Србији сасвим је тачно. Савремена етнолошка истраживања етничке влашке групе у источној Србији недвосмислено доказују да већина Влаха носи српска имена и презимена, на основу којих, у историјској ретроспективи, да није непосредних теренских истраживања, не бисмо могли тврдити да су они било каква посебна етничка група. Из Ердељановићевих разматрања о језику братоношких Влаха, који је према њему, био мешавина илирског и романског, па доцније подлегао и утицају српског језика, произлази да су несрпска братственичка имена и локални називи: „Букумири, Мацуре, Сура, Кораћи, Љаљиновићи, Фирунић и др.¹⁴ Иста таква пословењена романска имена Ердељановића констатује и у Кучима: Ницуловићи и др. На слична посрбљена презимена појединих родова наилази се у великом броју и у влашкој етничкој групи у североисточној Србији: Ницуловићи, Танасујкићи, Царановићи, Првуловићи и др., из којих се јасно уочавају сложени етнички процеси између словенског и романског становништва. Таква особена презимена наводи за средње-вековне Влахе из западног подручја Балканског полуострва и Петар Скок.¹⁵ Наравно, етничка сложеност племена Братоножића није произишла из оваквих раних етногенетских словенско-романских процеса већ и из каснијих историјских периода. Но, то је тема за посебно разматрање.

У студији *Постанак племена Пипера* Ердељановић веома опширно разматра етничке процесе затеченог балканског становништва и досељеног словенског. Ма колико да је оскудан речнички материјал из топографске номенклатуре старих Пипера, ипак он јасно показује да је староседелачки језик имао у себи измешане елементе из „неког језика, блиског данашњем арбанашком, с елементима из латинског. Могли смо, на пример, или сасвим поуздано или са прилично поузданости утврдити, да су пореклом блиска с арбанашким (или бар уопште старо-балканским) речима и именима ова топографска имена у Пиперима: Рогаме, Сука, Стралић, Баћи, Мијели, Мажбап, Павлов брод, Палова стијена и можда Дромира; док су опет дру

¹³ Српски етнографски зборник, књ. 12, насеља, књ. VI, Српска краљевска академија, Београд 1909, стр. 488.

¹⁴ Исто, стр. 488—489.

¹⁵ Из румунске литературе о балканским Власима, Гласник скопског научног друштва, књ. III, одељење друштвених наука, св. 1, Скопље 1928, стр. 295, 299.

га или сасвим поуздано или сасвим вероватно латинског, односно романског порекла: Дука, Витани и Мртањи, Бањестра, Матаруге, Љепуров до, Капоров бријег, Маџур -јама и др.¹⁶ На основу ове терминологије Ердељановић закључује да „не може бити сумње да су балкански староседеоци... били илирско-романска мешавина, коју је наш народ називао „Власима“.¹⁷ Они су, према Ердељановићу, врло рано живели у непосредном суседству са досељеним словенским становништвом, а то је, наравно морало такође доста рано довести до њиховог зближења и мешања.¹⁸ Разматрајући судбину тих Влаха, Ердељановић констатује да је временом дошао до узмицања влашког језика пред српским и лагано посрбљавање тих Влаха. Према његовом мишљењу, они су били двојезични све до времена турских освајања крајева у којима живи данашње племе Пипери.¹⁹ За ове међуетничке односе веома су значајна Ердељановићева разматрања размештаја влашког стариначког становништва у племену Пипера. По њему, они су живели у „згоднијим, топлијим и роднијим крајевима у близини Зете и Мораче, а да по унутрашњости и на планини нису били насељени или врло ретко или су можда имали тамо само привремена насеља, катуне“, и то као стално настањено становништво.²⁰

Ово његово запажање веома је значајно за питање да ли су Власи само силазили с планина или су, пак, живели и мешали се са словенским живљем и у жупнијим крајевима са сеоским насељима. Његова разматрања дају одговор да су Власи живели зависно од привредних и друштвено-политичких услова и као пастири сточари и као сељаци земљорадници. Савремена етнологска истраживања порекла становништво и његовог привређивања у северисточној Србији јасно показују да је влашко становништво одувек било и пастирско и земљорадничко, и обарају претпоставке да је оно било искључиво сточарско. Њихова привреда одувек је била комплементарна, јер се и сточарско привређивање не би могло одржати без и најмање земљорадничке производње.

У великој студији *Стара Црна Гора — етничка прошлост и формирање црногорских племена* Ердељановић на великом броју места такође обраћа пажњу на сложене етничке процесе у цетињском, његушком, ћеклићком племену, као и племену Цуце. Многа предања о Власима добро су очувана. У Бјелошима је очувано предања о Власима који су катунували са стадима по планинама око Цетињског поља, а зими силазили у бокешко приморје на зимовање. Многа топографска имена нису према Ердељановићу, српског већ влашког порекла:

¹⁶ Српски етнографски зборник, књ. XVII, Живот и обичаји, књ. 10, Српска краљевска академија, Београд 1929, стр. 399.

¹⁷ Исто, стр. 400.

¹⁸ Исто, стр. 414.

¹⁹ Исто, стр. 414—415.

²⁰ Исто, стр. 400—401.

Лашор, Гропеза, Бућевало и др.²¹ Алијер, Удаћи, Лагатори (ова два последња налазе се и у источној Србији), Шоровићи, Шораи, Фрадели, Топељи и др. За сваки овај термин Ердѣлановић даје лингвистички анализу, којом објашњава њихово старије балканско порекло.²² Влашког порекла су, такође, и називи Брина, Бунова јама. Милиново, Симуња, Пиштет (овај назив се налази и у источној Србији), Бацули и др.²³ Успомена на Влахе у племену Цуце задржани су у називима Влахиња, Бинђина и Тројана.²⁴ Симбиозу Влаха и Словена — Зрћана Ердѣлановић је најпоузданије доказао на примеру племена Цуце, и то на основу разматрања бројних назива појединих селишта и топографских тачака, као и презимена појединих породица и братстава.²⁵

Испитујући, дакле, динарско родовско друштво Ердѣлановић је дао знатан прилог и етнолошкој и другим наукама. Он се морао задржати на питањима етногенезе у динарском родовском друштву јер је она, поред друштвено-историјских процеса и у зависности од њих, имала одлучујућу улогу и у самом конституисању динарског племенског друштва. Своје основне резултате истраживања о формирању црногорских племена Ердѣлановић је синтетизовао и уопштио у значајној студији *Неке црте у формирању племена код динарских Срба*. Оно што је важно за тему овог разматрања то је Ердѣлановићев закључак у тој студији да се у развоју динарских племена могу уочити две основне фазе: „старије формирање од времена српског досељења до стварања јаке српске државе под Немањинима“ и друго „млађе, или ново формирање, у времену после турске најезде... У сваком племену има два народна слоја, који су различите старине и разног порекла. Старији слој... примио је у себе остатке посрбљених староседелца Влаха или Арбанаса... Млађи слој је пак, сав пореклом од досељеника из разних српских крајева (а ретко где, и врло малим делом, арбанашког порекла)... Из свега је, дакле, јасно да племена у динарских Срба не представљају какве једноставне сродничке целине, него су састављена од релативно разнородних елемената, различитих и по пореклу и по старини“.²⁶ У студијама о формирању поменутих црногорских племена Ердѣлановић је минуциозно анализирао, обрадио, ову уопштену констатацију. У њима се види живи процес стапања стариначког балканског влашког становништва и ранодосељеничког словенског становништва у старијој фази формирања црногорских племена и образовање новијег етничког слоја стапањем тог становништва са новијим, сада већ национално свесним српским становништвом, током XVI и XVII века у новијој фази формирања црно-

²¹ Српски етнографски зборник, књ. XXXIX, Насеља, књ. 24, Српска краљевска академија, Београд 1926, стр. 272.

²² Исто, стр. 285, 289.

²³ Исто, стр. 497—498, 499, 580.

²⁴ Исто, стр. 619—620.

²⁵ Исто, стр. 703—705.

²⁶ Гласник географског друштва, св 5, Београд 1921, стр. 79.

горских племена. Говорећи о старијој фази формирања динарских племена, Ердељановић каже: „Негде је између српских и посрбљених староседелачких братстава настало шта више такво зближење, да су се спојили у једну племенску целину под заједничким именом. Примери таквих племенских имена као што су Кучи, Матаруге, Букумири (можда и Братоножићи, Сотовићи, Паштровићи и др.) показују нам још да је у неким пределима традиција о племенском животу староседелаца била тако јака да су Срби, који су на њиховој територији развили своје племе, наследили и племенско име, а с њима и стару племенску територију“.²⁷ Јасно је да Ердељановићева разматрања о формирању црногорских племена задрже и у друштвено-историјско-социјалну проблематику. Разматрање тог аспекта његових научних преокупација, морало би бити предмет посебног чланка.

Ердељановићева студија *Етничко сродство Бокеља и Црногораца* обрађује питање етничког формирања становништва Боке. У својим анализама он је констатовао да су се код старијег дела бокешког становништва католичке и православне вере сачувале поједине архаичне етничке особине које се нарочито одржавају на језику и обичајима. За католичко становништво Боке Ердељановић је утврдио да се једним делом развило асимилацијом романског живота које се у току млетачке власти формирало у засебан етнички тип.²⁸

Бавећи се питањима етногенезе и етничке историје и осталих народа на Балканском полуострву, Ердељановић је у својим истраживањима истицао значај старијег балканског становништва и код Македонаца. У чланку *Македонски Срби* он истиче да су Македонски Словени, који чине главну народну масу, претопили у себе и поромањене остатке старих Македонаца, Илира и Трачана, тзв. Влахе, и још касније досељене Печењеге и Кумане.²⁹ Разматрајући језик Македонских Словена Ердељановић истиче да балканска топографска номенклатура доказује да је остатака од старог балканског становништва било по свим деловима Балканског полуострва, особито у високом планинским пределима. У свакоме од њих могла је наћи склониште по једна велика група поромањених и непоромањених Трачана и Илира. Не може се никако веровати — каже Ердељановић — да су земље у којима су се Словени настанили биле пуне, без икаквог остатка старог становништва, кад се зна да су пре тога биле напредне и добро насељене, и не може се веровати да су Срби чекали да се Власи населе међу њих рецимо у IX или X веку, па да тек онда чују од њих да, на пример, Дурмитор, Визитор, Ибар, Неретву, Дрину итд. треба звати тим именима.³⁰ Анализирајући македонске дија-

²⁷ Исто, стр. 76.

²⁸ Глас Српске краљевске академије, ХCVI, други разред, 56, Сарајево 1920, стр. 1—78.

²⁹ *Македонски Срби*, Београд 1925, стр. 5.

³⁰ Исто, стр. 18—19.

лекте Ердељановић констатује да они имају доста несловенских елемената, који су могли бити унети асимилацијом староседелачког влашког становништва.³¹ За проучавање проблема постанка језичких особина несловенског карактера у македонском језику Ердељановић се нарочито залаже у чланку *Предлог за проучавање народа у Јужној Србији*, у коме инсистира на „трагању за свим успоменама о ранијем становништву на земљишту нашег народа и о свима односима и додирима нашег народа са балканским староседеоцима“.³²

Проблематику балканско-словенске зимбиозе Ердељановић је, чини се, најшире захватио у својој студији *Неколико етничких проблема код Јужних Словена*, у којој је отворио низ питања из етничке историје словенских народа на Балкану. У њој, поред антрополошких разматрања, Ердељановић нарочито наглашава проблем асимилације старинаца. Позивајући се на остале научнике који су се бавили проблемом влашке асимилације на Балканском полуострву, Ердељановић истиче да је у немањинској Србији морало бити више од 12 000 Влаха (колико израчунава Е. Фишер) јер је у планинама зетске области било увек прилично Влаха о којима се у средњовековним повељама ништа не говори... „Даље на северозападу, у динарским пределима изван Душанове државе, било је Влаха у доста знатном броју“. Ердељановић претпоставља да је Влаха било знатно више у ранијим вековима у неким пределима (нпр. у Старом Влаху), али су већ до XIV и XV били увелико посрбљени.³³ Врло су интересантна његова излагања о знатном утицају Влаха на развитак неких западних српских говора о чему каже: „А на првом месту ми се чини као највероватније да су заслугом тих Влаха наши средишни говори добили ову јасну и звучну артикулацију, која их по мелодичности приближава талијанском језику... вероватно је да је и јекавски изговор старог јат... постао у динарским пределима у устима тих Влаха, па се после раширио и међу динарске Србе и са њиме далеко изван динарских предела“.³⁴ Овај цитат је, чини се, најбољи пример колико је Ердељановић сматрао важним утицај и удео стариначког балканског становништва у сложеној етногенези бројних јужнословенских народа и етничких група током векова.

На основу анализе једног броја Ердељановићевих радова, очигледно произлази да је овај велики српски етнолог нарочито обраћао пажњу на процесе етничке асимилације балканских старинаца на читавој територији Балканског полуострва, као и на њихов удео у етничком и антрополошком саставу, језику и култури нашег данашњег становништва.

³¹ Исто, стр. 38—39.

³² Гласник скопског научног друштва, књ. III, одељење друштвених наука, св. 1, Скопје 1928, стр. 275.

³³ Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд, 1924, стр. 367—368.

³⁴ Исто, стр. 371.

Као етнолог — како је то истакао Војислав С. Радовановић он је то чинио бескрајно скрупулозно, до крајности марљиво и савесно и са онолико успеха колико је то било могућно у условима у којима је стварао.³⁵ Између осталог, и овај аспект његовог научног рада допринео је трајном научном познавању наше земље и наших народа.

R é s u m é

Miroslav Draškić

LES VUES DE JOVAN ERDELJANOVIĆ SUR LE ROLE DE LA POPULATION ANCIENNE BALKANIQUE DANS L'ETHNOGENESE DES SLAVES DU SUD

Jovan Erdeljanović, professeur titulaire de l'Université de Belgrade, membre de l'Académie Serbe des Sciences, de la Société Savante de Skopje, membre honoraire de Matica Srpska à Novi Sad, membre ordinaire et honoraire de plusieurs sociétés savantes à l'étranger et, pendant de longues années, rédacteur de Srpski etnografski zbornik de l'Académie Serbe des Sciences, naquit à Pančevo (Serbie) en 1874 et mourut à Belgrade en 1944. Le centenaire de la naissance et le trentenaire de la mort de ce grand ethnologue serbe a donné occasion à l'auteur d'écrire un travail sur les vues de Jovan Erdeljanović concernant la part prise pour la population ancienne des Balkans à l'ethnogenèse des Slaves du Sud.

Jovan Erdeljanović était en premier lieu ethnologue. Il est bien naturel qu'il s'intéressait surtout aux processus ethnogénétiques complexes chez les Slaves du Sud. De l'analyse de ses travaux il résulte clairement qu'il était parmi les premiers à soulever quelques questions essentielles de l'ethnogenèse des Slaves du Sud ou bien il les a traitées, pour la première fois, d'un aspect plus vaste, de façon considérablement plus complexe non seulement par la manière de concevoir les problèmes eux-mêmes, mais aussi par la méthode de recherches.

Dans une série de ses travaux dans lesquels il traite l'origine et l'évolution des tribus monténégrines, Jovan Erdeljanović souligne particulièrement qu'il se produisait des fusions ethniques intensives entre la population plus ancienne (illyrienne-thrace) dite valaque et la population slave colonisée tôt. Les restes dans la nomenclature topographique, dans la culture matérielle et spirituelle, dans ses textes analytiques, le démontrent clairement. Ces processus se prolongeaient dans cette partie de la Péninsule Balkanique jusqu'au commencement de l'occupation turque, c. à d. jusqu'aux 15e et 16e siècles. Dans les parties orientales de la Péninsule Balkanique ces processus durent encore et l'auteur nous en donne une suite de donnée: mariage matrilocal, noms de famille caractéristiques, exogamie gentilice double etc.

L'auteur met en relief que Jovan Erdeljanović s'occupait des questions de la symbiose balkano-slave même dans les autres régions de la Péninsule Balkanique: en Macédoine, en Bulgarie et, en partie, aux régions karpatiques de la Serbie de l'Est et de la Vojvodina (Serbie). Selon lui, les aborigènes des Balkanes ont contribué une part importante à la composition anthropologique, ethnique, culturelle et linguistique des peuples yougoslaves et des groupes ethniques actuels.

³⁵ У спомен-академику др Јовану Ердџановићу, уреднику Српског етнографског зборника, увод у дело Етнологијска грађа о Шумадинцима, Српски етнографски зборник, књ. LXIV, Расправе и грађа, књ. 2, Српска академија наука, одељење друштвених наука, Београд 1951, стр. V—VII.

Видосава Стојанчевић

ПРОУЧАВАЊЕ ПЛЕМЕНА У ЦРНОЈ ГОРИ КРОЗ ПРЕПИСКУ
ЈОВАНА ЕРДЕЉАНОВИЋА СА АНДРИЈОМ ЛУБУРИЋЕМ
(1924 — 1926. године)

У предговору своје обимне студије *Стара Црна Гора*, Јована Ердeљановић је напоменуо да је „грађу из народа прикупио на својим путовањима по Старој Црној Гори преко лета 1910. и 1911. године“, а да је, осим тога, „и доцније добивао много драгоцених података од тамошњих познаваоца етничке прошлости народне“, Посебну значајност је изразио „Андрија Лубурићу из Никшића и Андрији Јовићевићу, учитељу из Црнојевића Ријеке”.¹

У преписци Јована Ердeљановића са Андријом Лубурићем, која се чува у посебном фонду у Архиву Србије,² има доста података за

¹ Јован Ердeљановић, *Стара Црна Гора*, Српски етнографски зборник, Насеља и порекло становништва, књ. 24, Београд 1926, 3.

² Архив Србије, Збирка Андрије Лубурића К. 2/14—56, 78, 79.

Андрија Лубурић, Ердeљановићев сарадник од 1911. године, био је полицијски писар и публициста у Никшићу (до 1926. године), и у Београду (1927. године), а као пензионисани чиновник одржавао је везе са Ј. Ердeљановићем дописујући се са њим све до 1931—1933. године. Отпочео је да се интересује за црногорску народну поезију још у време првих дана сарадње са Јованом Ердeљановићем, коме се и обратио да му помогне око објављивања сребене грађе, рукописа велике збирке црногорских народних песама, за коју Ј. Ердeљановић у једном писму наводи да је била „онолика колико и Вукова“. Године 1913—1914. Лубурић је, у сарадњи са Етнографским одбором, којим је руководио Ј. Ердeљановић, отпочео систематски рад на прикупљању народних песама, и грађе о животу и обичајима у Црној Гори. У сарадњи са Јованом Цвијићем отпочео је и проучавање насеља, становништва и племенског живота у Никшићу и другим крајевима Црне Горе. Сарађивао је такође и у прикупљању старих „Записа и натписа“ за Српску академију наука. Објавио је књигу, монографију о племену Дробњаџи.

У Архиви Српске академије наука и уметности, у фонду етнографске збирке, под Бр. 355, чува се обимна прикупљена грађа у неколико кутија, са записима Андрије Лубурића око 5 000 народних песама из Црне Горе, коју је пред крај живота припремао за штампу. У Архиву Србије, у посебном фонду откупа и поклона, чува се у 22 кутије лична преписка и друга грађа за испитивање насеља, обичаја и народних умотворина из Црне Горе и Херцеговине, као заоставштина Андрије Лубурића, у којој се налази и његова преписка са Јованом Ердeљановићем (око 40 писама).

уознавање непосредног контакта Јована Ердељановића са сарадницима на терену, а посебно података о методи неке врсте анкете коју је развио Јован Ердељановић кроз своју преписку са сарадницима на терену. У њој су дати бројни значајни подаци за уознавање и проучавање прошлости племена и племенског живота у Старој Црној Гори.

Наведена преписка показује колико је за Јована Ердељановића, као истраживача и научника, био значајан сталан и трајан контакт са људима из крајева које је проучавао, и колико је било велико његово научно интересовање да сазна, посредно и непосредно, што више, како сам наводи у предговору студије о Старој Црној Гори, „врло разноврсних података (историјских, топографских, језичких, етнолошких и других)“, помоћу којих је „требало историјски ситнија и крупнија питања извести на чисто . . . и доћи до . . . сразмерно поуздане представе о етничкој прошлости и о формирању сваког појединог племена, и општих појава у племенском развоју Старе Црне Горе“. Оваквим приступом проблему проучавања етничке прошлости и формирања црногорских племена, Јован Ердељановић је, као и његов велики учитељ Јован Цвијић, истакао важност непосредног прикупљања чињеница на терену, као примењен аналитички поступак, који омогућује синтезу, доношење општих закључака о проблему као целини.

Посебан значај за проучавање научне методе коју је у нашој етнологији поставио и развијао Јован Ердељановић имају управо она Ердељановићева дела у којима расправља о етничкој прошлости и етничким процесима архаичног племенског друштва у Црној Гори. Како је настајало ово капитално дело наше модерне етнологије посебно се може пратити кроз наведену преписку Јована Ердељановића са Андријом Лубурићем, која у основи представља један сегмент у овом великом научном послу.

У писмима која је Јован Ердељановић упутио Андрији Лубурићу у току 1924—1926. године, постављена су сва она главнија питања која се односе на етнолошку анализу племенског живота у прошлости и животу Старе Црне Горе. Стога би се ова писма уједно могла сматрати и као прве писане анкете за проучавање племена и племенског живота код нас, слично првим Ердељановићевим „упутствима“ ове врсте у нашој етнологији. У Ердељановићевим штампаним *Упутствима за испитивање народа и народног живота*, ако се упореде са графом наведене преписке, управо недостаје одељак о племенској организацији и племенском животу: у њима Ердељановић даје само оквире за испитивање братства, задруге и рода, без укључивања у ширу, целину.

Из наведене преписке се сазнаје да је Јован Ердељановић своја ранија знања о црногорским племенима стално допуњавао, и дуго проверавао, чак и после објављивања својих првих студија о црногорским племенима. У годинама после првог светског рата он је наставио своје контакте са истраживачима на терену. Тако је од 1924. до 1926. године упутио Андрији Лубурићу двадесетак писама, у

којима се обраћао њему са молбом да му се допуне новим подацима са терена или објасне нека нерешена питања о пореклу племена Старе Црне Горе, о личностима и догађајима у историји ових племена.

Од првог сачуваног писма — датираног 14. маја 1924. године до краја 1925. године — Јован Ердељановић је са Андријом Лубурићем разрађивао у ствари податке о пореклу и настајању сваког појединог племена у Старој Црној Гори, о њиховом развоју до повишег времена, а на основу народних предања и ретких сачуваних средњовековних писаних извора, племенских и породичних писаних или усмених хроника. У овим писмима поставио је низ значајних питања из области старе и савремене организације тих племена; она у основи представљају посебну анкету, са следећим питањима:

1. Порекло и улога старих кнезова и војвода у организацији племена Старе Црне Горе:

— из којих су братства;

— време, рачунато по „ласовима“ у коме су они управљали племеном, и којим.

2. Шта се све зна о старој и каснијој племенској организацији данас у народу:

— о племенским скуповима;

— о суђењу (начину, последицама);

— о бирању племенских главара (кнезова, војвода).

3. Култ и поштовање предака племена одражен кроз стари обичај крсне славе и заједничког племенског храма:

— да ли је цело племе од старине имало једно крсно име, или „прислужбу“;

— да ли су имали једну цркву, и коме је светитељу била посвећена;

— које су старе (племенске, црквине затечене).

4. Да ли су постојали „комүни“ племенски.

5. Да ли је одувек постојала подела на два племена (нпр. Велико и Мало Цуце), или су се одувек такви рачунали као два племена.

6. Када је (временски), и због чега престало војводство у племенима, и каква је даља судбина некадашњих војводских родова (њихов положај и углед у племену).

У неким писмима, уз ова питања, сазнајемо да се Јован Ердељановић није интересовао само за народна предања и традицију племенског живота него је народна знања и народна предања проверавао у писаним изворима (старим хрисовуљама и списима, приватним препискама чувених војводских и кнежевских породица), а важније историјске догађаје пратио и у народном усменом, српском, стваралаштву.

Јован Ердељановић упутио је у својим писмима Андрији Лубурићу посебну групу питања у вези са антропогеографским карактеристикама племенског живота у Црној Гори. Ова питања садржавала су следеће проблеме:

1. Време насељавања појединих братстава на племенској територији; постанак појединих нахија и њихове меће (у Старој Црној Гори);

- у који се предао и које братство населило, и када;
- коме је племену братство тада припадало;
- кога је свеца тада братство славило.

2. Народна предања о првобитној територији насељавања братстава.

3. Топоними везани за локације појединих братстава, и територије племенске и нахијске:

- племенске меће, ограничавање племенске територије;
- братственичке меће, по топонимима
- топоними нахијских мећа.

Ердељановић се у својим писмима често враћао на нека питања о придруживањима ослабљених племена и братстава јачима, односно саплемењавања. О овој појави углавном је доносио неке закључке на основу трагања о крсном имену прикључених братстава, као и на основу података (писаних, усмених), о некадашњој територији саплемењених братстава и племена.

Ова питања у писмима Јована Ердељановића залазе у оне проблеме које је он у обимним студијама обрадио као главна питања из области етногенезе архаичног племенског, црногорског и уопште балканског друштва. Посебну пажњу обраћао је на прикупљање података у народу и писаним изворима о траговима „стarih народа“ који су у даљој прошлости живели на територији Старе Црне Горе.

Треба посебно истаћи начин на који је Јован Ердељановић успостављао контакте и трајне везе са истраживачима и људима из народа на терену. То се најбоље може видети у непосредности и поверењу које је изражавао у својој преписци са Андријом Лубурићем. Из једног примера³ може се запазити како је Ердељановић ненаметљиво руководио истраживачким послом његовог сарадника из Никшића:

Београд 30. XII 1924.

„Поштовани господине Лубурићу,

Ево мене опет, да Вам досађујем својим питањима. Не бих то смео учинити, да Ви нисте били тако љубазни, да ми сами понудите своју драгоцену помоћ и даље.

Дакле, радим сада племе Озриниће (Чевљане), и наишао сам у својим белешкама, да су на месту садашње саборне цркве св. Николе у Кчеву биле „двije цркве“, али којим су свецима те цркве биле посвећене и када су и зашто порушене, те на место њих сазида на садашња црква св. Николе, видим да сам пропустио сазнати. Мо-

³ Арх. Србије, Лубурић, К.2/15.

лим, Вас, дакле, за доброту, да то, ако могнете, сазнате од тамошњих Озринића.

Такође Вас молим, да од њих разаберете, зашто је та црква посвећена баш св. Николи и кад је она подигнута. Да ли је св. Никола прислужба свих главних братстава кчевских: Драгојевића (Вукотића, Дамјановића, Драшковића итд.) и Гардашевића, а тако исто и које свеце прислужују њихови рођаци, Цаушевићи у Велетову и у Марковини, за које сам сазнао, да су бар у раније време прислуживали св. Николу.

У селу црквини у Марковини има црква св. Спаса. Будите добри па сазнајте, је ли она подигнута на месту црквице „од првога народа“, за коју су ми казали да је била такође посвећена том светцу, и је ли та црквица била порушена и кад је сазидаана ова садашња.

Даље Вас молим да сазнате, како никшићки Озринићи (особито они који нису од Драгијевића и Цаушевића) причају оно старинско предање о браћи „Озру“, „Пипу“ и „Васу“, итд. и како замишљају гранање „Озрова“ потомства, и постанак племена Озринића: да ли сматрају и сва стара Озринићска братства, која су (осим Вулаша у Кчеву) иселила из Озринића, такође за „Озрове“ потомке, или мисле да су од „Озра“ само поменуто озринићка братства. Или да није био овакав случај: да су баш стари Озринићи били од Озрине („Озре“), а ови садашњи да су потомци неког позније досељеног властелина?

Јесу ли и стари Озринићи славили св. Арханђела и св. Николу као и ови садашњи?

Зашто није црква св. Арханђела, који је крсно име свих Озринића, саборна за цело племе?

Да ли се зна јесу ли и Велестовци, Марковљани и Заграда од најстаријих времена спадали у област племена Озринића, или су тек у неко сразмерно позније време придружени овом племену? Ако је био онај први случај, је ли племе имало исту ову област коју има данас, и је ли имало племенске комуне и који су то били? Ако је баш други случај, кад је од прилике сваки од тих предела (Велестово, Марковина и Заграда) придружен Озринићима и коју су област пре тога Озринићи држали као првобитну племенску територију?

Још и ово: да ли се зна, из којег је времена име Озринића у Никшићком Пољу и шта се њиме означава?

Много Вас поздравља и унапред Вам најсрдачније захваљује
Ваш

Др Јован Ердељановић (с. р.)
Битољска 10.

Оваквих опширних писама било је десетак. У њима је Јован Ердељановић умео да тако значајну проблематику као што је етногенеза племенског црногорског друштва приближи нивоу културе и васпитања сарадника истраживача на терену, и да га упути на прави пут стручног рада и интересовања за народну културу.

Сталну бригу за организовањем мреже информатора на терену, као сталне праксе у етнолошким истраживањима, Јован Ердеља-

новић је показао у неколико својих писама Андрији Лубурићу. Тако у једном од њих он, опет ненаметљиво, саветује свог сарадника:⁴

„...Пошто Ви долазите у додир са интелегентним људима у народу, могли бисте разабрати, који би се од њих хтео примити да за нашу Академију наука проучава народни живот и обичаје по Академијиним „Упутствима“ (која сам ја написао). Добро би било, кад би се нашло више таквих испитивача по Старој Црној Гори и Херцеговини. Наравно, ствар није хитна... Само Вас молим, да то имате увек на уму и да у згодној прилици приволите некога на тај посао. По могућству даће се од Академије таквом испитивачу и нешто новчане помоћи ради путовања по крају, који проучава...“

Организовање мреже истраживача на терену Јован Ердељановић је вршио у сарадњи са својим професором Јованом Цвијићем. Тако се у неколико писама упућених Андрији Лубурићу, као вредном и поузданом сараднику на истраживањима у области племенског живота Црне Горе и епске традиције црногорских племена, обраћају и Цвијић и Ердељановић са упутствима и организовањем теренских радова. Захваљујући овој сарадњи, Андрија Лубурић је и сам постао аутор једне обимније монографске студије о племену Дробњака. Из једног писма види се како је и сам Цвијић доста полагао наде у сарадњу са овим истраживачем на терену:⁵

„...Да ли Вам је г. Цвијић писао за чланак о Дробњацима? Ако није, писаће Вам... Цвијић је још болестан и готово никога не прима код куће... Наравно, да тај Ваш рад... о Дробњацима... не сме да се ограничава у обиму. Нека буде велики, и што већи, то боље. Треба исцрпсти све могућне податке о томе тако знатном племену...“

Несумњиво, ова плодна сарадња наша два велика научника створила је основе за формирање наше модерне етнологије, и уједно означава историјски тренутак у њеном развоју.

На крају, овај сегментарни приказ аутентичне грађе о животу и раду нашег великог, у свету цењеног научника Јована Ердељановића треба да непосредније прикаже истраживачке методе и научну документацију једног од бројних етнолошких проблема које је овај наш научник успешно постављао и, својом великом ерудисијом, решавао. Овим приказом истовремено је осветљен један од тренутака оног научног стваралаштва који у историји наше етнолошке науке значи епоху.

⁴ Арх. Србије, Лубурић, К.2/21, 22.

⁵ Арх. Србије, К.2/20, 22.

R é s u m é

*Vidosava Stojančević*ÉTUDES DES TRIBUS DE MONTÉNÉGR0 A TRAVERS LA
CORRESPONDANCE DE JOVAN ERDELJANOVIĆ AVEC
ANDRIJA LUBURIC (1924—1926)

A l'occasion du centenaire de la naissance de notre ethnologue connu Jovan Erdeljanović, l'auteur ranime, dans le présent travail, les souvenirs du temps où notre savant éminent susnommé faisait des recherches directes sur le terrain concernant les tribus au Monténégro, en se servant à cette fin aussi de la méthode d'enquête, par l'établissement des contacts étroits avec ses collaborateurs sur le terrain qui l'aidaient dans la réalisation de grande et importante tâche.

Puisant les matériaux dans les sources d'archives authentiques où ont été conservées également des parties de la correspondance de Jovan Erdeljanović avec Andrija Luburić, un des collaborateurs assidus d'Erdeljanović, l'auteur a rassemblé les données sur les questions fondamentales, posées dans une espèce d'„Instructions" d'Erdeljanović pour l'étude de la société tribale archaïque au Monténégro, lesquelles n'ont pas, d'ailleurs, été publiées.

Cette présentation segmentaire des matériaux relatifs à l'oeuvre et au travail de notre ethnologue distingué Jovan Erdeljanović, conclut l'auteur, doit éclairer, de façon plus directe, les conditions dans lesquelles il travaillait à la solution des problèmes du domaine de l'organisation des tribus et de la vie tribale au Monténégro, ce qui représentait une de ses principales pré-occupations scientifiques.

ЕТНОЛОШКИ СЕМИНАР
УНИВЕРСИТЕТА

У Београду, 8. II. 1914

Поштомом Господине Лубурићу,

Шалом Вам своју књигу „Словенски
пук“, коју сам одлично сарнисао и Вам, а ради
равно да Вам је дам.

Овим приликом Вам саветујем да не
заборавите на Мозо Паву на хроничну
својих Масарија (и Рибана?).

Милим Вам пишем, ако Вам је могуће
сачувати од неких историјских да ли је жит
1901-1902. у Београду у Београду, коју историјску
Али да пије у животу, на која се не
као првобитни рачу велика историјска
с Пунчићем и Богдановићем (на
еки дој до Пунчићу у историји)?

С љубављу и поштовањем
Јован Цвијић

Јован Цвијић

УНИВЕРЗИТЕТ

Географски Завод

Бр.
 8- II 1933 год.
 у Београду

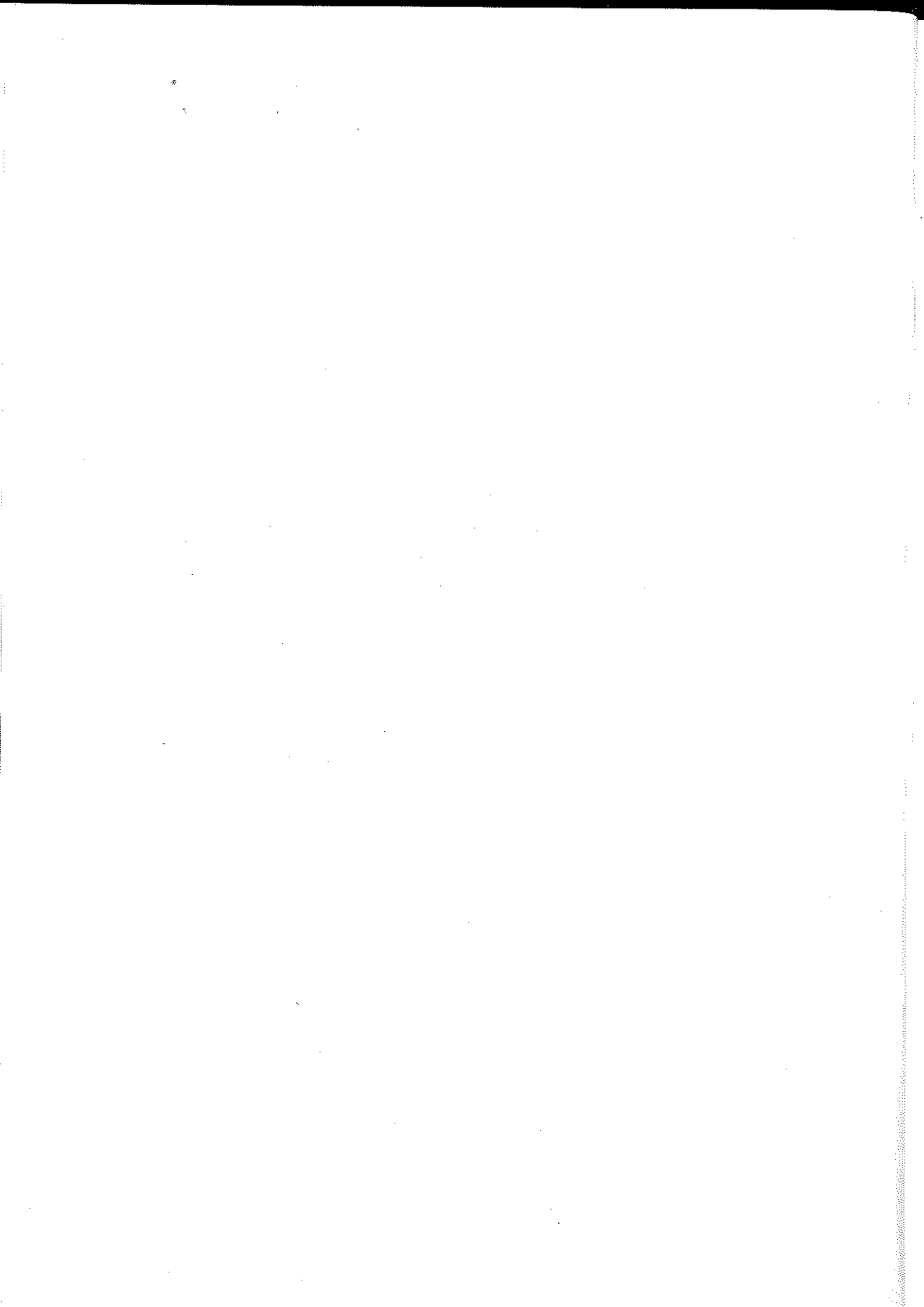
Грлема господине
 Ми сте ми обелим поштом цела
 поуспелна инквенту постома кароме ефекта
 саравамакба Ми сам Вам франшисом дава
 у берзгу као и на јуи 200 јуи Обелим
 све да теле на фаз јоу о бодити сослати биса
 се да теле ме о својим резултатима миш че
 ишеини

Урдатам чоудрав

Вапа ордана

Јуђујит

Сл. 2. — Писмо Јована Ердѣљановића Андрији Лубурићу 12. I 1933.

Др Петар Влаховић

ПРОТОБАЛКАНСКЕ ФИЗИЧКО-АНТРОПОЛОШКЕ ОСОБЕНОСТИ САВРЕМЕНОГ СТАНОВНИШТВА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Проучавање физичко-антрополошких карактеристика савременог становништва Југославије знатно је сложеније и научно компликованије него што би се то на први поглед могло закључити. О овим питањима постоји данас релативно обимна литература, мада по неким још увек недовољна¹. Наиме, мора се водити рачуна о археолошким, етнологским, палеолингвистичким, антрополошким и другим научним истраживањима када је реч о човеку, његовим заједницама и њиховим међусобним додирима. Реч је, наиме, о питањима чији корени сежу у дубоку старину општељудског развоја, у сложена питања антропогенезе, етногенезе и етничке историје на тлу данашње Југославије. Неки од ових бројних проблема, на овоме месту, могу бити само поменути, неки постављени у одговарајуће међусобне односе, а неки обележени као преломне етапе кроз које је у своме биофизичком развоју пролазило данашње становништво Југославије. Циљ је, дакле, да се на овај начин неки физичко-антрополошки проблеми покрену и, колико је то могуће да се укаже на њихов етнологски значај.

*

* *

Балканско полуострво, у чији оквир улазе данашње југословенске земље, на својој северној граници, као што је познато, било је отворено за аријевске освајаче са европског севера, док су народи и поједине етничке групе са азијског и афричког континента за пенетрацију у балканске просторе могли користити Малу Азију. Осим тога, у саобраћају са Африком, могао је посредовати Крит са Егејским архипелагом, преко којег се, у најранијим епохама људске праисторије и историје, развијала пловидба у источном Медитерану. Захваљујући овом сплету околности, простори аутохтоног балканског

¹ Видети списак важније литературе у прилогу овога рада.

становништва, који се за сада обележавају условно-непознатом, постали су током историје зборно место за народе такозваних старих континената, или, како је уобичајено да се каже, Старог света.²

Дакле, већ по самом географском положају, кроз спона у спајању и прожимању великих регија истока и запада, севера и југа, Балканско полуострва било је подесно да се на његовом тлу укрсте етничке заједнице, народи, расе и њихова културна достигнућа из знатно ширих простора. Због тога, стратиграфски узето, наши етнографски слојеви сежу дубље него што то изгледа на први поглед. Ово се најбоље може уочити кроз археолошке, антрополошке и етноисторијске слојеве, чије атавистичке искрице блесну и избију понекад из најдубљих основа и одразе се све до саме површине. Извије се, сходно закону Менделизма, понека црта која опомиње какви смо негде у дубини, односно какви смо некад били. Протобалканска и прабалканска животна снага, која је временом постала саставни део и ушла као карактеристика целокупног нашег бића, вековима је мењала своје облике, али је ипак, упркос примању новог, сачувала многе старије особине.³

Порекло и састав данашњег становништва Југославије, заједно са његовим антрополошким изгледом, може се проматрати само у склопу етно-антрополошке повезаности читаве Европе, Азије и унеколико северне Африке. На Балканском полуострву данас је, углавном, уочљива комбинација динарске, алпске, нордијске и источно-европске (балтичке) расне компоненте. Али, у састав њихове крви улазе исто тако, са мањом или већом примесом, оријенталиди, монголиди, тураниди, негриди.⁴

Да би се јасније схватило питање о протобалканским физичко-антрополошким особинама у нашим данашњим просторима, у оквиру Југославије, на првом месту се мора истаћи, као полазна основа, древна, праисторијска, алародска, хетитска или пелазгијска подлога, која, за сада, представља прву научно утврђену, нешто одређенију „етничку“ стеленицу, која се можда развила, или запљуснула, али сигурно живела, на подручјима данашње Македоније.⁵

² Упоредити: N. Žuranić, *Etnogeneza Jugoslovena*, Rad JAZU knj. 222, Zagreb 1920, str. 142; Исти, *Telesna metamorfoza narodov na našem jugu*, Dom in svet, let. XX, Ljubljana 1907, 561—563; Исти, *Tragom za Pelazgima*, Zagreb 1922; В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Београд 1939, 315.

³ Упоредити: N. Žuranić, *Tragom za Pelazgima*, стр. 13; В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, стр. 316—317.

⁴ Упоредити: В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, стр. 172—174.

⁵ Упоредити: П. Влаховић, *Етнички процеси у Македонији*, Гласник Етнографског музеја у Београду 36, Београд 1973, 15—32 и тамо наведена литература.

⁶ На пример, N. Žuranić, *Tragom za Pelazgima*, Zagreb 1922.

⁷ М. Будимир, *Грци и Пеласги*, Српска академија наука и уметности, Београд 1950.

Према многим истраживачима Пелазги⁶ (Пеластии)⁷ били би онај основни тамнопути медиј који је кроз касније етничке слојеве одлучно утицао на метаморфозу свих етничких заједница које данас живе у садашњим југословенским просторима. Овај стари слој дочекао је већ Илире, Трачане и Готе на Балканском полуострву.⁸

„Можда нећемо погрешити ако тврдимо — каже Нико Жупанић — да је Балканско полуострво од 2 500—1 500. године стајало под јаким утицајем средње Азије у физичко-етничком и културном погледу и да је много тога оставило трага све до у наше данашње доба”.⁹ Остаци Пелазга који су били упливом Хелена однарођени, беху од великог утицаја на физички устрој Хелена, а доцније и Срба . . . То је онај „праисторијски народ у Егеји“ чија је крв трансформаторски деловала . . . Крв овога народа је крива, да су се Срби, некада плавокоси, модрооки, белокожи и дугоглави, физички променили у народ „јадранског типа“ (*homo adriaticus*) данашњих дана.¹⁰ То становништво је било црномањасто, нижег раста, брахикефално, и створило је већ сразмерно високу културу у доба када се широко индоевропски етнички покривач (из кога потичу и Словени) почео помицати од севера према југу и југоистоку.¹¹ При помицању на југ овог широког индоевропског етничког појаса покидан је стари медитерански (алародски, хетитски) ланац народа и прекривен новим етничким слојевима. Али, остали су до у историјско време, а делимично и до данас, врло удаљени остаци и фрагменти: Баски, Етрушчани, Пелазги, Кавкаска аутохтона племена.¹²

Стара медитеранска (алародска) породица од основног је значаја за етногенезу у нашим просторима. Од ње су се пренели и сачували неки антрополошки облици који су постали карактеристични и за рецентно балканско становништво. Изгледа да је овај стари антрополошки тип људи од најранијих времена органски урастао у животни миље овога нашег поднебља. Сви дошљаци, а пре свега они северног нордијског изгледа, били су апсорбовани и дубоко биофизички трансформисани у етничкој и климатској реторти прастарог Медитерана. Све те светлопигментисане, долихокефалне нордиде југ је временом препекао у тамнопуте брахикефале. Тако се десило са илирским, трачким, грчким, италијанским, па и јужнословенским етничким заједницама које су временом овамо приспеле. Све ове северњаке углавном је попио југ са својом климом, земљом и напосе тамнопутим живљем.¹³ Уосталом, о томе сведоче најновији налази из околине Какња, као и нешто старији са гласиначког подручја, затим Птуј, Блед, Демир капија и други локалитети.¹⁴

⁸ *Историја Црне Горе* 1, Титоград 1967, 65 и даље: М. Гарашанин и Н. Праисторија Србије II, у закључном делу.

⁹ Н. Жупанић, *Etnogeneza Jugoslovena*, стр. 152.

¹⁰ Исти, *Tragom za Pelazgima*, стр. 13.

¹¹ Исти, *Tragom Pelazgima*, стр. 13.

¹² В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, стр. 292.

¹³ Исти, Нав. дело, стр. 292—293.

¹⁴ Исти, Нав. дело, стр. 293 и даље.

¹⁵ Видети попис важније летературе на крају овога рада.

Кроз какву су трансформацију пролазиле поједине етничке заједнице на Балканском полуострву показује пример Илира. У њихову светлу комплексацију осведочили су се антички писци. Клаудије Гален, око 200. године нове ере, описује их као људе светлије комплексације.¹⁵ Нешто касније, судећи по описима, сврставају се у растом омању црномањасту етничку скупину. Међутим, пропуштене кроз процес романизације, означавају их као висок, динаризован, тамније пигментисан тип људи, сличан морфолошки савременим Далматинцима или Црногорцима. На полуроманизованим и романизованим Трако-Илирима се, по свему судећи, из тамне алародске или хетитоидне старобалканске подлоге извршио, од VI века нове ере, процес динаризације (укључивши у то пигментацију и брахикефализацију) која је била судбоносна за даљи биофизички развитак становништва у нашим просторима.¹⁶

Словенску етничку масу, која се упутила на Балкан и сусрела са напред описаним етничким амалгамом, дао је, изгледа, карпатски или поткарпатски огранак Прасловена. Ови Словени, пре него што су се попели на Карпате и населили њихове падине, и доцније, преко Паноније и Дакије, допрли до срца Балканског полуострва, изгледа, већ су били примили нешто елемената са истока Европе, јер је овде примећен јак лапоноидни, источно-балтички антрополошки елемент. Осим тога, у Карпатима се већ од праисторијских времена наилази на јаку антрополошку енклаву динарске или динароидне компоненте. Због тога се, сам по себи, намеће проблем да ли можда нису преци Јужних Словена, још из тих северних карпатских области, понели негу горштакчу динарску предиспозицију, која је касније, по доласку на Балканско полуострво, снажно избила, разуме се, уз јак прилив и динарског старобалканског елемента, који је на Балканском полуострву већ одавно био, пре доласка Словена.¹⁷

Пословењивање Балканског полуострва, а Словени су са собом донели макар и у мањој мери палеоазијски и у већој источно-балтички расни амалгам, може се схватити тако да су све бројније групе Словена, неке гоњене Аварима, успут вероватно пелцоване новим лапоноидно-монголским серумом, а неке, узмичући пред њима, упадале на Балканско полуострво и ту се, бројно јаче, међу иначе разређеним затеченим становништвом, насељавале као етничка острва.¹⁸

Временом, те су се словенске насеобине, познате Склавиније, множиле, а њихови рубови спајали у нова етничка језгра. Као остр-

¹⁵ К. Гален, *О назначеним частей челоковеского тела*, Москва 1971.

¹⁶ Упоредити: Н. Зупанић, *Telesna metamorfoza narodov na našem jugu*, стр. 561—563; В. Дворниковић, *Нав дело*, стр. 294.

¹⁷ Видети радове Ф. Ivaničeka и В. Škerlja о старим словенским некрополама Птуј и Блед; Упоредити: Р. Vlahović, *Neke novije teorije o naseljavanju Slovena po današnjim jugoslovenskim zemljama i njihova antropološka potvrda*, *Radovi muzeja grada Zenice I*, Zenica 1970; В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, стр. 283.

¹⁸ В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, стр. 297.

ва из тог новог етничког мора штрчали су планински врхови и висоравни, склоништа узмаклог ранијег становништва. Вративши се прастарој форми периодичних сточарских миграција, између летњих катуна у брдима и жупног зимовишта у низини или приморју, било у ком делу Полуострва, задржавши свој романски језик, претапали су се постепено ови „Власи“ у Словене, задржавајући при том своје антрополошке одлике. Ни до данас Словени нису до краја претопили те старинце. Они су се одржали до турске окупације, склонили се под мимикрију грчког имена и језика (у Македонији и Србији) и такви ушли чак и у градска насеља. Као Аромуни, Македонски Власи, Куцовласи, Цинцари, они су били добро познати по Балканском полуострву. Истарски Власи на северозападу, затим морлачки влашки ланац у Далмацији и аромунски на југоистоку, били би највеће „етничке пукотине“ у којима су очувани трагови старог, дубљег романског етничког слоја.¹⁹

Осим старороманских етничких острва по планинама, очували су се на југословенској територији остаци старог романског становништва на извесним тачкама приморја. Утврђени приморски градови и острва дуго су одолевали словенској пенетрацији, чувајући у физичко-антрополошком изгледу древне медитеранско-балканске специфичности.²⁰

Посматрани с овог становишта, и Албанци представљају једну врло важну и интересантну, још данас сачувану, карику из најстаријег периода етно-антрополошког развоја старобалканског становништва. Стрма обала на једној, и Проклетије са Шарско-Пиндским гребенима, на другој страни, затвориле су продор романизације и словенизације, мада су их оба ова процеса постепено нагризала. Но у антрополошком погледу Албанци су блиски осталим динаридима, јер у свом изгледу чувају низ значајних специфичности ове врсте.²¹

Неке друге етничке заједнице такође повезују процес трансформације. Матаруге, Маџуре, Кричи, Лужани, Мугоше, Малоношићи, Риђани, Шекулари, Букумире, Матагужи, указују на постепена утапања старинаца у нову словенску средину, што се и историјски може пратити. Једну етапу у томе чине, на пример, *Шпањи* као несловенски староседелачки слој. Другој етапи припадају полусловенски *Лужани*, а трећој *Пјешивци*, већ од XV века словенска етничка заједница.²² Али, с правом истиче К. Јиречек, нигде се на Земљи није десело да један потчињени народ нестане потпуно а да макар не остави кап крви у жилама завојевача.²³ Крвно мешање, динаризација на

¹⁹ Исти, Нав. дело, стр. 297—298.

²⁰ Исти, Нав. дело, стр. 299.

²¹ Исти, Нав. дело, стр. 301.

²² Упоредити: *Историја Црне Горе II* — 2, Титоград 1970, 370; П. Влаховић, *Неки важнији етно-антрополошки проблеми на подручју СР Црне Горе*, Гласник Етнографског института САНУ XXII, Београд 1974, 19.

²³ К. Јиречек, *Gesch. der Bulgaren*, 1876, 111.

илирској и евентуално карпатској подлози, и још дубљој старобалканској праподлози, кроз илирски, „романски“ и словенски људски слој, уз то горовити Балкан, великим делом природно погодан само за сточарство, у Приморју кроз дуге векове само за трговину, морепловство и гусарство — сви ови фактори умесили су из новог словенског теста опет Илире.²⁴

После доласка Словена на Балканско полуострво и њиховог судбоносног сусрета са романизованим староседеоцима, извесно време није било већих продора и потреса. Франачка власт у западним крајевима, угарски продори према Јадрану и по која кап монголске крви у Хунима, Аварима, Мађарима, Бугарима, Татарима, Куманима, Печењезима (Кумани и Печењези остали су у XIII веку), не би се готово ни осетила, да није било каснијих турских продора и прилива нових етничких заједница које су са њима и за њима дошле и обновиле монголоидни и хетитоидни утицај на Балканском полуострву.²⁵

Турски период био је посебно значајан за етничку структуру и антрополошку композицију условљену, унеколико, у оба случаја, миграционим кретањима становништва у нашим оквирима. Турска најезда у XIV и XV веку, и господство од 400 до 500 година, крију у себи сплет чињеница и веома сложених процеса.

Пред прелазак на Балканско полуострво, Турци су били импрегнирани арменоидним малоазијским елементом. На овај начин биофизички су се приближили словенском карпатском типу, пре него што су Словени приспели у данашње југословенске пределе. Турском посетом, по Балканском полуострву поново је почела да струји стара хетитоидна крв. Довели су они Татаре, Курде, Јермене, Персијанце, Цигане, Лезе, Арабљане, Черкезе и поред њих и разне негроидне народе. Ови етнички фрагменти оставили су, природно, своје трагове не само у расном саставу него и у економском, друштвеном и културном животу балканских Словена. Старе реминисценције балканско-малоазијског сродства поново су несвесно оживеле. Десловенизација, која је била готово извршена пре турског доласка, реоријентизација Словена у којој су Турци били посредници (а не носиоци!) један је од најзамршенијих и најинтересантнијих сплетова у етногенези Јужних Словена.²⁶

Стаљне борбе, устанци, велике сеобе, померања и мешање становништва у турско и послетурско доба, засебно је поглавље наше етничке историје и формирања нових друштвених, територијалних па и етничких заједница.

Турским притиском помакнута је с југа и истока далеко на север и северозапад готово цела етничка маса која је насељавала да-

²⁴ Упоредити: В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, стр. 303.

²⁵ Исти, Нав. дело, стр. 306. и даље.

²⁶ Упоредити: В. Дворниковић, Нав. дело, стр. 309.

нашње наше просторе.²⁷ Чак су њени окрајци додирнули па и заобишли Пешту и Беч. Отпочела је ера „репанонизације“ балканизованих Јужних Словена. Огромна већина садашњег становништва Словеније, Срема, Бачке, Баната, Драва, Мачве и Семберије „репанонизовани“ је динарски горштак. Сава, Драва, Мура и њихове притоке, са својим сливовима, географски обележавају силазак којим се словеначки елемент спуштао у низију и претпланинске брежуљке панонске Словеније и северне Хрватске. Међутим, подравски низински слој староседелачки упорно и жилаво свему томе одолева. Данашњи Личани и Кордунаши, као и даалматински Загорци огромним су делом (од XVI до XVII века) Босанци, Херцегованци и уопште јужни Балканци. Сарајевско поље прекрили су, добрим делом, досељени Херцеговци, Старовлашани и Црногорци, Словенију и Срем — Босанци, а питоме долине Моравске Србије — мозаик од 80% новодосељеног јужног елемента.²⁸

Као што се види, измешано је временски и просторно, скоро читаво наше становништво по неким одређеним законима унутрашњих кретања. Ипак, у овом погледу, камена плоча карста, удруженом старобалканском и словенском горштакком виталношћу, вековима је остала главни етнички резервоар, право људско расадиште, упркос суровим и страшним законима једне бруталне природно-друштвене селекције. Али, упркос свему томе, на нашим етничким заједницама, од раног средњег века наовамо, испунио се један освештани етнобиолошки процес и један етноперистатички закон. Док је на панонском северу остао прилично очуван словеноидни, севернословенски тип (Хрватско Загорје, Међимурје, Подравина), на динарском кршу, кроз нови словенски слој, прорастао је Илир, са неким можда знатно дубљим и још старијим етничким елементом у себи. Пословењени Илири — по Жупанићу и Чекановском — Илироиди, уствари данас насељавају највећи део југословенског простора. „Словеноиди“ и „Илироиди“ чине, уз Тураниде, два главна биофизичка типа на етничкој карти Југославије.³⁰

Имајући у виду напред речено, ни у ком случају се не би смело заборавити на повезаност садашњих антрополошких облика са оним много старијим, који историјски сежу до млађег па и старијег палеолитика. Разумљиво да су сви ови „расни типови“ (које овде ипак морамо узети у наводницама и схватити у широком смислу речи!) прошли кроз своју столећима дугу историју и да су се мање-више међусобно мешали и укрштали. Због тога је у овој великој,

²⁷ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1966.

²⁸ Исти, *Метанстазичка кретања...* Српски етнографски зборник, Насеља 12, Београд 1922; В. Дворниковић, Нав. дело, стр. 259 и даље.

²⁹ В. Дворниковић, Нав. дело, стр. 263—264.

³⁰ Упоредити: Н. Žuranić, *Etnogeneza Jugoslovena; Enciklopedija Srba, Hrvata i Slovenaca* (уредио Ст. Станојевић), код Илири; Ј. Czekański, *Zur Rassenkunde ...* стр. 396; В. Дворниковић, Нав. дело, стр. 303.

боље рећи (поново у наводницама!) „амфорној маси“ све мање „чистих типова“ које смо навикли да познајемо као релативно константне крајње морфолошке облике у последњих десетак до сто хиљада година.³¹

Физичка антропологија је доказала да су још од палеолитика наоვაмо, у Европи постојала два по спољашњости доста различита људска облика, који су у науци означени као *кроманјони* и *медитераниди*. Уз њих су веома уочљиви „негриди“, а у касније време и „монголиди“, којима се од млађег палеолитика наовамо придружују „брахикефали“ — „евразици“. У млађим културним епохама, онима које су ближе нама, све чешће се сусрећемо са науци познатим, али изгледа још увек неодгонетнутим *динарицима*.

Према антрополошким подацима са којима се данас располаже, из аморфне евразијске — на једној, и еврафричке физичко-морфолошке варијанте, на другој страни, развили су се биофизички облици који су временом постали значајан чинилац у антрополошкој структури данашњег југословенског па и ширег балканског и средњоевропског простора.

Из старог медитеранског облика постепено су се развили данашњи *медитераниди*, а можда и *атлантиди* и *нордици*. Такође и *евразици*, који од савремених варијетета на тлу Југославије обухватају *алпиде* и *балтиде*, носиоци су знатно више старих „медитеранидних“ а знатно мање „кроманјонидних“ одлика (ако ових последњих код њих уопште има!). Међутим, *динариди*, историјски и биофизички знатно млађи елемент, имају, посебно на лицу, много „кроманјонидних“ знакова, који су ушли у њихове физичко морфолошке карактеристике. Додамо ли овој, релативно уопштеној, схеми примесе *оријенталида* и *атлантонордида*, добијамо углавном заокружену биотиполошку структуру која је утицала на савремене физичко-антрополошке и морфолошке карактеристике данашњег југословенског становништва, без обзира на његове етничке и народносне особине.³²

*

* * *

Овим прегледом само су начети и додирнути неки проблеми. Занимљиво је, наиме, питање да ли су се неки од ових морфолошких јасних типова очували у познијем етничком супстрату Југославије и Балканског полуострва. За то имамо нешто поузданијих и конкретнијих доказа. Питање биофизичких и етноантрополошких карактеристика становништва на тлу данашње Југославије нашло је места у радовима страних и домаћих аутора — антрополога.³³ Овом приликом је немогуће улазити у све драгоцене опаске појединих истражи-

³¹ В. Škerlj — Zl. Dolinar, *Staroslovenska okostja z Bleda*, Dela SAZU 2, Ljubljana 1950, 72.

³² Упоредити: Исти, на наведеном месту.

³³ Видети списак важније литературе на крају овога рада.

вача. Међутим, потпуности ради, мора се истаћи етничка слојевитост и њено међусобно прожимање, које је било од пресудног значаја у обликовању савременог хабитуса становништва Југославије. Шкерљ и Долинар су, на пример, оптроумно уочили кромањонидне примесе у динарском варијетету,³⁴ а Жупанић истакао трансформацију нордоидних — ксантодолихокефалних особина кроз које је пробио најдубљи алародско-пелазгијски слој и утиснуо нов тамнопути печат словенским дошљацима у етничкој реторти прастарог медитеранског поднебља.³⁵ Ф. Иваничек и Г. Пиларић³⁶ су утврдили словенску трансформацију у новом поднебљу на југу, а Малеш³⁷ је указао на рецесивне елементе источно словенског типа који су по законима генетике, с времена на време, налазили погодно развојно тле у тамнопутом динаридном супстрату. Ово су само неки од маркантних детаља који су доста уочљиви у процесу сложеног културно-историјског и био-антрополошког прожимања изазваног најразличитијим чиниоцима, међу којима су посебно значајни они културно-историјске, економске и друштвено-политичке природе.

Према истраживачима, Јужни Словени су у првој половини средњег века били народ снажна и висока узраста, издужена облика главе и светле комплексције. Боја коже била је ружичаста, а плава или отворено смеђа коса црвенкастог сјаја. Заступљена је била чиста ксантодолихокефалија. Али, већ од XIII века наовамо брахикефалија је порасла од 9 на 14,3%. Од средњег века до нашега доба изгубили су Јужни Словени на долихокефалији 36,3% и на мезокефалији 30,7% а добили су на брахикефалији 39,1%, на хипербрахикефалији 22,6% и на ултрабрахикефалији 5,4%. Ово показује да се лобањски облик код Јужних Словена у новој средини потпуно изменио. После мешања са старим становништвом извршила се очигледно нека био-антрополошка „инкубација“ у којој је старобалкански кромањонидни, медитерански и алпско-балтијски антрополошки супстрат добио знатну превагу над ксантодолихокефалијом, па је ово постало одредница нашег живља.³⁸ Ова одредница је, као што се види, наслеђена из далеких епоха праисторије и пренета, кроз историјско раздобље, све до у наше време, као важна етничка карактеристика савремене епохе.

³⁴ В. Škerlj — Zl. Dolinar, Нав. рад, стр. 80.

³⁵ Н. Жупанић, *Систем историјске антропологије балканских народа*, Старинар III, стр. 63.

³⁶ Видети радове наведене у прилогу овога рада под презименима Иваничек и Пиларић.

³⁷ Б. Малеш, *О динарцима светлије комплексције*, Сепарат из Гласника Централног хигијенског завода XVII, св. 4, Београд 1934, посебно стр. 10.

³⁸ Н. Županić, *K fizio-etnični metamorfozi narodov s posebnim obzirom na Jugoslovane*, Etnolog V—VI, Ljubljana 1933, 72.

ВАЖНИЈА ЛИТЕРАТУРА

- Т. И. Алексеева, *Происхождение восточных славян*, Москва 1974.
- В. П. Алексеев, *Происхождение народов Восточной Европы*, Москва 1969.
- М. Абрамић, *Poetovio, Ptuj* 1925.
- В. Алексова, *Демир Капија словенска некропола и словенске некрополе у Македонији*, Скопје — Београд 1966.
- Ј. Brunšmid, *Hrvatske sredovječne starine*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva sv. VII, Zagreb 1903—1904.
- А. Weisbach, *Prehistoričke lubanje sa Glasinca*, Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu VII, Sarajevo 1895.
- А. Weisbach — L. Glück, *Crania Bosniaca*, Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu XIII, Sarajevo 1901.
- З. Vinski, *O bjelobrdskoj kulturi*, Kolo Matice hrvatske, Zagreb 1946.
- М. С. Влаховић, *Постанак црногорских и брдских племена*, Зборник радова на Трећем конгресу словенских географа и етнографа у Југославији 1930, Београд 1932.
- К. Гален, *О назначених частей человеческого тела*, Москва 1971.
- В. Gavela, *Keltski opidum Židovar*, Beograd 1952.
- В. Gavela, *O paleolitiku Srbije*, Arheološki vestnik XIII—XIV, Ljubljana 1962—1963.
- Ж. Гавриловић, *Проучавање средњовековног човека из Брестовика*, Старинар XIII—XIV, Београд 1962—1963.
- Исти, Краниометријска испитивања средњовековног човека са Новог Брада у Србији, Гласник Антрополошког друштва Југославије I, Београд 1964.
- М. Гарашанин, *Праисторија Србије*, књ. I—II, Српска књижевна задруга, Београд 1973; Вјести опширнију библиографију у овоме делу, књ. II, стр. 563—589.
- М. Swirko Goduski, *Słowianie południowi*, Poznań 1931.
- В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Београд 1939, стр. 193—320.
- Ј. Deniker, *Les races et les peuples de la terre*, Paris 1900.
- ЗI. Dolinar, *Antropološka obdelava nekropole Turnišče pri Ptujju*, Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti 3, Ljubljana 1953.
- ЗI. Dolinar, *Staroslovenska okostja iz Dobrače pri Kragujevcu*, Arheološki vestnik 5, Ljubljana 1954.
- Ј. Ердѣјановић, *Кучи — племе у Црној Гори*, Српски етнографски зборник VIII, Насеља српских земаља 4, Београд 1907.
- Исти, *Стара Црна Гора*, Српски етнографски зборник XXXIX, Насеља 24, Београд 1926.
- С. Живановић, *Антрополошке карактеристике скелета из аварске некрополе у Војки (Срем)*, Гласник Антрополошког друштва Југославије I, Београд 1964.
- Н. Žuranić, *Telesna metamorfoza narodov na našem jugu*, Dom in svet, I. XX, Ljubljana 1907.
- Исти, *Систем историјске антропологије балканских народа*, Старинар НР. год. II и Старинар НР. год. III, Београд 1908.
- Исти, *Etnogeneza Jugoslovena*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 222, Zagreb 1920.
- Исти, *Tragom za Pelazgima*, Narodna starina III, Zagreb 1922.
- Исти, *Prvi nosioci etničnih imen Srb, Hrvat, Čeh in Ant*, Etnolog II, Ljubljana 1928.
- Исти, *K fizio-etnični metamorfozi narodov s posebnim ozirom na Jugoslovene*, Etnolog V—VI, Ljubljana 1933.
- Исти, *O rasni estetiki ljudstva pri Jugoslovenih*, Etnolog VIII—IX, Ljubljana 1936.

F. Ivaniček, *Tymczasowe doniesienie o badaniach antropologicznych starosłowiańskiego cmentarzyska w Ptuj*, Przeg. Antropolog. T. XV, Poznań 1948.

F. Ivaniček, *Staroslovenska nekropola u Ptuj*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Dela 5, Ljubljana 1951.

J. Ковачевић, *Варварска колонизација јужнословенских области*, Нови Сад 1960.

Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Matica hrvatska, Zagreb 1930.

Lj. Karaman, *Iskopine društva „Bihaća“ u Mravincima i starohrvatska groblja*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 268, Zagreb 1940.

J. Korošec, *Poročilo o iskopavanju na Ptujskem gradu leta 1946*, Ljubljana 1947.

J. Korošec, *Slovensko svetišče na Ptujskem gradu*, Ljubljana 1948.

Сооп С. С., *Races of Europe*, New York 1939.

Б. Малеш, *Антрополошка испитивања — Прилог испитивању телесних особина црногорских и суседних племена*, Београд, 1932.

Исти, *Расни типови Балканског полуострва*, Књига о Балкану II, Београд 1947.

Z. Mikić, *O antropološkim istraživanjima u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak X, Centar za balkanološka istraživanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 8, Sarajevo 1972.

N. Miletić, *Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine XXI—XXII, Sarajevo 1966—1967.

Д. Недељковић, *Раса и расизам*, Скопље 1937.

Исти, *Развој наше етнопсихологије за последње две деценије*, Учитељ св. 3—4, Београд 1938.

F. Parazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine XXX, Sarajevo 1969.

J. Peisker, *Raširenje Slavena*, Starohrvatska prosvjeta, NS. I, sv. 3—4, 1927.

J. Petrović, *Lubanja i djelovi kostura bosanskoga velmože Batala*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXXV, Sarajevo 1923.

Д. Поповић, *О Цинцарима*, Београд 1937.

G. Pilaric, *Antropološka istraživanja starohrvatskog groblja u Draž-Bošnjacima 1961. godine*, Arheološki radovi i rasprave IV—V, Zagreb 1967.

Иста, *Antropološka istraživanja slavenske populacije sa Balinih bara kod Gomjenice*, Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu XXIV, Sarajevo 1969.

E. Pittard, *Les peuples des Balkans*, Paris 1920.

Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine V, Sarajevo 1967.

P. Skok, *Dolazak Slavena na Mediteran*, Split 1934.

Исти, *O Rumunjima*, Jugoslovenska knjiva VI, 1922.

Исти, *O romanskom stanovništvu naše zemlje u starini*, Nova Evropa IX Beograd 1924.

Исти, *Južni Slaveni i turski narodi*, Jugoslovenski istorijski časopis II, Beograd 1936.

С. Тановић, *Дотеривање лубања и осталих делова тела у околини Беџелије*, Гласник Етнографског музеја у Београду XI, Београд 1936.

C. Toldt, *Die Schädelformen in den Österreichischen Wohngebieten der Altslaven einst u. jetzt*, Mitt. d. Anthropolog. Gesel. in Wien, B. XLII, 1912.

Трофимова Т. А. *Краниологические данни к этногенезу западных Славян*, Советская этнографія 2, Москва 1948.

J. Цвијић, *Меганастазичка кретања, њихови узроци и последице*, Српски етнографски зборник XXIV, Насеља 12, Београд 1922.

Исти, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1966.

J. Czekanowski, *Zur Rassenkunde der Serbokroaten*, Slawische Rundsch. VI, 1934.

B. Cović — Z. Mikić, *Praistorijske lobanje iz grobova Glasinačkog područja*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak XI, Centar za balkanološka ispitivanja 9, Sarajevo 1973.

V. Borović, *Историја Југославије* (уводни део), Београд 1933.

M. S. Filipović, *Деформисање лубања у Југославији*, Гласник Етнографског музеја у Београду X, Београд 1935.

I. Schwidetzky, *Rassenkunde der Altslawen*, Zeitschrift für Rassenkunde VIII, Stuttgart 1938.

Истра, *Menschliche Skelettreste von Vinča*, Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije 8—9, Beograd 1972.

Истра, *Die Illyrier des Glasinac*, Zeitschrift f. Rassenkunde XI, Stuttgart 1940.

F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.

B. Škerlj — Zl. Dolinar, *Staroslovenska okostja z Bleda*, Dela Slovenske akademije znanosti in umetnosti 2, Ljubljana 1950.

B. Škerlj, *Srednjeveška okostja z Bleda izkopana leta 1949*, Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Dela 3, Ljubljana 1953.

M. Ш у ф л а ј, *Срби и Арбанаси*, 1925.

Petar Vlahović

CARACTERES PHYSICO-ANTROPOLOGIQUES PROTOBALKANIQUES DE LA POPULATION MODERNE DE YOUGOSLAVIE

Résumé

L'étude des caractères physico-anthropologiques chez la population contemporaine de la Yougoslavie est considérablement plus complexe que l'on ne pourrait conclure en premier moment. Il s'agit des questions qui atteignent la profonde antiquité de l'évolution commune de l'humanité et qui se sont, avec le temps, reflétées sur l'histoire ethnique et la constitution biophysique de la population sur le sol de la Yougoslavie actuelle.

La Péninsule Balkanique était favorable au point de vue géographique pour le croisement de la population autochtone avec divers peuples d'Europe, d'Asie et d'Afrique, venus plus tard s'y installer. La force vitale pré-balkanique changeait de formes à travers les siècles, mais elle a, nonobstant l'adoption du nouveau, gardé ses caractéristiques et ses formes plus anciennes.

Dans la Péninsule Balkanique est aujourd'hui visible la combinaison des composants de races dinarique, alpine, nordique et de l'Europe Orientale (baltiques). Pourtant, dans la composition de leur sang entrent de même, avec une addition plus ou moins grande, des orientales, mongoloïdes, turanides, négrides. Et pourtant, dans les cadres balkaniques, il n'est pas dominant un composant dit dinarique (*homo dinaricus*) avec son teint plus foncé, sa taille moyenne et la brachicéphalie comme déterminantes essentielles. Toutes les communautés ethniques qui ont atteint les Balkans n'importe en quelle époque si elles s'y sont arrêtées un peu plus longtemps, ont assumé avec le temps les caractéristiques anthropologiques et ethniques de l'ancienne population balkanique. Ce même processus a eu lieu aussi avec les Slaves qui, à partir du 15e siècle en avant, ont obtenu, en masse dans les espaces balkaniques, un nouvel aspect physique. Ce fait est indiqué aussi par les matériaux ostéologiques dans les nécropoles.

Les contacts mutuels, les mélanges, les jonctions, les interpénétrations et les processus déjà mentionnés ci-dessus témoignent d'une puissante présence de la variété dinarique qui a nombre d'éléments anthropologiques qui ressemblent à la forme humaine de Cromagnon.

Мирослав Драшкић

САВРЕМЕНИ ПРОЦЕСИ ЕТНИЧКЕ СИМБИОЗЕ
СЛОВЕНСКО-РОМАНСКОГ СТАНОВНИШТВА У
СЕВЕРОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ*

Према резултатима досадашњих етнолошких проучавања североисточне Србије може се претпоставити да се у том делу наше земље и данас одвијају значајни етнички процеси мешањем различитих група. Најзначајнију улогу у тим процесима поред српског има и пресловенско, романизовано, тзв. „влашко“ становништво.

1

Већи део источне Србије северно од планине Ртња, а источно од Мораве, насељен је мешовитим становништвом. Један део тог становништва говори, осим српскохрватским, још и једним провинцијским дијалектом румунског језика, са знатним фондом речи словенског порекла. Српско становништво назива ово двојезично становништво *Власима*.¹ Међутим, целокупно влашко становништво се национално осећа и у огромној већини изјашњавања као српско. Према попису становништва из 1953. године, на територији уже Србије живео је укупно 198 861 становник чији је матерњи језик био влашки. Од тог броја са тог подручја се званично изјаснило за влашку националну припадност само 28 047 становника.² Има појединих региона у источној Србији где је тај број још и мањи. У неготинској општини, која броји 38 насеља, од којих су 22 компактна влашка села са укупно 41 413 становника, 1953. године изјаснила су се само 1 003

* Овај прилог саопштен је на III Интернационаалном конгресу за студије источне Европе, који је одржан у Букурешту од 4 — 10. септембра 1974. године.

¹ О томе видети: Miroslav Draškić, *Narodna kultura uže Srbije i svetlosti etničkog mešanja poromanizovanog (vlaškog) i slovenskog stanovništva*, referat održan na VIII savetovanju Etnološkog društva Jugoslavije u Zenici 1969. godine, Zbornik radova muzeja grada Zenice, I, 1970.

² Попис становништва 1953. године, књ. I, Витална и етничка обележја, Београд 1959. године, стр. 267 и 54—55.

становника као Власи, што је 2% од укупног броја становника влашког говора у овој општини.³

Према антропогеографским истраживањима појединих предео-них целина у овој области, произлази да је удео влашког становништва у источној Србији, у целокупној њеној етничкој структури, био веома знатан, иако се оно под тим етничким именом врло ретко или уопште не наводи у стручној литератури, већ под називом „тимочко-браничевски становници“, „порумењени Срби“ или, пак, само Срби.

На основу анализе досадашњих антропогеографских студија произлази да је у читавој источној Србији долазило до интензивног мешања српског и влашког становништва. Тако, на пример, у Неготинској крајини и Кључу (територије у којима се налази већина влашког становништва Србије) има 848 влашких родова, тј. 40,86% од укупног броја родова са 5 965 кућа, што од укупно броја кућа износи 40,11%.⁴ У самој структури становништва појединих села утврђује се такође знатно директно мешање. У данашњим српским селима има претопљених Влаха, а у влашким селима претопљених Срба. У Влашким селима неготинске општине структура становништва је следећа: становника непознатог порекла има 77 родова, са 679 кућа; досељених Влаха Унгуреана и Царана има 301 род, са 3 139 кућа; досељеника са Косова и Метохије 55 родова, са 412 кућа; динарског порекла 7 родова, са 31 кућом; из Браничева и горњег тока Тимока 73 рода, са 788 кућа, из шопске области 47 родова, са 251 кућом кућом; моравско-вардарског порекла 11 родова, са 38 кућа.⁵ Из овог прегледа порекла данашњег влашког становништва у територији данашње Неготинске општине уочавају се две важне појаве: прво, утврђен је знатан број српског косовско-метохијског, шопског, моравско-вардарског па чак и динарског становништва које је измешано у данас јединствени двојезични влашки амалам; друго, утврђен је знатан број родова непознатог порекла, што указује на њихову дубљу старину у овој области. Ови подаци речито говоре о занимљивим етничким мешањима целокупног становништва ове области у прошлости, па и данас. У многим породицама и данас постоји традиција о њиховом српском пореклу. Власи Унгуреани и Царани су новији досељеници (XVII, XVIII и XIX век) пореклом из прекодунавских области. Унгуреани су досељеници из Трансилваније, преко својих етапских области: Баната и пожаревачког краја. Царани су насељени из Влашке низије као сељаци земљорадници. Међутим, према резултатима најновијих етнолошких истраживања, и ово је становништво у основи измешано са архаичним словенским становништвом, па и новијим српским становништвом досељеним с југа у каснијим историјским периодима.

³ Попис становништва 1953. године, књ. XI, Старост, писменост и народност, Београд 1960, стр. 429—430.

⁴ Коста Јовановић, *Неготинска крајина и Кључ*, Српски етнографски зборник, књ. LV, Београд 1940, стр. 71.

⁵ Исти, Наведено дело, приложене табеле.

У српским селима неготинске општине структура становништва је следећа: старинаца је 28 родова, са 294 кућа; непознатог порекла 12 родова, са 46 кућа; влашког порекла 19 родова, са 103 куће; косовско-метохијских досељеника 47 родова, са 596 кућа; браничевско-тимочких 20 родова, са 184 куће, шопских 27 родова, са 219 кућа; моравско-вардарских 13 родова, са 118 кућа. Из овог прегледа структуре становништва у српским селима такође се уочава иста појава: међу српским становништвом има старинаца и, што је још важније, асимилованих Влаха који данас говоре само српски.⁶ Кад је реч о времену насељавања осталог српског становништва, оно је познато. То је такође период XVII, XVIII и XIX века, који је у нашој историји познат по великим миграцијама српског становништва с југа у северну Србију и прекосавске и подунавске области, данашњу Војводину и румунски Банат.⁷

У борској општини, према скорашњим испитивањима, у девет компактних влашких села највећи је проценат влашких старинаца, као и асимилованих Срба. Традиција о новијим досељавањима Влаха Унгуреана овде је много слабија него у Неготинској крајини. У великим влашким селима Злоту и Подгорцу познат је термин „катун“ за засеке у којима живе поједине породице, што указује на влашко досељавање са југозапада наше земље. Тиме би се потврдили они историјски подаци по којима су Власи, после доласка Турака, у великом броју населили у северну Србију. У истим селима постоји традиција о насељавању Албанаца Климента, што такође потврђује историјске податке да су у Црну Реку после 1693. године пребегли католици Албанци.⁸

Основно српско становништво у средњем Тимоку, данашњој зајечарској општини, досељено је са Косова, тако да и данас постоје чиста косовска села. Међутим, треба нагласити да су сложена етничка мешања у овој области имала знатан интензитет. Ову област у знатној мери насељава стариначко српско становништво, тзв. „ћутуклијско“, са карактеристичним архаичним словенским елементима у свој традиционалној култури; затим, влашко стариначко и досељено становништво које се изменило нарочито са староседелачким средњовековним српским становништвом, и коначно, тзв. „бугарско“ становништво (села Велики Извор и Грљане), чије етничко порекло, и поред свих претпоставки, до данас није тачно утврђено. Управо у овој области данас се запажа веома јака нова миграциона струја становништва, изазвана револуционарним променама у данашњем самоуправном социјалистичком друштву у нашој земљи. То је насељавање становништва из Црне Траве, Буџака и Заглавка у

⁶ Мирослав Драшкић, *Порекло становништва и етнички процеси у селима неготинске општине*, Гласник етнографског музеја у Београду, књ. 30, Београд 1966 (табеле), стр. 23.

⁷ То је период аустро-турских ратова и народних буна за национално ослобођење, *Историја народа Југославије*, II, Београд 1960, стр. 75.

⁸ Мирослав Драшкић, *Насеља, порекло становништва и етнички процеси, Бор и околина*, I, Бор 1973, стр. 257.

депопулациона села у овој области (исељавање и систем једног детета), што, с једне стране, међа етнички и културни профил овој области, а с друге стране, коригује дефицит земљорадничког и индустријског становништва. Ова миграциона струја већ је запажена у току је њено посматрање.⁹

У Горњој и Доњој Ресави, најјужнијим областима које насељава влашко становништво у Србији, од 51 села постоји шест компактних влашких села; у четири Власи живе измешани са Србима, али у подвојеним засецима, док је у осталим селима знатан број влашких породица насељен појединачно. Према подацима из 1961. године, у Ресави живи око 10 000 Влаха, или 12% у односу на целокупно становништво.¹⁰

У Пожаревачкој Морави има 122 рода влашког становништва, што у односу на целокупно становништво износи 13,14% са 1 225 кућа, или 11,39% од укупног броја.¹¹

Област Млаве, са својих 27 села, насељена је измешаним влашким и српским становништвом. У девет села се више говори влашки, док се у осталим више говори српски. О великом броју Влаха у овој области сазнаје се само из контекста, јер аутор студије о Млави не издаваја и не посматра ову етничку групу посебно.¹²

Из ове кратке анализе структуре становништва на територији источне Србије, засноване на парцијалним антропогеографским и етнолошким истраживањима појединих области, јасно се види да је она етнички веома комплексна. Словенско-романска симбиоза основна је карактеристика свих етничких процеса у њој. Ова интензивна, тако рећи текућа етничка мешања српског и влашког становништва у источној Србији проузрокована су низом разлога, од којих се нарочито истичу следећи:

а) На Балканском полуострву, у средњовековним феудалним државама, вршена је асимилација старијег пресловенског — на западу илирског, на истоку дако-трачког романизованог становништва — које је временом, у тадашњим друштвено-економским условима, прерасло од етничких Влаха у посебну социјалну групу словенских

⁹ Маринко Станојевић, *Тимок*, Српски етнографски зборник, књ. LV, Београд 1940, стр. 394; Исти, *Антропогеографски преглед Тимочке крајине*, Споменница стогодишњице ослобођења Тимочке крајине 1833—1933, Београд 1933, стр. 76—80; Мирослав Драшкић, *Неки примери промене етничке структуре насеља у североисточној Србији у савременим друштвеним условима*, Симпозијум на тему Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури, Етнографски институт Српске академије наука и уметности, Београд 1974, стр. 207.

¹⁰ М. Драшкић — Н. Пантелић, *Разматрање о становништву Ресаве*, Гласник етнографског музеја у Београду, књ. 28—29, Београд 1966, стр. 14—15; Станоје Мијатовић, *Ресави*, Српски етнографски зборник, књ. XLVI, Београд 1930, стр. 102.

¹¹ Мих. Миладиновић, *Пожаревачка Морави*, Српски етнографски зборник, књ. XLIII, Београд 1938, стр. 46.

¹² Љ. Јовановић, *Млава*, Српски етнографски зборник, књ. V, Београд 1903, стр. 295.

сточара влаха, настањених у већ сталним, углавном планинским насељима. С обзиром на неједнаке друштвено-економске услове у разним крајевима Балкана, што је било нарочито карактеристично како за српски тако и за каснији турски феудализам, овај процес није морао бити свуда подједнак, нити је свуда био завршен. У северним крајевима Србије, где српски феудализам никада није имао државотворне центре који би утицали на свеукупни културни развој, овај процес се наставио и у доба турског феудализма. Како у њему егзистирају аутономне територије са самоуправом месног становништва, које директно потпадају под султанову власт, за још примитивно влашко становништво, које турска власт затиче на његовој асимилационој етничкој граници, такве аутономне области имају нарочиту важност: у служби је султановој и као такво има специфичне дужности (мартолози, војници), и знатна права. О положају овог становништва у источној Србији, поред историјских података,¹³ постоји још и данас жива традиција.

б) С обзиром на чињеницу да се област источне Србије налази у близини такозваног северног балканског етничког романског језгра, процес потпуног влашког етничког изједначавања са српским становништвом бивао је успорен каснијим досељавањем свежег становништва романског говора (Унгуреани, Царани), током XVII, XVIII и XIX века, са севера, а могуће и с југа, нарочито у првим деценијама турске владавине. Осим тога, источна Србија се и географски и културно везује за карпатски регион, коме је једна од основних карактеристика управо становништво, које по генези делимично свакако води порекло још из веома ране трако-дачко-словенске симбиозе. У том подручју за целокупно карпатско становништво Дунав није био препрека за пресељавање, што се види и из новијих српских архивских података. Према томе, како је источна Србија интегрални део тог широког географског и културног подручја, то би и њено данашње влашко становништво, као и део српског (старинци), у ствари било, у најширем смислу речи, стариначко, с том разликом што се оно, сељакајући се и унутар те области и у поједине уже њене регионе, насељавало у разним временским периодима. Значи, насељавање Влаха у источну Србију представљало би унутрашње кретање становништва у оквиру ширег карпатско-балканског подручја, условљено историјским приликама.¹⁴ Како се на такву етнички већ измешану територију у турско доба током XVII, XVIII и XIX века насељава и српско становништво с југа (Косовци), то се још и данас дешавају занимљива етничка превира-

¹³ Branislav Đurđev, *O vojnicima*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, Sarajevo 1947, društvene nauke, sv. II, str. 108—112; Душанка Бојанић-Лукач, *Турски пописи насеља Неготинске крајине у XV и XVI веку*, Развитак бр. 6, Зајечар новембар — децембар 1969, стр. 64—68.

¹⁴ Мирслав Драшкић, *Порекло становништва и етнички процеси у селима неготинске општине*, стр 30—31.

ња, која се у нашој историографији сматрају „веома интересантном социолошком и културно-историјском појавом“.¹⁵ У српској етнологији ти процеси се тумаче једностраном теоријом процеса порумуњавања Срба у данашњем румунском Банату и Влашкој и њиховим поновним враћањем српском етничком бићу путем инверсних миграција.¹⁶

в) Структура породице у источној Србији карактерише се такозваним вертикалним низом генерација, израженим само једним дететом (родитељи — син или ћерка — унук или унука — праунук или праунука), што омогућава интензивну појаву домазетства, која је и у прошлости и данас једна од мостова преко којих се врши етничко стапање свег становништва источне Србије, како унутар сваке групе понаособ, тако и између њих.¹⁷ Као пример могу послужити подаци из неготинске општине. У 16 српских села, од 1920. године до данас, има укупно 1 002 зета који су отишли у кућу своје жене. У 22 влашка села тај број износи чак 3 085. Данас је призећивање у појединим селима бројније него одлажење девојака у мужевљевоу кућу. У многим селима у источној Србији читаве генерације младића и девојака не одлазе у друга села, већ узимају снахе и, што је за овај проблем још важније, зетове из планинских било српских било влашких села. Велики је број Влаха зетова у српским селима, и обротно.¹⁸ Из оваквих брачних односа произлазе и одређени етнички односи: преношење језика, с једне стране, и примање свести о културној и етничкој припадности, с друге стране.

2

Да би све изнете чињенице добиле више вредности, нужно би било да се територија источне Србије и надаље свестрано етнички истражује. У многим областима ни до данас нису изведена детаљна истраживања порекла становништва и етничких процеса. Област Браничево није у том смислу истражено, иако се на основу делимично објављених архивских докумената из турског периода зна да је било насељено влашким становништвом. Читаво подручје Хомоља, са центром Жагубицом, које је углавном компактно насељено влашким ста-

¹⁵ Владимир Стојанчевић, *Кнез Милош и источна Србија*, Београд 1957.

¹⁶ Тих. Борбевећ, *Кроз наше Румуне*, Београд 1906; Исти, *Из Србије кнеза Милоша* (становништво — насеља), Београд 1924.

¹⁷ Nikola Pantelić, *Istraživanja porodice i porodičnih odnosa u severonostočnoj Srbiji*, Радовн, I, Народни музеј, Зеница 1970, стр. 249; Исти, *Novi rezultati istraživanja strukture porodice u istočnoj Srbiji*, Етнолошки преглед, бр. 11, Београд 1973, стр. 151—157.

¹⁸ Miroslav Draškić, *Specifična porodična struktura kao jedan od uslova za etnička mešanja i kulturno izjednačavanje stanovništva u istočnoj Srbiji*, Етнолошки преглед, бр. 11, Београд 1973, стр. 159—164.

новништвом, такође није истражено. У овом смислу нису истражене ни области Поречка Река, Црна Река, Звижд.

Како је становништво источне Србије етнички идентично и са становништвом појединих региона у Румунији и Бугарској, било би потребно предузети истраживања и у тим земљама. У Бугарској, у области Загорје, у долини Тимока, у којој се налазе 24 влашка насеља која су, према досадашњим делимичним истраживањима, долини Тимока и Неготинској крајини у нашој земљи дала знатан број становника, у Румунији, у области Бердапа и јужном делу Баната. Одатле су до сада објављена само истраживања села Свињице, на основу којих би се могло претпоставити да се у румунском делу Бердапа и у јужном Банату и данас одвијају веома сложени етнички процеси.¹⁹

* * *

Ако би се консеквентно обавила истраживања у свим поменути областима, како у нашој земљи тако и у Румунији и Бугарској, могло би се претпоставити да би се добили одговори на битна питања словенско-романске симбиозе како у прошлости тако и у данашње време. То би, могуће, били показатељи и нашим историографским објашњењима друштвених процеса у нашим земљама у средњем веку, у којима су се слични процеси дешавали како у динарским тако и у карпатским областима наше земље. Данашњи етнички процеси на територији источне Србије, чије је становништво национално потпуно изједначено, могли би бити кључ за објашњење сличних процеса који су се већ одиграли другде на Балканском полуострву у прошлости.

¹⁹ Мирослав Драшкић, *Становништво лимитрофног српског села Свињице у Румунији*, Зборник радова Српске академије наука и уметности, књ. I, Етнографски институт, књ. 5, Београд 1971, стр. 7—19.

Miroslav Draškić

LES PROCESSUS ETHNIQUES CONTEMPORAINS ENTRE LA
POPULATION ROMANISÉE VALAQUE ET LA POPULATION SLAVE EN
SERBE DU NORD-EST

Résumé

Sur la base des recherches ethnologiques contemporaines de la Serbie du Nord-Est on peut constater que dans cette partie de la Yougoslavie se déroulent, même de nos jours, des processus ethniques très complexes entre la population romanisée dite „valaque” et la population serbe slave.

La majeure partie de la Serbie de l'Est est peuplée de population mixte. Un nombre important en parlent, outre la langue serbo-croate, aussi un dialecte provincial de la langue roumaine avec un fonds considérable de

mots d'origine slave. L'entière population valaque se sent, au point de vue de nationalité et se dit, dans une majorité énorme, serbe. Selon le recensement de l'année 1953 2 p.c. du groupe de parler valaque se sont déclarés Valaques.

L'auteur met en évidence que dans cette partie de la Serbie il y a différents courants migratoires de la population valaque (du Nord, des régions des Carpates et du Sud de la Péninsule Balkanique) et qu'ils semblent dater du temps de la Serbie médiévale. La population serbe est également colonisée de différents territoires de Balkans, mais il y en a aussi dans un nombre important qui sont aborigènes. Par le mariage matri-local et par l'exogamie gentilice double il se produit le mélange ethnique de cette population, ce qui se reflète sur les processus ethniques et nationaux dans cette partie de la Serbie.

Милка Јовановић

НЕКИ БАЛКАНСКИ ПРЕДСЛОВЕНСКИ ЕЛЕМЕНТИ У НАРОДНИМ НОШЊАМА У СРБИЈИ*

Одело и накит веома су захвалне материје у чијем се развоју могу пратити одрази разних културних збивања и утицаја. Као што се у грнчарији из праисторијских периода виде елементи стила, још лакше се на ношњи може опазити како се на материјалну културу и њен стил одражавају друштвена, историјска и етничка збивања и како ношња под разним утицајима мења елементе сопственог стила, а самим тим и своје битне одлике. Логична последица свих тих збивања јесте коначно формирање ношњи у оквиру једне етничке групе или, још шире, географске области, са свим специфичностима у погледу материјала, кроја, украшавања као и начина ношења.

Народне ношње у Србији прошле су исти развојни пут. Анализом појединих њихових делова запажају се елементи различитих култура, међу којима су, свакако, најизразитији они који се сматрају старобалканским, затим словенским и, најзад, оријенталним, а примљени су посредством Турака или можда још и раније ако се има у виду чињеница да су Словени пре доласка на Балканско полуострво имали додира са азијско-турским народима.

Овом приликом обратићемо посебну пажњу на неке елементе у ношњама у Србији који се везују за балканску предсловенску културу. Међутим, пре тога је свакако, значајно указати на нека запажања у вези са балканско-словенском симбиозом на конкретном примеру народних ношњи. Наиме, у процесу акултурације поменутог становништва на простору Балканског полуострва па и ширем, југоисточном европском простору, није дошло до конкретних супротности културних (у овом случају одевних) елемената исте врсте али различитог облика, састава и назива, већ до потенцирања сличних традиција, што је управо ојачало и продужило живот многим одевним елементима, спречило њихову битну промену и нестанак. Осим тога, досадашња истраживања показала су да су извесни одевни елементи, везани за своје првобитно културно изходиште, током дугог низа векова остали неизмењени све до наших дана, за разлику

* Овај рад прочитан је на III Интернационалном конгресу југоисточне Европе, који је одржан у Букурешту од 4—10. септембра 1974. године.

од оних који су у току каснијих историјских епоха примали или трпели културне утицаје са разних страна, што је већ истакнуто.

Као потврда наведеним констатацијама послужиће неки елементи старобалканске културе који су се до данас сачували у ношњама у Србији, мање или више измењени.

Међу најстарије мушке капе убрајају се шубаре, које су у прошлости ношене на веома широком простору. На Балканском полуострву могу се пратити од Далмације¹, Црне Горе и Херцеговине,² преко Босне³ и Србије⁴, до Косова и Метохије и делимично Македоније.⁵ „Шубара“ и „крзно“ били су врло рано познати Словенима, а према Нидерлеу „Словени су покривали главу кожним капама различитог облика и висине“.⁶ Међутим, шубаре су, несумњиво, много старије на Балканском полуострву. Носили су их још Илири и Трачани. Према Херодоту, и трачки војници носили су капе од лисичјег крзна. На рељефу из Тетевена — у Бугарској, Трачки коњаник представљен је са капом од крзна, облика шубаре какве се и данас носе на Балканском полуострву.⁷ И Илири су носили високу шиљасту вунену капу, која потпуно одговара данашњој шубари (вунена коврчаста површина капе јасно се распознаје на каменим споменицима из тога доба.⁸ Северно од Балканског полуострва шубара се носила у Мађарској и Румунији. Судећи по изнетим подацима, може се закључити да шубара спада у ред веома старих одевних елемената карактеристичних не само за Илире, Трачане и Словене него и за остале индоевропске народе, што наводи и Милан Будимир.⁹

Црвена капа — „дрвенкапа“ од коже или тканине, позната становништву динарског подручја, у првом реду Илирима, убраја се такође у ред старијих капа. На основу детаљне анализе и распрострањења црвенкапе, М. Гаваци је дошао до закључка да она, свакако, потиче из „пресловенске илирске баштине“¹⁰. Занимљиво је да је облик капе остао непромењен, а да су украси на њој доцнијег, словенског порекла.

На подручју динарског становништва у Србији носила се позната динарска кошља типа „тунике далматике“. Ван овог подручја

¹ Т. Р. Ђорђевић, *Kosa u Južnih Slovena*, Narodna starina, Zagreb 1926, str. 13.

² М. Влаховић, *О најстаријој капи код Југословена*, Зборник Етнографског музеја у Београду, Београд 1953, с. 160.

³ З. Ћулић, *Narodne nošnje Bosne i Hercegovine*, Album, Tab. XIX, izdanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1954.

⁴ М. Б. Милићевић, *Живот Срба сељака*, СЕЗб. I, с. 37.

⁵ М. Влаховић, нав. дело, с. 160.

⁶ Ј. Ердџановић, *Нидерлово дело о старим Словенима*, Гласник Географског друштва II, с. 58.

⁷ С. Казагов, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Trachten*, Sarajevo 1916, s. 65.

⁸ М. Абрамић, *О претставима Илира на античким споменицима*, Саопис за zgodovino in narodopisje XXXI, snop 1—4, Maribor 1937, s. 15.

⁹ М. Будимир, *Kouretes Kyrbantēs Korubantēs Orthokorybantioi calamaucūs Klobuk*, Živa antika, g. V/2, Skoplje 1955, s. 219, 220.

¹⁰ М. Gavazzi, *Kulturna analiza etnografije Hrvata*, Narodna starina knj. VII, Zagreb 1928, s. 118.

сретала се у готово читавој централној и западној области Балканског полуострва, затим на Косову и у Метохији, делом у Македонији, Бугарској — у ношњама централног и јужног типа¹¹ и у Албанији.¹² Изван Балканског полуострва кошуља типа „тунике далматике“ веома је ретка. Према томе, њено порекло свакако би требало тражити на тлу Балканског полуострва, чему у прилог иду и извесни историјски подаци, доцније фреско-сликарство, путописи и ликовни извори. Као што је познато, у римској провинцији Далмацији такође је ношена „туника далматика“, са којом динарска кошуља има доста сличности. Да је динарска кошуља ношена упоредо са туником, показују и археолошки налази са територије Босне и Херцеговине из времена римске окупације Илирика у III и IV веку н. е., на којима су приказане илирске жене у кошуљама веома сличним данашњој динарској кошуљи.¹³

На читавом јужноморавском и крајишко-власинском подручју у Србији носила се тоска, горња памучна хаљина широког и убраног доњег дела, која се облачила преко кошуље и белих чакшира. Називом је подсећала на албанско племе Тоске, а кројем — на тоскијску „фустанелу“. Због њене искључиве распрострањености у западним и југозападним пределима Балканског полуострва, Нопча сматра да је тоска, односно фустан, фустанела чисто илирски хаљетак¹⁴, а да га је наш живаљ посредно усвојио. Назив тоска на нашем подручју свакако је новији, јер га раније нигде не сретамо.

У Србији су у прошлости ношене чакшире различите, више по кроју него по материјалу. За нас су тренутно од интереса чакшире типа „бенебрека“ — од белог сукна, са уским и при дну разрезаним ногавицама, са малим и доста плитким туром и изрезима на горњем предњем делу — распрострањене на читавом Балканском полуострву. Изван наше земље ношене су у северозападној Бугарској¹⁵ и Албанији¹⁶, а такође и северно од овог подручја, у Војводини¹⁷, Мађарској, Словачкој, Румунији па и даље. Према румунском аутору Б. Флореску¹⁸, чакшире ове врсте воде порекло још из бронзане епохе

¹¹ С. Костова, *Белодрешковици в северозападна България*, Известия на народния Етнографски музеј в София, София 1932, с. 74.

¹² F. Norcsa, *Albanien*, Berlin und Leipzig 1933, s. 176.

¹³ I. Сremošnik, *Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1963, Arheologija, s. 110; M. Drašković, *Narodne nošnje severozapadne Bosne II*, Zenica 1972, s. 49.

¹⁴ F. Norcsa, *nav. delo*, s. 183.

¹⁵ М. Велева—С. Лепавцова, *Народная одежда Болгар в Северной Болгарии в XIX и начале XX века*. Издательство Болгарской академии наук, София 1961.

¹⁶ F. Norcsa, *nav. delo*, s. 168—169.

¹⁷ *Српске народне ношње у Војводини*, Нови Сад 1953, с. 93, 110.

¹⁸ B. F. Florescu, *Pactal popular Din Mascel*, Gaista de Arta popular, 1959, *kroj uskih čakšira* sl. 12.

¹⁹ B. F. Florescu, *Monumentul de la Adamklissi, tropaeum Trainaj*, Bucuresti 1959, s. 418, 440.

северне Европе, из које су сачуване представе чакшира веома сличне бевенрецима. Као још један доказ за њихово давнашње порекло може се узети и фигура Трачанина на споменику у Адамклиси.¹⁹ На основу горњих налаза, илирских и римских, Нопча сматра да су уске вунене беле чакшире биле стари јужноевропски предмет и да у њима треба гледати један предсловенски одевни елемент.²⁰ У прилог томе иде и начин украшавања вуненим гајтанима, који је свакако веома стар, вероватно трачко-илирски, а можда и праисторијски.

„Хаљину“ или „аљину“ у прошлости су у Србији носили и мушкарци и жене. Кројила се од белог сукна, дугих рукава, спреда отворена, различите дужине. На Балканском полуострву најчешће је ношена у динарским пределима, одакле су је у Србију пренели динарски досељеници. У источној Србији носили су је Власи и Шопови, истина нешто другачијег кроја, а спреда се преклапала. Звала се „шуба“, „ајна“, „колија“ или „модро“.²¹ Сличног кроја носила се и код Мијака у Македонији²², а изван наше земље у Албанији²³ и северној и западној Бугарској.²⁴ Према испитивањима К. Мошинског²⁵, хаљенице ове врсте код предсловенских народа свакако су дошли под утицајем сточарских народа Азије, за које је напред отворена дугачка одећа са рукавима како у прошлости тако и данас била карактеристична. С обзиром на то што се „аљина“ носила на веома широком простору, од југа Балканског полуострва па све до североистока Европе, јасно је да су је познавали и стари народи на том простору, између осталих Дачани, Трачани и Илири.

У ред горњих сукнених хаљетака убраја се и кабаница, огртач који су носили и мушкарци и жене. У динарским пределима и у западној Србији кабаница се кројила од црвеног сукна, без рукава, са капуљачом иза врата. Да је кабаница веома стар хаљетак постоји више претпоставки. Једна од њих је да се кабаница, као огртач са капуљачом, убраја у праоблике одеће уопште која се употребљавала још у бронзано доба.²⁶ Касније су је носили разни европски народи (још пре н.е.) међу којима Римљани, Келти, Германи и Илири, а затим и Словени.²⁷ Сличне огртаче са кукуљицом носили су и Дачани приказани на споменику у Адамклиси.²⁸ Судаћи по овако широком простору на коме се носила као и по времену из кога су предњи наводи, може се, свакако, закључити да кабаница спада у ред веома

²⁰ F. Norcsa, *nav. delo*, s. 184, 186.

²¹ Ј. Шобић, *Разматрања о шонској ношњи*, Гласник Етнографског музеја у Београду св. 24. Београд 1961, с. 56.

²² Б. Кличкова, *Македонски народни носии*, Етнолошки музеј Скопје, Скопје 1963, с. 23. Т. XXIX.

²³ F. Norcsa, *nav. delo* Tab. II/F

²⁴ М. Велева — Е. Лепавцова, *нев дело*, Таб. 23, 25.

²⁵ K. Moszynski, *Kultura ludowa Slowian I*, Krakov 1929, s. 428, 429.

²⁶ G. Buschan, *Illustrierte Völkerkunde* 11/2, Stuttgart 1926, s. 546.

²⁷ F. Norcsa, *nav. delo*, s. 180

²⁸ V. F. Florescu, *Monumentul de la Adamklissi*, s. 446.

старих делова одеће. Што се тиче црвене кабанице која се међу динарским становништвом на Балканском полуострву најдуже и задржала, Кулишић сматра да је она карактеристична за онај део становништва ове области где постоје индикације о мешању словенског и влашког становништва (романизованог пресловенског балканског становништва). Обичај огртања младе црвеном кабаницом такође је карактеристичан за исто становништво. С обзиром на старину и детаље овог обичаја, као и на симболику црвене боје, црвену кабаницу треба сматрати веома старим одевним елементом.²⁹

Међу доста ретким подацима о обући из ранијих периода на територији Балканског полуострва значајни су свакако они из доба римско-илирских ратова, а налазе се на рељефној плочи из Гардуна, код Сиња³⁰, где су приказани илирски заробљеници са опанцима на ногама. И Хернес је на једној старој илирској плочи, нађеној код Бишћа, препознао преплетене опанке, што би могло потврдити да је и обућа старих Илира била слична са донетом обућом варварских народа.³¹ На основу археолошких налаза, пресни опанци на Балканском полуострву могу се сврстати у групу предмета који су припадали Келтима. У сваком случају, могло би се закључити да они спадају у ред веома примитивних, раних делова обуће и да су, свакако, настали из потребе да заштите ногу. Као такви, логично је, могли су се истовремено појавити на различитим географским ширинама и подручјима.

Најзад, реч-две и о деловима накита који се везују за балканску предсловенску културу. У првом реду то су токе, некада веома распрострањене на одећи мушког динарског становништва. Сматра се да су оне остатак илирских оклопа, који су се трансформисали у украсе на грудима, а које су прихватили и Јужни Словени. Токе су се, истина доста ретко, одржале и до данас као украси на празничним оделима поменутог становништва.

Из мноштва женског накита треба издвојити гривне са змијским главама, познате још из праисторијског периода. У нашим крајевима овај тип наруквице био је одомаћен код Трачана, гетских и дачких племена у данашњој Румунији и, донекле, код Илира. Сличне наруквице нађене су код Прилепа и у Мраморцу из V — VI в. пре н. е.³² Касније су ове гривне преузели и Словени.

²⁹ Š. Kulišić, *Uvod u etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu knj. 15 — 16, Sarajevo 1961, s. 8, 9.

³⁰ D. Sergejevski, *Japodske urne*, s. 84.

M. Draškić, *Narodne nošnje severozapadne Bosne II*, Zenica 1972, s. 154.

³¹ M. Abramčić, *nav. delo*, слика 2

³² M. Гарашанин, *Налаз првог гвозденог доба из Мраморца*, Музеји II, Београд 1949, с. 126.

Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, САН, Посебна издања књ. ССХV, Београд 1953, с. 116, 117.

Издавањем ових неколико предмета материјалне културе, односно одевних елемената, желело се показати колико су предмети материјалне културе подложни примању новина и колико су те новине, утицале на очување односно мењање постојећих елемената. У овом случају, као што је већ речено, предсловенска балканска и словенска култура најчешће нису искључивале једна другу, што је и омогућило да се до наших дана сачувају извесни елементи тих култура, у нашем случају у народним ношњама у Србији.

Résumé

Milka Jovanović

QUELQUES ELEMENTS BALKANIQUES PRE-SLAVES DANS LES COSTUMES POPULAIRES DE LA SERBIE

Analysant les costumes populaires de la Serbie et leurs éléments particuliers, on observe les influences des cultures différentes parmi lesquelles sont, de toute façon, les plus caractéristiques celles que l'on considère comme anciennes balkaniques, ensuite slaves et, finalement, orientales qui ont été adoptées par l'intermédiaire des Turcs ou peut-être même plus tôt, au temps des contacts avec les peuplades turques d'Asie.

Dans le présent travail une attention particulière a été prêtée à quelques éléments dans les costumes de la Serbie qui se rattachent à la culture balkanique pré-slave. Ce sont: bonnet fourré d'homme en laine, petit bonnet rouge en cuir ou en tissu, chemise dinariques de type de „tunica dalmatica”, ensuite toska, „benevreke” — espèce de pantalon, veste de drap, haljina ou „aljina”, caban, opanci (espèce de chaussure en peau non tannée que portent les paysans) à courroies entrelacés etc.

Parmi les objets de parure on mentionne toke (plaques d'argent) que l'on employait autrefois très souvent sur le costume d'homme de la population dinariques et les bracelets à têtes de serpents, connus des périodes pré-historiques déjà.

Discutant des objets particuliers susmentionnés, on est arrivé à la conclusion que la culture pré-slave, balkanique et la culture slave ne s'excluaient pas mutuellement dans la plupart des cas, qui a permis à certains éléments de ces cultures de se maintenir jusqu'à nos jours, dans ce cas-ci dans les costumes populaires de la Serbie.

Десанка Николић

„ГУЊАЦ“ ИЗ ВРЕМЕНА ВОЈНЕ КРАЈИНЕ У XVIII И XIX ВЕКУ¹

Аустријска Војна крајина, организована као одбрамбени систем према османлијским упадима у Европу, трајала је скоро три столећа (од средине XVI до 70-тих година XIX века), а протезала се од залеђа Јадранског мора — на западу, па идући на исток, преко данашње Баније и неких области северне Хрватске, затим преко јужнијих делова Словеније, Срема и Бачке, до Баната у Југославији, а у Румунији до Буковине и ердељских области.²

Према своме геополитичком положају, Војна крајина је делила не само два привредно-географска подручја (равничарски басен — на северу и сточарско-планински — на југу) већ и два друштвено-политичка уређења, две цивилизације. Османска империја, која се заснивала на ратничким походима и верском фанатизму, супротстављала се аустријском милитаризму и просвећеном апсолутизму. Крајинска војна институција, учвршћена (нарочито у XVIII и XIX веку) на тако важном региону, представљала је и временски и просторни оквир за многострука друштвена и етничка превирања. У том процесу долазила су до изражаја међусобна укрштања и преплитања елемената балканске културе и европских културних утицаја. Ови први продирали су на територију Крајине, са балканским досељеницима, већ у XVI, а и у XVII и XVIII веку, док је европска цивилизација на крајинско тле допирала, интензивније, тек од средине XVIII века и у XIX веку, претежно кроз војно-административне мере званичне аустријске власти. Појаве слојевитог прожимања балканско-европских елемената, утканих у традиционалну културу граничарског села, могу се констатовати и у одевању становништва, при чему је посебну улогу и развој имао хаџетак под називом „гуњац“.

Преовладава мишљење да је гуњац, у нас краћи, горњи, сукнени део ношње, из породице гуњева, карактеристичних одевних еле-

¹ Овај прилог припреман је за III Интернационални конгрес за студије југоисточне Европе, који је одржан у Букурешту, 4—10. септембра 1974. године.

² М. Семјан, *Историја крајинских и кућне задруге у ратној држави*, Споменик САН CVIII, Одељење друштвених наука, нова серија 10, Београд 1960, 24.

мената балканских Словена.³ Вук за гуњ каже да је то горња сукнена хаљина, „са или без рукава, дуга до ниже колена, или кратка до струка.“⁴ Према томе би гуњац, по својим типским одликама, могао да буде фаза у развоју гуња и његов редуцирани облик, који се јавља у XVIII веку.⁵

Посебно је занимљиво да и гуњ и гуњац, хаљетке из круга балканско-сточарске ношње, срећемо у етнографској грађи из XVIII и XIX века, не само на подручју Балкана већ и у пределима преко Саве и Дунава, у којима преовладава панонско-земљораднички начин одевања. За бар делимично објашњење таквих појава не би требало мимоићи период Војне крајине, откада датирају и извори о „гуњцу“, као обавезном хаљетку „Домаће војне одеће“ (*Hausmontur*) наоружаног граничарског љуства.

Најстарија нама позната вест о гуњу у северозападној Хрватској, обухваћеној првобитним устројством крајишке институције, потиче од Валватора, крајем XVII века. Он за гуњеве („сукњице“) ускока у Жумберку, каже да су, као хрватски, већином од обојеног сукна.⁶

Из 70-тих година истога столећа је и преписка између крајишких турских и хрватских официра, из које сазнајемо о преношењу овог хаљетка из Босне у славонски део Крајине. Само у једном наврату, 1679. године, преко Хасанодабаше, на територији Слска, допремљено је „зубуна, абе, кожа“, а и „седам гуња“.⁷

Бакрорез А. Е. Б. фон Биркенштајна (*von Birkenstein*), из 1686 године, који представља тврђаву Сисак такође, нам дочарава мушку фигуру, одевену у хаљину типа гуња, са рукавима, дугу до средине листова.⁸ Обилазећи сремске и бачке области почетком XVIII века, један енглески путописац, запазио је да је ношња младожење била китњаста од осталих и да се састојала од капе са рогачем, црвених или плавих чакшира, црвених опанака и од „кратког гуњца.“⁹ Коришћење гуњева и гуњаца међу граничарским становништвом у првој половини XVIII века доказују и бакрорези у издању М. Енгел-

³ Више о гуњу писали су: Б. Гушић, *Старинско рухо на отоку Млету*, (посебан отисак), 20—21, Загреб 1930, 19—23; Т. Вукановић, *Ношње Балканских Словена*, Приштина 1956, 186—187, 194—195; Н. Пантелић, *О мушког гуњићу — јелеку*, Гласник Етнографског музеја XIX, Београд 1956, 143—165.

⁴ В. Ст. Карацић, *Српски рјечник*, Београд 1935, код: гуњ

⁵ Р. Скок, *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика*, I, Загреб, 1971., код: гуњ; *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* III, Београд 1965, код: гуњ

⁶ М. Рупел, *Valvazorjevo berilo*, Ljubljana 1951, 125.

⁷ Ф. Раčki, *Dopisi između krajiških turskih i hrvatskih časnika*, *Starine* XI, Zagreb 1879, 126.

⁸ М. Šnajder, *Ilustrativni podaci o našim gradovima i utvrdama u XVII stoljeću*, *Ljetopis JAZU* 65, Zagreb 1961, 291.

⁹ А. Поповић, *Слика Војводине у 18. веку*, Војводина II Нови Сад 1950, 92—94.

брехта, који се убрајају у најзначајније ликовне изворе за одевање тога времена. На бројним колорисаним прилозима граничари су приказани или у дужим, црним и белним гуњевима, или, пак, у краћим хаљецима народног кроја, типа гуњца, који су се облачили уз уске чакшире и кабаницу.¹⁰

Сви ови помени о гуњу и његовој скраћеној варијанти гуњцу временски се подударају са периодом досељавања балканског становништва на тле које је било под аустријском влашћу. Познато је да су миграције сточара са Балкана започете у XVI, а настављене у XVII и првој половини XVIII века, откада су и наши подаци о гуњевима.

Према саопштењима савременика становништво Војне крајине средином XVIII века чинили су, претежно досељеници, јер је затечено становништво проређено услед ратних пустошења. Они су пристизали из Моравско-вардарске долине, са Косова и из Албаније, затим из Црне Горе, Далмације, Босне и осталих динарских области Балканског полуострва.¹¹ На исти начин на који је досељено (већином српско и влашко сточарско) становништво из старог завичаја доносило са собом своју друштвену организацију са кнезом на челу, затим облик егзистенције у великим породицама, преношен је и гуњ као основни горњи хаљетак балканских пресељеника.¹²

Услед несрећених друштвено-политичких прилика и општег нивоа производних снага у земљама колонизације, све до 50-тих година XVIII века званичне власти нису у знатнијој мери утицале на народни живот граничара. Међутим, од средине XVIII века започиње организовање целе крајишке територије по јединственом војно-административном систему (регименте, компаније). Једна од првих мера односила се на организацију војске и увођење униформе европског кроја у сталне граничарске јединице (*Feldmontur*), које су припремане за ратовање Аустрије изван граничарског подручја.¹³ Нешто другачије било је са одећом, коју је требало да користе граничари на самој Граници (*Cordon* — „Кордон“) и када су се налазили код својих кућа. За те сврхе уведена је тзв. „домаћа војна одећа“, (*Hausmontur*), у којој је гуњац из народне ношње добио посебну улогу. Знатна пажња посвећивана му је и у званичним војним дописима.

Први помен гуњца као граничарске униформе налазимо у акту Дворског ратног савета из 1757. године. У том документу се констатује да су граничари овај део одеће носили и до тада, али с обзиром на то што је израђен од сукна, увидело се да је практичан, па се препоручује да га „војници и надаље носе у хладно време“.¹⁴

¹⁰ М. Енгелбрехт, *Theatre de la milice étrangère, Augsburg 1742—46.*

¹¹ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље I, II*, Београд 1966, 134; Ф. фон Таубе, *Опис Славоније и Срема I*, Зборник матице српске за књижевност и језик II, Нови Сад 1954, 174.

¹² М. Семјан, *op cit.*, 70—71.

¹³ П. Васић, *Ношња народа Југославије кроз историју*, Београд 1968, 130—133.

¹⁴ Ратни архив у Бечу, документат 454/4, од 17. X 1757.

У смислу унифицирања, овај део ношње претрпео је у боји прва преиначавања. Тако су, на пример, гуњци граничара са варајдинске крајишке територије, по традицији, били од белог сукна, али нас савременик обавештава да треба да их обоје у тамније боје, јер су се на војничкој служби „бели оковратници прљали“.¹⁵

Десетак година касније извршене су на овом хаљетку и промене у кроју. Графике Ј. Шмупера из 1765. године, уверавају нас да је гуњац, на целом граничарском подручју, предвиђен као војничка блуза, типа аустријског *Rökel-a*. Према разнобојним ознакама на оковратнику, нарукављима и поврнутим скутима, требало је по боји да се разликују поједине војне јединице, граничарски пукови.¹⁶ Мада су промене на овом хаљетку произлазиле директно из војне одеће европског порекла, гуњац се, по материјалу, а и по начину израде, и даље ослањао на традиционалне форме одевања. Наиме, власти су, ради економичности, а уверивши се у богат у ткачку традицију становништва, подстицали неговање домаће радиности, као основног извора за производњу и прераду сукна, па чак и израду гуњаца и осталих делова одела и опреме војника. Многи савремени извори потврђују замах домаће ткачке радиности у Крајини. То се поклапало са тенденцијама војне управе да се граничарске куће саме издржавају и опремају своје људство.¹⁷

Осим добављања гуњаца из Босне трговином¹⁸, њих су делом израђивале и занатлије. Зна се да су такозвани „турски кројачи“, 90-тих година XVIII века, били бројни у сремском делу Крајине. Међу њима је свакако било и бивших турских поданика, насељених из Србије, којима ови хаљаци нису били непознати.¹⁹

Да би се задовољиле потребе за „домаћом монтуром“, а и да би се користиле сировине из народа, власти су, 80-тих година XVIII века, отвориле у самој Крајини такозване „мануфактуре сукна“, а неке су се радионице бавиле и израдом готових „монтура“, тј. гуњаца, капа и чакшира.²⁰

С обзиром на различите начине снабдевања гуњцем — мада му је крој био наметнут административним путем — он, вероватно није могао у потпуности да се изједначи са европском војничком блузом, већ је задржавао локалне одлике и везу са ношњом из народа. То нам илуструје и појам „турски гуњац“, под којим се, у неким изворима подразумева горња одећа граничарских, војних дезертера.²¹

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ратни архив у Бечу, J. Schmutzer, *Abbildung der K. K. Infanterie Regimenter*. 1765

¹⁷ С. В. Hietzinger, *Statistik der Militärgränze der österreichischer Kaiserthums II*, Wien 1820, 260.

¹⁸ Видети напомену 8.

¹⁹ Историјски архив Београда, Ratz Protocoll: кут. 105, 1795, фасцикла XIII кут. 148, 1798, фасцикла XIII.

²⁰ R. Bičanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1951, 144; С. В. Hietzinger, op. cit., II, 250.

²¹ Историјски архив Београда, З. М. 1779., фасц. 1, 97.

С друге стране, док се ратна униформа често мењала, „домаћа монтура“, у чијем се склопу користио гуњац, није била подвргнута променама, већ је, углавном, остала верна свом првом обликовању из 60-тих година XVIII века.

Званична употреба гуњаца, као дела „домаће војне одеће“ трајала је до краја прве десетине XIX века. Наредбом од 1808. године, одело које су граничари носили у мирно време и у својим местима, изједначено је са ратном одећом.²²

Таква промена уследила је као одраз општег развоја Војне крајине. Она је у XIX веку милитаризовано подручје, са јасно израженим утицајима друштвено-економских односа и културних прилика какве су владале у Аустрији. Иако се Крајина сматрала једном од заосталих покрајина Монархије, ипак су нови робно-новчани односи продирали и на њену територију. При томе су предњачили градови и „штапска“ места као центри за „понемчавање“ и ширење утицаја европског начина живота. Ни граничарско село није у потпуности остајало по страни од општих токова развоја. Тако се и код већине граничара мењало схватање о лепом изгледу, па се прихватао и војнички вид одевања барокног и неокласицистичког стила, који је диктирао Беч.

Новац који су граничари од 1808. године добијали у накнаду за трошкове при набавци униформе (12 форинти годишње) могли су слободно да користе куповањем у граду од трговаца и лифераната, а препуштао им се да поједине хаљетке и даље сами израђују и улепшавају.²³ Дакле, нестало је „домаће монтуре“, али не и гуњаца. Он је могао да настави своје трајање али само ако је одговарао правилима војничког облачења. Навикнути на овај практични хаљетак, граничари су га користили током читавог XIX века. Савременици су нам оставили обимну грађу о мрком сукненом капутићу, са региментским ознакама, који се носио на већем делу крајишке територије, а нарочито у Славонији, у Банату и на Кордуну.²⁴

Овај хаљетак скоро је постао синоним граничарског одевања. Ушао је и у књижевни језик просветитељског XVIII века, а и романтичарског XIX века, као одраз схватања, која су, под духом обнављања народности, подразумевала све њене тековине, па и ношњу.²⁵

Веза граничарског периода са овим хаљетком није могла да се прекине званичним укидањем Војне крајине 70-тих година XIX века. Гуњци из музејског фонда са територије Славоније и Баната укра-

²² Ратни архив у Бечу, *Verordnung der kaiser. könig. Geeneral-Gränz Direction und die fünf Gränz-General-Comanden*, Wien, 24. VIII 1808., Sign. 592.

²³ Ibid.

²⁴ С. В. Нietzinger, op cit., I, 224.

²⁵ „Што ш њим стечеш неш проминит гуња“ (J. C. Reljković, 191) *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, kod: gunjac; M. Bošković Stuli, *O folklorizmu Zbornik za narodni život i običaje* 45, Zagreb 1971, 166.

шени су дуж ивица „ризом“ црвене и плаве боје, што је раније одговарало бојама граничарских пукова са тих територија.²⁶

Карактеристично је да се на хаљетке типа граничарског, сукненог гуњца, у другој половини XIX века налази и изван крајишке територије, а нарочито у Србији и Босни.

Године 1788. као горњи део одеће, уз народне чакшире, носили су га „фрајкори“, српски добровољци у аустријској војсци, а 1870. године, део мушке ношње, веома сличан граничарском гуњцу, под називом „гуњић“, прописан је као редовно одело Народне војске у Србији, у време владе кнеза Милана Обреновића.²⁷

Према савременој класификацији ношње северозападне Босне, бањалучко-козарска варијанта те ношње садржи одевне елементе, веома сличне граничарским. То се пре свега односи на капу „хрватку“, затим на чакшире такозваног „угарског“, кроја и најзад на гуњ, који и по кроју, а и по украсима, асоцира на граничарске гуњце.²⁸

* * *

На крају, напомињемо да нам је граничарски гуњац, као специфични пример, омогућио да укажемо на значај који је Војна крајина имала за развитак народне ношње, пре свега тога подручја, а и ширих региона.

Граничарска војна институција условила је да се један архаични део сточарско-планинарске ношње балканског становништва изведе из анонимности и учини општепризнатим, званичним хаљетком, па је и властима послужио да униформисање, по европским мерилима, спроведу на безболнији начин.

Овај, од раније народу познати хаљетак, једноставан и практичан, у периоду тровековног, полувојничког-полусеоског живота становништва, само унеколико је преиначаван и прилагођаван војничком позиву. Међутим, како није постао права униформа, он је народу враћен у свом прелазном облику, од традиционалне ка наменској начине одевања. У томе и јесте посредничка улога Војне крајине.

Формирана на граничном појасу, између земаља балканско-оријенталне и панонско-европске цивилизације, Крајина је послужила као погодно тле не само за њихове ближе додире већ и за међусобна укрштања. Такве процесе, који се увек одигравају на пограничним територијама, овом приликом смо илустровали гуњцем, а што би се могло пренети и на неке друге одевне елементе, па делом и на остале видове материјалне и духовне културе становништва које је на томе подручју живело у време Војне крајине.

²⁶ Збирка Етнографског музеја у Београду, инв. бр. 18593; Збирка Етнографског музеја у Загребу, инв. бр. 11247

²⁷ П. Васић, *Српска ношња за време првог устанка*, Историјски гласник 1—2, Београд 1954; Д. Николић, *Како се облачила Народна војска у Србији у XIX. веку*, Весник Војног музеја 17, Београд 1971, 167.

²⁸ М. Драшковић, *Narodne nošnje severozapadne Bosne I*, Banja Luka, 1962, 10—15.

D. Nikolić

„GUNJAC“ DE L'ÉPOQUE DES CONFINS MILITAIRES AUX 18e ET 19^e
SIÈCLES

— Une contribution à l'étude des éléments balkaniques et européens dans le costume —

Résumé

Le travail traite du „gunjac“, vêtement caractéristique du costume d'homme parmi la population du territoire situé à la frontière austro-turque, comme d'un exemple spécifique du vêtement sur lequel se reflètent les influences de la façon balkanique et la façon européenne de s'habiller.

Bien que, par son origine ainsi que par ses traits fondamentaux typiques le gunjac appartienne à la famille des gunj, c. à d. au costume d'éleveurs balkaniques, l'auteur, se basant sur les sources de l'époque, suit son apparition et son utilisation sur le territoire des Confins Militaires autrichiens, sur lequel prédomine la façon de s'habiller pannonienne.

De tels phénomènes sont expliqués, avant tout, par les courants migratoires de la population des Balkans vers les régions au-delà de la Save et du Danube qui ont commencé au 16e et ont continué au 17e et au 18e siècle. L'institution militaire des Confins avait modifié, au 18e et au 19e siècle, par des mesures administratives, la forme de ce vêtement, en le rapprochant de l'uniforme militaire européenne et il est devenu une partie obligatoire de „l'Uniforme militaire domestique“ (Hausmontur) des effectifs armés des Confins.

Pourtant, ce vêtement n'est pas tout de même devenu une véritable uniforme, mais il fut restitué au peuple dans sa forme transitoire, de vêtement traditionnel au vêtement à destination contenant des éléments des façons de s'habiller balkanique et européenne.

L'auteur y voit le rôle médiateur des Confins militaires, comme d'une zone frontière entre les pays civilisations balkanique-orientale et pannonienne-européenne qui a servi à rendre possible, même dans le domaine du costume, leur interpénétration.

Емилија В. Церовић

НАРОДНА ТРАДИЦИЈА КАО ИНСПИРАЦИЈА У ЛИКОВНОМ
СТВАРАЛАШТВУ САВРЕМЕНИХ СЛИКАРА СЕЉАКА У СРБИЈИ*
(Срби, Словаци, Румуни)

По броју сликара, по вредности и својеврсности, југословенска наивна уметност је, у периоду после другог светског рата, доживела велики процват и афирмацију у земљи и свету. Наивни, или самоуки, или изворни сликари (чини нам се да су ова три израза најадекватнија овом феномену) нису нова појава на југословенском простору. Иконе на стаклу и дрвету, сликан намештај и кошнице, стећци и надгробни споменици, крајпуташа, богата ношња и веома богат обичајни живот, били су плодно тле за развој нових уметничких и културних форми, поготову када су дотадашњу народну уметност, која је у бити била примењена уметност, индустрија и индустријски производи почели да потискују. Вековни стваралачки дух и талентовани појединци налазе, у савременим условима, нови пут својим ликовним доживљавањима и задовољавању естетских и духовних потреба. После периода анонимног сликања, у условима великог општег културног, друштвеног и економског развоја, као и измењеног друштвеног укуса, родила се данашња наивна уметност. Њена колевка је село, а њени творци људи чије је једино занимање било пољопривреда и који не само што нису имали никакво уметничко образовање него нису били ни довољно писмени. О југословенском, а у склопу тога и наивном сликарству у Србији, написан је до сада изванредан број књига, студија и чланака. Међутим, пред историчарима уметности, ликовним критичарима, социолозима, етнологима и психолозима остаје још низ питања о којима треба расправљати као што су, на пример, место и значај овог стваралаштва, његов карактер и суштина, вредност, инспирација, тематика, техника итд.

Ми смо себи ставили у задатак да на овом значајном скупу кажемо, веома сажето, додуже, неколико речи о народној традицији као инспирацији савремених самоуких сликара сељака. При том

* Овај прилог саопштен је на III Интернационалном конгресу за студије југо-источне Европе, који је одржан у Букурешту од 4—10. септембра 1974. године.

Ћемо узети у обзир само оне сликаре који су свој сликарски рад започели на селу и у њему остали, имајући као основно занимање земљорадњу, а сликарство као лични хоби. Нас посебно привлаче ови сликари наивци, за разлику од сликара сељака који су касније прешли да живе у граду, јер сматрамо да су они имали највише услова да остану најизворнији и најчистији у својим надахнућима и визијама, најискренији у изражавању и најсвежији у колориту.

Развој савременог наивног сликарства у СР Србији можемо пратити готово од његовог почетка. Година 1933. била је пресудна, јер тада група интелектуалаца сазнаје за самоуког сеоског сликара Јанка Брашића у селу Опарићу (тридесетак километара удаљено од Светозарева), који им се представио са три цртежа, а већ идуће године насликао је свој изврсни портрет. Цртао је и сликао он и раније, још од школских дана, 1914, правећи прве боје од зрелог бурјана. Међутим, не верујући да то нешто вреди, уништавао је све што је до 1933. године урадио. Јанко Брашић, веома даровит сликар, богат у инспирацији и разноврстан у тематици, радознао дух, слика народни живот, изванредне психолошке портрете, историјске визије из српске прошлости, а успешно се огледао и у фреско-сликарству, вајарству и поезији. Самоиницијативно, у време када је још био анониман, Брашић је окупљао и поучавао сеоске таленте који су осећали нагон за ликовним изражавањем. Касније, после Другог светског рата, он је створио круг наивних уметника познат под именом Опарићка школа. Током година овај се круг ширио сликарима из околних села. Карактеристично је за сликаре овог центра да су велики индивидуалисти, да су самосвојни у сликарској визији, техници и колориту и да је једино заједничка тематика села и сеоског живота. Карактеристично је за сликаре Опарићке школе да су они остали најчистији од утицаја школованих сликара. Због краткоће времена ми ћемо поменути неколико имена сликара који су се развили у кругу Опарићке школе и њеног родоначелника Јанка Брашића: Мирослав Маринковић, из Опарића један од првих; Алекса Поповић, из Опарића; Радослав Стевановић, из Тољевца; Милутин Арсић, из Опарића; Милан Рашић, из Штишља, сликар поетско-философске визије села и оригиналне технике; Будимир Рајковић, из Бошњана; талентовани млади Животин Николић, из Врановца, итд.

Други центар наивног сликарства у Србији, такозвана Ковачичка школа, имао је друкчији развојни пут. Сликари припадници ове школе су словачке народности и живе у банатском селу Ковачици, педесетак километара удаљеном од Београда. Јављају се касније, 1937. године. Они су започели пресликавањем дописних карата и тек 1952, када је академски сликар из Панчева Стојан Трумић открио те талентоване људе, они почињу да сликају сопствене визије, својим језиком и изразом. Оснивачи и пионири Ковачичке школе су Мартин Палушка, сликар простора, богатог колорита и прецизног цртежа; затим Јан Сокол, који је своје прво учење остварио пред сликама Народног музеја у Београду, и Михаел Биреш;

Зузана Халупова, сликар дече; Мартин Јонаш, интересантан са својим апропорционалним фигурама; Јан Кназовиц, необичног колорита и упрошћеног изражавања.

Трећи центар наивних сликара, познат под именом Уздинска група, створен је у Уздину, селу у близини Ковачице. Уздинску уметност стварају сликарке сељанке румунске народности. Као и сви наивци у нас тако су и оне везане за своје село и призоре из свакидашњег живота уносећи у њих колорит и тековине богатог румунског фолклора и ношње. Прва је почела да слика Анујка Маран, а затим Марија Балан, веома плодна сликарка; Марија Моторожеску, сликарка китњасте румунске ношње; Софија Доклеан; Флорика Кец; Стелуца Царан и др.

Од педесетих година почињу да се јављају сликари наивци и из других крајева Србије: Милорад Сирковић, из Дрлупа, на Космају; Степа Сирковић, такође из Дрлупа, непокретни инвалид, нашао је у сликарству смисао живота; Велимир Михаиловић, из Видровца, код Неготина; Љубинко Каматовић, из Оџака, код Трстеника, најближи Опарићкој школи; Драгиша Буњевачки, „боем“ међу наивцима; Крста Савић, из Марадика, сликар сремског села.

Ако осмотримо сликарство наивних сликара свих трију народности у Србији, можемо да закључимо да је основна тематика њихових ликовних остварења село и живот села у свим његовим манифестацијама. Они углавном не сликају по природи, већ село онако како су га запамтили, оно што су некад доживели, „живу истину која помало нестаје“, како сами кажу. Због тога су њихове слике, на први поглед, уједначене садржине. Међутим, свака слика из те велике колекције наивних не само да носи својеврсне особине аутора него и етничке карактеристике народа коме припада аутор, пренете бојом и елементима слика. Ако бисмо хтели да направимо изванредан редослед најомиљенијих тема, готово да не бисмо могли то да учинимо.

Тема села у целини као да заузима прво место. Нијансирајући даље ово питање, запажамо да сликари Ковачичке школе имају чешће визију свога села под снегом него што је то случај код осталих. Села Мартина Палушке, Зузане Халупове, Мартина Јонаша, нису бела и суморна, већ су пуна разиграног живота и боја, док су села опарићких сликара испуњена расцветалим дрвећем и цвећем, зеленим ливадама и златножутим бојом зрелог жита.

Али ни животни циклус човека ништа мање не окупира инспирацију наивца. Крштење, свадба и погребни обичаји чести су мотиви слика: *Доношење дарова новорођенчету, Прстеновање, Позивање на свадбу, Свадба, Стара драгачевска свадба, Свадба пред црквом, Свадбена поворка, Свадбено коло* и још много свадби. Баш зато што се старинска свадба, пуна традиционалних обичаја и народне ношње готово изгубила, наивни сликари као да су желели да је задрже бар на својим сликама.

Идући даље неким редоследом (а једва да се може направити редослед), традиционални послови у кући и пољу обилато су заступ-

љени на овим безазленим сликама, пуним свежине и искрености: орање, жетва, брање кукуруза, сечење паше, решетање кукуруза, брање јабука, брање шљива, квашење кудеље, и ко би све то могао набројати. Предење, припремање нити за ткање, ткање, чијање перја, трљање конопља, прање рубља, прављење метли, плетење ужади итд., све како је то некада било. Нарочито је чест мотив клања свиња. Заинтересовани за овако честу појаву овог мотива, упитали смо зашто их то толико окупира. „Па то је најсрећнији дан на селу“, био је одговор. Моба и посело, вашари, старински вашари, чешћи су код српских сликара, мада не изостају и код других група.

Народна ношња, која се увелико губи, није само предмет сликарске пажње већ је својом декоративношћу и богатством боја одиграла значајну улогу у формирању колорита код сликара и сликарки Уздина и Ковачице. Сликари не сликају посебно народну ношњу али облачећи фигуре на својим сликама, они сликају детаље те ношње.

Народна кола и традиционалне друштвене игре нису изостале са слика наиваца. И традиционална народна медицина нашаа је места на њиховим сликама: лечење стомака лонцем, бајање и др. Постоји обиље и разних других жанр-слика, нарочито у српских сликара, док се Словаци и Румунке нешто више понављају у темама.

Верски календар и обичаји у вези са празницима такође су предмет интересовања, али не у тој мери као што је случај са већ поменутиим мотивима: Божић, Дочек Божића, Божићне коледе, Кићење цркве за Духове, Задушнице, Мајско дрво, итд.

Интересантно је да је само један мали број сликара нашао инспирацију у историјској прошлости. У првом реду то је Јанко Брашић са својих неколико композиција (*Мртви српски војници у Албанији*, *Покол и вођење робља*, *Бој Срба и Турака* — слика монументалних димензија). Јонаш слика Ковачички процес, Халупова Досељење Словака у Ковачицу и Ковачички процес, Рашић средњовековне српске манастире, док се Будимир Рајковић својом сликом *Суђење* осврће на други светски рат.

Далеко би нас одвело набрајање тема и садржина слика инспирисаних неисцрпним богатством народне традиције. Жалимо што смо због краткоће времена били принуђени само на помињања, без конкретних навођења дела и имена аутора. Али желимо да кажемо још и то да промене које настају у савременом селу, промене у традиционалној култури села, такође запажају наивни сликари, па се на једној истој слици може наћи традиционално заједно са савременим.

На крају, сматрамо својом дужношћу да поменемо да народна традиција није једина инспирација самоуких сликара сељака, већ да тематика њихових слика захвата шире поље (портрет, фантастика, атомско доба и др.), али то није предмет нашег данашњег разматрања. Међутим, народна традиција је још увек главна и најчешћа инспирација.

Тематика слика је оно што спаја самоуке сликаре све три народности. Њихове слике одишу љупкошћу, наивношћу, искреношћу, непосредношћу и једноставношћу. Међутим, у сликарској визији, третману, цртежу, ширини причања, детаљима, колориту, па и композицији, они су различити и самосвојни, са јасно израженим етничким разликама.

Литература

Ото Биџаљин-Мерин, *Наивни уметници света*, Београд — Лубљана 1972.

Небојша Томашевић, *Naivci o sebi*, Београд 1973.

Милivoје Мihalовић, *Seljaci slikari iz Kovačice*, Коваџица 1962.

Стеван Станић, *Непресушна драж самоуких уметника*, Расковник, год. I, бр. 2, Београд 1968.

Коста Димитријевић, Јанко Брашић — сликар Србије, Расковник, год. IV, бр. 11. Београд 1971.

Милица Маширевић, *Галерија самоуких ликовних уметника „Светозарево“*, Светозарево 1974.

Emilija V. Cerović

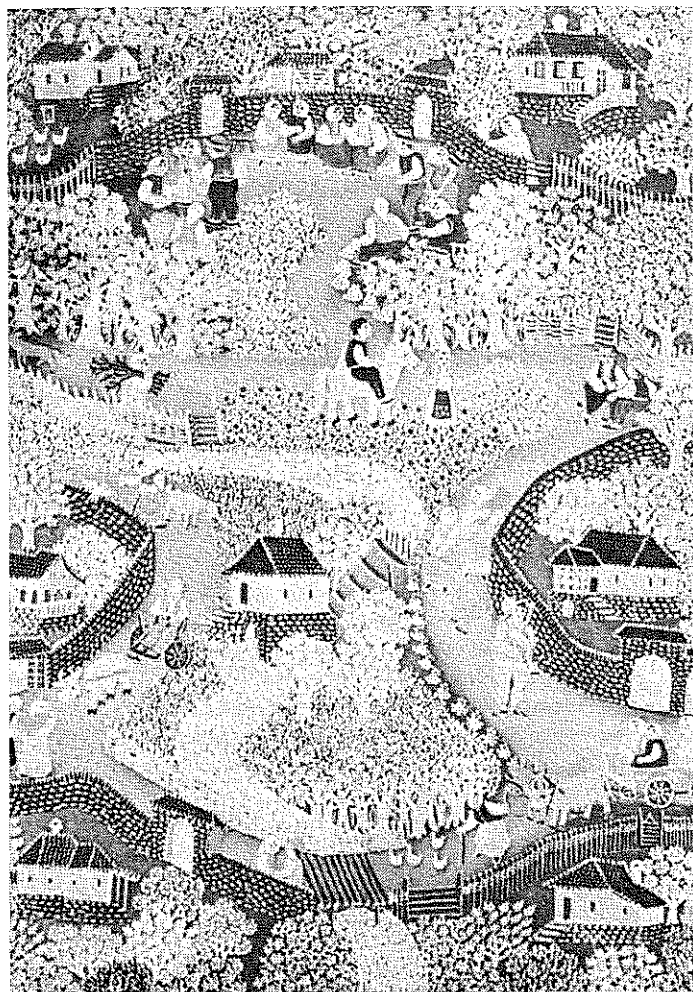
POPULAR TRADITION AS INSPIRER OF CREATIONS OF CONTEMPORARY PEASANT PAINTERS IN SERBIA

(Serbs, Slovaks, Roumanians)

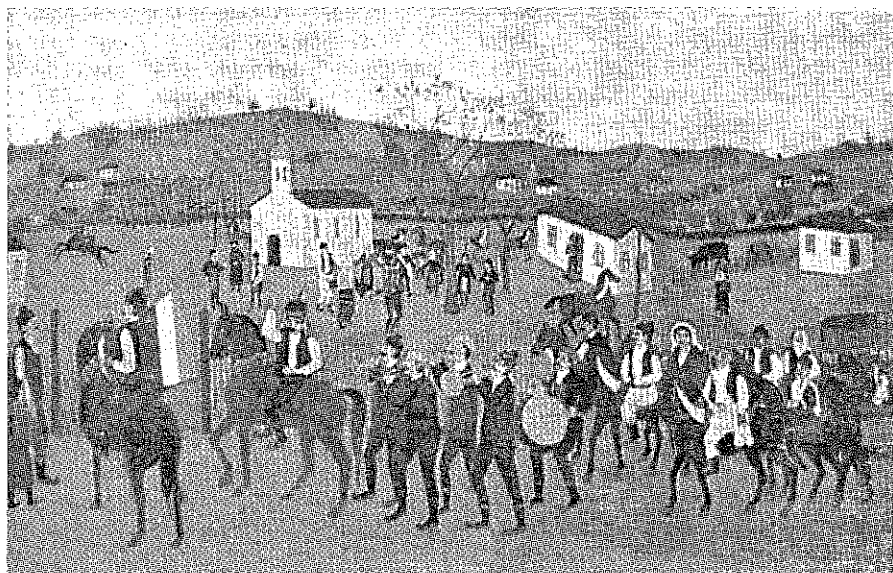
The naive, or aboriginal, or autodidact painters are not a new phenomenon in the Yugoslav area. The beginnings of the self-taught painting reach back to very ancient times. The pictures and icons on glass, pictures on beehives, roadside tombstones (*krajputaši*) etc. preceded the efflorescence of the contemporary painting of self-taught artists. There are nowadays in Serbia many naive painters. We shall, however, discuss here only the peasant painters, those who originated from the country and remained to live in it.

There are three principal centres of naive painting in Serbia. In the village of Oparić, in the heart of Serbia, there appeared, in 1933, the peasant painter, autodidact, farmer by his profession, Janko Brašić. He gathered round himself the village talents and formed a group of painters, renowned under the name of „Oparić school”. At a later time, particularly after the fifties, there cropped up, in different regions of the Republic of Serbia, many self-taught peasant painters. The second centre, after the time of its appearance, of the naive painting is that in the village of Kovačica, known under the name of „Kovačica school”. Its beginning falls in 1938, whereas the „school” itself developed as such in the years after the World War II. All members of this „school” are of Slovak nationality. Finally, the third centre, in the village of Uzdin, named „Uzdin group”, is constituted of peasant women-painters of Roumanian nationality. New social and economic conditions and important cultural changes which had taken place in Yugoslavia after the World War II, have undoubtedly contributed to the development of the naive painting.

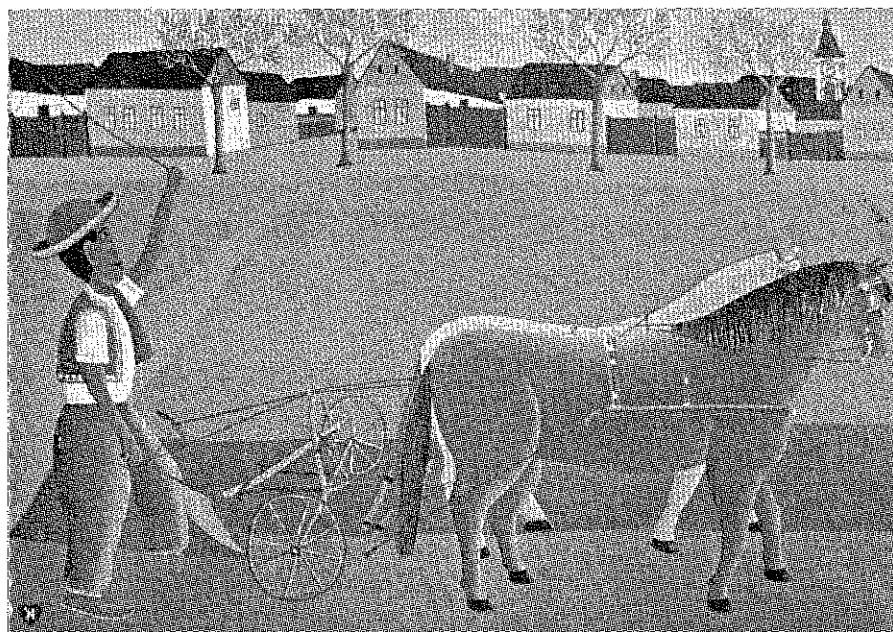
The essential inspiration of the self-taught peasant painters in their creation are the village and the life of the village, precisely the traditional country life, „the plain truth which gradually vanishes” as they, after all say themselves. Traditional customs connected with baptism, wedding and funeral, village festivities, dances, celebrations, customs from spring to winter, domestic work, field works, popular costume with all its picturesqueness, are motifs of their paintings. Historical past, legends and traditions also attract the peasant painters, but to a considerably less extent. It is interesting to observe, that they take inspiration also from the changes in the traditional life and culture and that they paint on the same canvas, the traditional and the modern, side by side. Although their pictures may have also other themes and inspirations, the fundamental inspiration is, nevertheless, the traditional village.

Слика 1. — Милан Рашић: ВОДЕНИЦА

Слика 2. — Јанко Брашић: ДРАГАЧЕВСКА СВАДБА

Слика 3. — Јан Кназовић: ОРАЧ

Слика 4. Зузана Халупова: КОНОПЉА

Слика 5. — Милорад Сирковић: СТАРИНСКИ ВАШАР

Слика 6. — Мартин Јонаш: ИГРА

Видосава Стојанчевић

БАБУШНИЦА — НОВА ВАРОШИЦА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ
— Етнодемографске и етнологске карактеристике¹ —

У периоду турске управе до 1878. године, сеоска насеља на подручју јужне и југоисточне Србије била су углавном неразвијена. Неколико развијенијих урбаних средишта (Ниш, Лесковац, Врање, Пирот), били су у појединим управним областима у овом делу Турске средишта најпре пашалука, а пред крај турске владавине, средишта мутесарифлика.² Мање територијалне целине, „колови“ (срезови), називали су се по имену предела (нпр. Лужница кол, Нишава кол — у пиротском, Пчиња, Дервин, Виногош и Морава кол — у врањском пашалуку, и сл.), или по месту у коме је средиште кола (нпр. Ак Паланка кол, Висок кол, и сл.). Средишта ових колова била су ређе мања или кућама бројнија сеоска насеља, а врло често и ненасељена места као важне тачке на раскрсницама локалних комуникација. У средиштима колова повремено су боравиле турске „буљубаше“, а за њихов смештај, као и за боравак турских порезника и војника, подизане су „куле“, у чијој су близини ницали ханови и механе за путнике и за смештај караванске робе и запрега. На тај начин средишта ових колова постајала су временом зачеци друмских насеља на важнијим раскрсницама локалне мреже путева (као нпр. у Дервин-колу — Граелици, Висок-колу, Морава и Лужница-колу), где је било мноштво ханова и караванских станица.

У периоду по ослобођењу 1878. године, оваква некадашња турска средишта колова постала су и центри месних и обласних српских управа, средишта општина и срезова. Једно од њих била је и Бабушница, „столица“ среза лужичког у округу пиротском³, готово нена-

¹ Проучавање Лужнице и њених насеља отпочео је Етнографски институт Српске академије наука и уметности 1971/72. године, а према плану монографских етнографских проучавања у Србији, у оквиру пројекта који финансира Републичка заједница за науку и културу Србије.

² М. Б. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, XVI, XVII, 86. Т. М. Васић, *Токови и секвенце просторног кретања сеоског становништва Горњег Подишавља*, Пиротски зборник 1, Пират 1968, 58, 62.

³ М. Б. Милићевић, нав. дело 236, 268.

М. Ракић, *Из Нове Србије*, Отаџбина V, св. 16—20, Београд 1880, 599.

сељено место. Све до периода социјалистичке изградње наше земље, предео Лужница остао је без иједног урбанизованог средишта, за разлику од суседних блиских предела у којима су, још од турског времена па до наших дана, развијене вароши — Ниш, Пирот и Лесковац — прерастале у развијена урбана и привредно-економска средишта ширих региона.

Као насеље, Бабушница се почела формирати углавном током друге половине XIX века, као раскрсница локалне мреже комуникација, и све до ослобођења од Турака 1878. године задржала је карактер неразвијеног сеоског насеља, углавном административно-управног значаја за предео Лужницу, без важности за привредно-економски развој предела. Јован Цвијић је предвиђао да ће Бабушница, попут осталих „варошица које су постале само зато што су на згодном месту, на згодној тачки пута, где мора бити одмора и преноћишта“, слично Дервену, Бољевцу и Љубовији, постати као и ове варошице, мали „економни центри за најближу околину и седиште среске власти“.⁴ Међутим, Бабушница се све до наших дана није развила у сеоску варошицу и економско средиште предела, а ту улогу до другог светског рата била је преузела суседна „варошица“ Љубераћа, која је постала главна пољопривредна пијаца у Лужници, главно средиште занатске радиности и културно-просветног живота краја. Бабушница је до тада остала, због свог згодног положаја, и даље само административно средиште и неразвијено село, без већег утицаја на економски живот краја. Тек у периоду после другог светског рата, за разлику од развијенијих суседних насеља, Бабушница је за релативно кратко време прерасла најпре у развијено сеоско насеље, а убрзо потом усмерила свој развој у прво и засада једино урбанизовано средиште предела Лужнице. Овај брз и нагао развитак Бабушнице је постигла захваљујући наглом развоју индустријализације, урбанизације и изградње модерних комуникација на подручју економски неразвијеног региона Понишавља, и укључивањем Лужнице у општи план културно-просветног развоја неразвијених подручја југоисточне Србије. На тај начин, тако рећи пред нашим очима, на примеру развоја Бабушнице, извршио се један значајан процес настанка и развоја малог сеоског насеља у привредно-економско, друштвено, културно и урбано средиште предела Лужнице, до данас једног од најзаосталијих крајева у југоисточној Србији. Посебно се у примеру Бабушнице може пратити процес општег преображаја једног неразвијеног насеља, као и његове етничке, демографске, социјално-економске и културне структуре, у развијенији тип насеља, које постаје данас и прво средиште индустријске привреде у Лужници, са перспективом укључивања у општи економски и културни развој ширег региона, Понишавља. Пример Бабушнице, на крају, послужиће и као значајан пункт за савремена проучавања

⁴ Ј. Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, Српски Етнографски зборник I, Београд 1902, LVI—LVII.

и праћења развитка насеља и народне културе у условима социјалистичке индустријализације економски неразвијених подручја у нашој Републици.

I

Према географском положају, Бабушница је средишно место једног мањег, и у етничком смислу издвојеног предела — Лужнице, која лежи у подгорини Суве планине, у долини истоимене реке (Лужнице), притоке Власине,⁵ а на подручју бившег среза лужничког у округу пиротском, данашње општине Бабушница.⁶ Као главно насеље и раскрсница Лужнице Бабушница лежи на путу Ниш — Пирот, који овај предео, као и нишавску долину, повезује преко магистралне моравске комуникације, са источном Србијом и Бугарском — са једне, а са јадранском магистралом и панонским базеном посредством моравске комуникације — са друге стране.⁷ Као средишно насеље у Лужници, Бабушница је у готово стогодишњем развитку (од 1878. до данас), пролазила, као и цео лужнички крај, кроз врло динамичне и сложене процесе општег историјско-политичког, социјално-економског и културног развитка, у оквиру ширег подручја у југоисточној Србији.

Према писаним изворима и народном предању, данашње насеље Бабушница подигнуто је на некадашњем атару општине сурачевске, који је припадао, као чифлик, турском господару Абдули, по коме је првобитно насеље добило име „Абдулино“. По народном предању, у старије време, некадашњи турски чифлик на овом делу атара општине сурачевске, пре читлачења, називао се „Алексино“, по имену првог сопственика тог земљишта.⁸ У близини места на коме је била подигнута турска кула, по ослобођењу од Турака подигнута је зграда лужничког среског начелства. Крајем XIX и почетком XX века, приликом путовања кроз југоисточну Србију, Ф. Каниц помиње Бабушницу као *Bezirksort*, са једном усамљеном механом и кулом у којој је првобитно била смештена среска канцеларија. Кула је била

⁵ М. Б. Милићевић, нав дело, 169. М. Ракић, нав. дело, 757. Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, Књ. II, Загреб 1927, 600. Б. Златковић—Милић: *Зла времена*, монографија Лужнице 1941—1945, Бабушница 1967, 12—13.

⁶ М. Б. Милићевић, нав дело, 169. Општа државна статистика Краљевине Југославије, Дефинитивни резултати пописа становништва 31. марта 1931. године, књ. I, Београд 1937, 38. НР Србија, Завод за статистику, Становништво и домаћинства према политичко-територијалној подели од 1. I 1963, Београд, 1963. Резултати пописа из 1961, Билен 33, с. 16.

⁷ П. Влатковић, *Туристичко-географски положај као фактор развоја туризма у Понишављу*, Пиротски зборник 1, Пирот 1968, 147—148, 151.

⁸ Б. Златковић—Милић, нав дело, 25.

власништво Абдула-бега, који је после 1878. цео чифлук, заједно са кулом, продао за 1 800 дуката и одселио се у Турску.⁹

Одмах по ослобођењу од Турака, ово место је најпре забележено према имену предела као Лужница, а ускоро се почело називати прво именом Бабушанац, а касније Бабушинце, по имену места близу реке Лужнице, које је везано за легенду о некој баби коју су на том месту убили Турци.¹⁰ О садашњем имену Бабушница постоји у народу друго казивање, по коме је место Бабушанац добило назив према имену родног места његовог ослободиоца 1878. капетана Вранића.¹¹ Под овим називом ово место је записано и у првој административној подели у срезу лужичком, округа пиротског 1878. године (од 6. фебруара и 14. маја). Касније је ово име промењено, и за разлику од имена родног села ослободиоца, које се налазило код Пожаревца, добило име Бабушница. Код М. Ракића ово место је записао под именом Бабушинце а бројало је (1879 године) 13 домова, 81 становника, 17 пореских глава, а међу њима писмених само 6 мушких и 2 женска становника.¹² По Ф. Каницу, крајем XIX века, Бабушница је бројала око 24 кућа и 140 душа, била је седиште општине и среза, а са седам околних села чинила је једну парохију, са црквом у суседном селу Злокућани (данашњем Драгинцу).

Привредне карактеристике села Бабушнице, као једног од најмањих насеља Лужнице, до краја XIX века имају обележја привреде лужничког краја, коју је омогућавала „лужничка корутина“ (долина, котлина). Бабушница је била насеље друмског типа, неразвијено, у речној долини, али слабије плодности по квалитету земљишта и подложно поплавама. Са околним долинским, нешто развијенијим сеоским насељима, и са залећем пасивних планинских села, на неравним, вишим положајима, због слабије плодности земљишта, и Бабушница је као и цео предео Лужнице, већим делом зависила од приноса непољопривредних делатности становника, углавном од традиционалне пачалбе и сеоских заната. Сезонску зараду лужнички печалбари, а са њима и Бабушничани, налазили су ван завичаја.¹³

Према архивским изворима, 1886. године село Бабушница, седиште истоимене општине и среза лужничког, бројало је укупно 18 домаћинстава задужених непосредном порезом на земљишта, која су захватала обрадиве површине на укупно 138,25 ha, са приходом пореза од 264,75 динара. У коришћеним обрадивим површинама

⁹ Ф. Канитц: *Serbien, Land und Bevölkerung, Zweiter Band* Leipzig, 1909, 215. М. Ракић, нав. дело, 599. М. Б. Милићевић, нав. дело, 236.

¹⁰ Б. Златковић—Милић, нав. дело, 25.

¹¹ Исто, 25.

¹² М. Ракић, нав. дело, 599.

¹³ В. Николић, *Из Лужнице и Нишаве*, Српски етнографски зборник, књ. 16, Етнолошка грађа и расправе, Београд 1910, 26—31. Б. Златковић, нав. дело, 130. Архив Србије, Министарство финансија, Распоред пореза на земљишта 1886/7; Пр. IX, 1890.

¹⁴ М. Савић: *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда*, 253—260. В. А. Николић, нав. дело, 26—31.

зиратно земљиште је захватало 99,35 ha, шуме 14,30 ha, док је под утринама било 24,60 ha. Као што се види, као основне привредне гране овог младег лужничког насеља крајем прошлог века били су земљорадња (екстензивна), и развијено сточарство, које су допуњаване развијеном сеоском занатском радиношћу и печалбарством. Од заната, у Бабушници су тада били заступљени ковачки, опанчарски, терзијски, пекарски, мутавцијски, ћурчијски, лончарски и грађевинарски, углавном као сеоски и печалбарски занати.¹⁴

Ово насеље се последњих деценија XIX века, после ослобођења од Турака, почело просторно спорије развијати на рачун обрадивих површина: од 1878. до 1890. године број домова у Бабушници порастао је од затечених 18 на укупно 30, али су обрадиве површине биле умањене, и од затечених 138,25 ha опале на 103,34 ha.¹⁵

Распоред и квалитет пољопривредних површина ових првих пописаних имања порезом задужених домаћинстава у Бабушници после ослобођења од Турака приказате следећи преглед распореда пореза за 1886/1887. годину, за општину бабушничку у срезу пиротском:

Г. бр.	Мме — презиме	Непосредна пореза на земљиште		Примедба
		динара	пара	
1.	Миленко Бекић	16	05	
2.	Јованча Стојковић	9	10	
3.	Стеван Крстић	8	65	
4.	Михајло Стојчић	8	10	
5.	Маса Николе Илића	1	20	
6.	Димитрије Игњатовић	10	14	
7.	Панајот Крстић	32	43	
8.	Динча Стаменковић	13	40	
9.	Манча Илић	20	99	
10.	Тодор Илић	1	20	Има још имања у Злокучанима ове општине
11.	Маса Лазара Раденковића	1	20	
12.	Сељани села Бабушнице	13	50	
13.	Виден Станковић	3	20	Из Стрижевца
14.	Народ среза лужничког	1	20	
15.	Бира Милић	22	65	Живи у Калуђерову
16.	Тоша Јовановић	13	50	" " "
17.	Никола Живковић	10	70	" " "
18.	Спаса Живковић	8	60	" " "
Свега		196 динара	11 пара	

Судећи по висини порезе пописаних домаћинстава, која је износила око 3 — 3,5 динара по 1 ха, имовина ових најстаријих бабушничких домаћинстава износила је од 3 — 5 ха земљишта по домаћинству, (средњеимунџни), и 6 — 10 ха, код имунџних, у које се убрајало домаћинство Панајота Крстића (које је било задужено са око 11 ха и 32,43 динара порезе). Сиромашнија домаћинства поседовала су, као што се види, од 1 — 3 ха, и мање од 1 ха земље.

Економско стање села Бабушнице у првој деценији живота у ослобођеној земљи (1885. године) показује и висина плаћања „на имовину без личне порезе“, која је за цело село износила укупно 333,52 динара „пореског данка“, где је свакако било урачунато и плаћање на остале некретнине и покретну имовину.¹⁶

Почетком XX века, у литератури се наводи да је Бабушница „село у средини Лужнице, око кога су се поребала остала лужничка села“, и да у њој, као среском седишту, „има лепих и добрих кућа“, поред већег броја рђавих и старих зграда.¹⁷ Бабушница је задржала карактеристике мањег и неразвијеног сеоског насеља и даље, све до другог светског рата.

О најстаријим становницима овог млађег и неразвијеног сеоског насеља у Лужници засада се не зна много у народним казивањима, а такође и у писаним изворима, као што се уопште не зна нешто ближе и одређеније о најстаријем слоју и етничком развоју читавог предела Лужнице. У протоколима цркве села Драгинца, некадашњег Злокућана (као седишта парохије којој је припадала и Бабушница), од којих најстарији датирају из времена обнављања ове цркве у XIX веку (1842. године) село Бабушница, као место рођења њених парохијана, јавља се тек негде крајем шесте деценије. Тако, на пример, у протоколу рођених ове цркве, под бројем 88. од 10. III 1875. године, записано је име најстаријих становника Бабушнице — Миленка и Јанинке Бекић, са именом новорођеног сина Стевана, као четвртог рођеног детета, заједно са именом кума, становником суседне Љуберажде (Љуберађе). У књизи умрлих исте цркве, на пример, записан је такође као један од најстаријих становника Бабушнице, под бројем 29 (у 1920.) и бројем 18 (у 1922. години) — Борђе Младеновић, (90 година), и Пота Крстић (82 године), поред неколико других. У наведеном попису порезе на земљишта села Бабушнице налазимо и преглед најстаријих настањених породица у овом селу после ослобођења (1878 — 1886. године). Међу прве становнике, према томе, могу се убројати породице Миленка Бекића, Јованче Стојковића, Стевана и Панајота Крстића, Михајла Стојчића, Николе и Манче Илића. Породице Динче Стаменковића и Лазара Раденковића, са осталим породицама (шест домаћинстава), како се

¹⁴ Архив Србије, Мин. фин. ПР IX, 1890.

¹⁵ Историјски архив у Пироту, Књига откупа бр. 12, Р. бр. 194/1885

¹⁶ В. А. Николџић, нав. дело, 55.

¹⁷ Ј. Цвијџић, нав. дело, LVI—LVII.

види, досељене су највероватније последњих година по ослобођењу, из суседних села Злокучана (данашњег Драгинца), Стрижевца, а највише (4 домаћинства) из Калуђерева.

Према Јовану Цвијићу,¹⁸ насеље Бабушница налази се у средишњем делу Лужнице, која је усред шопско-торлачке етничке зоне југоисточне Србије, а на додирима мањих оаза јужноморавских и вардарских досељеничких струја и ретких косовско-метохијских досељеника.¹⁹ Према М. Б. Милићевићу, Бабушница је у средишту Лужнице, предела који, према народном схватању, представља јужну границу такозване „торлачке земље“, која се одатле пружа до Пирота, као центра, и од Пирота на запад, до Беле Паланке, а по неким схватањима и чак до Ниша. Становништво овог подручја разликује се по оделу и говору од софијских „Шопа“.²⁰

Дијалекатским карактеристикама Лужнице одређују се уједно и етничке одлике становника овог предела, па и становника Бабушнице. По овим обележјима, старији становници Бабушнице, као и остали Лужничани у време оснивања насеља, припадали су, по својим говорним одликама, зони призренско-тимочког говора, посебном — лужничком поддијалекту, који је карактеристичан по елементима старог српског средњовековног говора.²¹ Каснијим миграцијама и кретањима становника Лужнице, овај говор је унеколико измењен, као и етничка основа популације овог предела и његовог средишњег насеља Бабушнице.

Становништво Лужнице, а са њим и насеља Бабушнице, по ослобођењу од Турака, а нарочито у периоду од почетка XX века па до другог светског рата, учествовало је у врло динамичним економским миграционим кретањима ван завичаја, као и у живим локалним помештањима. У овим миграцијама — за разлику од ранијих емиграционих процеса, који су се у овом крају извршили у периоду турске владавине током XIX века у специфичним историјско-политичким условима — печалба као економска миграција, одиграла је посебну улогу.²² Печалба врши знатан утицај и у савременим условима економског развоја овог краја југоисточне Србије. Ова професионална покретљивост печалбарског становништва Лужнице, у којој учествују у Бабушничани, допринела је расељавању њиховог завичаја и сталном настањивању лужничких печалбара у местима зараде, нарочито у годинама од 1878. до другог светског рата. Бабушничани су се са осталим лужничким печалбарима исељавали у овом периоду углавном у унутрашњост Србије. У годинама до 1878,

¹⁸ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље* књ. I, Београд 1922, 228, 229 (карта).

¹⁹ М. Милићевић, нав. дело, 181, 182.

²⁰ А. Белић: *Српски дијалектолошки зборник*, књ. I, Дијалекти источне и јужне Србије, Београд 1905. XL—XLIII, L, LI. П. Ивић: *Српски народ и његов језик*, СКЗ књ. 429, Београд 1971, 72.

²¹ А. Белић, нав. дело, L LI. П. Ивић, нав. дело, 72.

²² В. Л. Николић, нав. дело, 26—31. Б. Златковић-Милић, нав. дело, 133.

за време турске владавине, Лужничани су се као печалбари иселавади делом и у Влашкy (Румунију) и Бугарску. Само од краја XIX века па до другог светског рата, из овог краја иселило се у Србију око 500 породица, највише у околину Београда, Смедерева, Пожареваца и Ниша.²³

Као млађе насеље, Бабушница је по ослобођењу од Турака затечена само као административно средиште Лужнице, без осталих културно-просветних зачетака активности. Тек почетком XX века уводи се здравствена служба, са седиштем у Бабушници, за лужничко административно подручје: први лекари јављају се у Бабушници тек 1908, а прва приватна апотека отворена је тек 1938. године. У Бабушници је и прва школа отворена тек 1888. године, међу последњима у Лужници.

Тридесет година после ослобођења (1910. године), Бабушница је напредовала готово у истом темпу као и суседна лужичка села: нешто више је него удвостручала број кућа, и од двадесетак, нарастала је тих година на 46 домова, који су уједно представљали и посебна домаћинства, док је укупан број становника повећан на 228. Приликом пописа 1910. године констатовано је да је, од укупног броја стално настањеног становништва села Бабушнице (228), било присутно 208, што унеколико показује да се становништво овог села, слично околним селима, знатно кретало ван насеља. Међу одсутнима било је (од укупно 20 лица) 14 мушкараца, који су највероватније одлазили на рад као печалбари.²⁴

Каква је била привредно-економска структура Бабушнице почетком XX века такође нам може приказати само донекле попис становништва и домаће стоке из те године, али углавном стање за општину бабушничку, без издвојеног села Бабушнице. Те године је у овој општини (у којој је село Бабушница чинило око 12% од укупног броја домова и око 7% од укупног становништва општине), привредни фонд износио укупно:

оваца	4.992
коза	1.511
пернате живине	6.360
свиња	519
говеда	996
коња	236
кошница	408

Као што се из овога може закључити, Бабушница је са околним селима имала мешовиту сточарско-ратарску привреду, за разлику

²³ Исто, 94.

²⁴ Издање Управе Државне статистике, Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године. Књ. пета. Београд 1911, 45.

од неких лужничких села (Беле Воде, Стрелац и др.), која су се више ослањала на сточарство. Свакако да је лужничка котлиница, у чијем се средишту налазила Бабушница, пружала оскудне могућности за пољопривреду овог и суседних села.

После ослобођења од Турака, Бабушница је делила судбину осталих лужничких села у погледу друштвеног живота и историјско-политичког развитка. Као важна тачка на стратегијској комуникацији пограничног пиротског округа, Бабушница је била на удару војничких кретања у току првог светског рата. Када је на граничним тачкама Тумба — Чука — Таламбас у октобру 1915. године заузела положаје према непријатељским бугарским јединицама, II српска армија, под командом Степе Степановића, препловила је лужичка села, а њихово становништво прикључило је српској војсци у борбама са непријатељем. Тада је велики део овог становништва морао да се повлачи у позадину испред бугарских освајача, који су тада окупирали Лужницу. До краја бугарске окупације (од 1919. године),²⁵ лужичка села, а међу њима и Бабушница, знатно су ослабљена економски и популационо, и доста су се споро опорављала првих година после првог светског рата.

Према резултатима пописа становништва из 1921. и 1931. године,²⁶ обухваћена је само општина бабушничка, без података за поједина села ове општине. Према овим подацима, у општини бабушничкој било је

Године	број куће	домаћинстава	Укупно	Присутно становништво:			
				по вероисповести		по матерњем језику	
				Православни	Остали	Срби	Остали
1921.	—	400	2 801	2 799	12	2 783	16
1931.	440	483	3 521	—	—	—	—

Ако се број домова у општини бабушничкој из 1910. године упореди са бројем у 1921. и 1931. години, може се закључити да су лужничка насеља у годинама између два последња светска рата знатније напредовала. Нарочито знатна разлика у броју домова и домаћинстава у овим годинама указује свакако на опадање пирх породичних заједница, остатака старих породичних задруга, у новим условима живота и економског развитка Лужнице до другог

²⁵ Б. Златковић-Милић, нав. дело, 133.

²⁶ Краљевина Југославија, Општа државна статистика, Дефинитивни (и претходни) резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године. Сарајево 1932, 46, 62. Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knj. I, Beograd 1937, 69.

светског рата.²⁷ Свакако да се ово односи и на село Бабушницу, као део исте општине.

Подаци о просветним приликама у 1921. и 1931. години показују да је у бабушничкој општини знатан напредак у овом погледу наступио тек у годинама после првог светског рата. Међутим, ако се упореде подаци о популационим кретањима и демографским околностима, може се запазити извесно колебање, а за нека лужничка села чак и опадање.²⁸ Само у годинама између првог и другог светског рата, из лужичких села иселило се више од 250 породица.²⁹ Овај талас захватио је свакако и Бабушницу.

У годинама после првог светског рата, Бабушница је постала не само средиште просветног и културног живота него се почела развијати и као средиште политичких активности и друштвеног живота у Лужници.³⁰

У годинама непосредно пред други светски рат, Бабушница је имала већ формиран профил пољопривредно-занатског и административног средишног сеоског насеља у пределу. Тих година у Бабушници је било тридесетак занатских радњи, међу којима је било и по неколико радњи истог заната. У то време Бабушница је већ почела да конкурише Лубераћи по броју дућана: било је радњи терзијских, опанчарских, ковачких, обућарских, пекарских, мутавцијских, бојаџијских, коларских, ћурчијских, лончарских, поткивачких, казџијских и бомбонџијских — као старих заната, а од нових била је једна радња фотографска, и једна лимарска.³¹ Уз пољопривреду, ове врсте заната у то време су подмиривале основне потребе становника Бабушнице, тада већ формиране као „сеоске варошице”, и њене ближе околине.

Са оваквим почецима активног друштвеног, културно-просветног, популационог и економског развоја, који су условили и почетке урбанизације овог неразвијеног сеоског насеља, од почетка XX века па до другог светског рата Бабушница се развијала и преображавала спорим, али сталним напретком, од средишног сеоског, у варошко средишно насеље Лужнице, каквим је постала тек две деценије после завршетка другог светског рата.

Печалбарска кретања, почеци друштвено-политичког живота у Бабушници и Лужници у годинама уочи другог светског рата знатно су допринели шерењу идеја радничког покрета, који је овај крај укључио у народноослободилачки покрет у току другог светског рата, и претворио га у једно од жаришта народноослободилачког рата на подручју јужне и југоисточне Србије у току 1941—44. године.

²⁷ В. Л. Ник о л и ћ, нав. дело, 88—89. Б. З л а т к о в и ћ-М и л и ћ, нав. дело, 43, 44.

²⁸ В. село Стрелац у попису из 1921. и 1931. године

²⁹ Б. З л а т к о в и ћ, нав. дело, 130, 131.

³⁰ Исто, 55—59.

³¹ Исто, 114.

Велики број Лужничана учествовао је у редовима бораца и хероја народнослободилачког рата и револуције у нашој земљи.³²

II

Према се у савременом периоду привредног и друштвеног развоја Социјалистичке Републике Србије налази на простору непосредно између три развијена индустријска региона југоисточне и јужне Србије, на значајној тачки модерних, новосаграђених комуникационих веза на овом подручју — између Ниша, Лесковца и Пирота — Бабушница је, као и читав предео Лужница, остала до наших дана економски неразвијен и неурбанизован центар за ближу и даљу околину. Слично Бабушници, овакве карактеристике се запажају и у другим регионима јужне Србије, као специфично обележје неразвијених подручја СР Србије, у којима су углавном средишна, или нешто развијенија сеоска насеља, остала до данас економски, културни и административни центри региона или етничких подручја (нпр. Трговиште, у Горњај Пчињи; Црна Трава, у Власини; Медвеђа, у Јабланици; итд.).

У последњај деценији, општи економски и културни напредак Лужнице одражен је у наглом, готово „експлозивном” преображају Бабушнице од неразвијене сеоске варошице у урбанизовано, економски и културно унапређено средиште ширег региона, изван подручја Лужнице, чија гравитациона зона данас обухвата и део димитровградског пограничног подручја, и део географског и етничког предела Запања и Власотинца. Данас је Бабушница седиште истоимене општине која, на простору бившег лужничког, и делом бившег нишавског и царибродског (димитроградског) среза, обухвата 52 насеља, тј. десетак насеља више него што је раније обухватао срез лужнички.³³

Данашње насеље Бабушница у свом атару обухвата двоструко већу површину: од некадашњих 103 ha, данас захвата 212 ha површине, од које насељени простор заузима око 115 ha.³⁴ Од некадашњих педесетак домова, данашња Бабушница броји 536 домова, са укупно 1.668 становника. Све до 1970. године по типу била је мешовито насеље (пољопривредне и непољопривредне економске структуре), полусеоско-полуварошко насеље. Од 1970. године проглашена је за варошицу.³⁵

Овако нагли привредно-економски и популациони преображај Бабушница је постигла у последњој деценији, од 1961 — 1971; од 972

³² Исто, 139—479.

³³ NR Srbija, Zavod za statistiku, Stanovništvo i domaćinstvo u NR Srbiji prema političko-teritorijalnoj podeli, 16.

³⁴ Подаци одељења за катастар СО Бабушнице 1972.

³⁵ Savezni zavod za statistiku, Popis stanovništva i stanova 1971, Stanovništvo i migraciona obeležja, Rezultati po naseljima i opštinama, Beograd 1973, 286.

становника у 1961. години, у Бабушници се у 1971. години овај број повећао за 696 становника. Ток и поједине фазе овог развоја могу се пратити углавном упоређивањем стања насеља и његове популације у развојном процесу, који је за ово насеље отпочео углавном крајем прве деценије по завршетку другог светског рата.

Као средиште предела карактеристичног по традицији професионалне (печалбарске) покретљивости становника, Бабушница је, у условима економске пасивности и аграрне пренасељености завичаја, и посебно неразвијених и отежаних комуникационих веза са економски развијенијим регионима Србије, свој наглед, врло динамичан, сложен, и пун супротности у популационим и друштвеним односима — развојни пут прошла кроз неколико фаза. Прва, основна фаза њеног развоја била је у условима прединдустријског привредног живота, после 1945. године, све до краја краћег периода стагнирања економског успона у земљи (од 1948 — 1953) на самом почетку социјалистичке изградње.³⁶ Друга фаза њеног развоја отпочела је са социјалистичком индустријализацијом и урбанизацијом, посебно са културно-просветним преображајем неразвијених подручја и југоисточне Србије, којима су били обухваћени Лужница и економски центри подручја у њеном блиском суседству.

У овом снажном и динамичном процесу социјалистичког преображаја, Бабушница је знатно брже напредовала, брже чак и од оних неразвијенијих сеоских насеља Лужнице, која су до другог светског рата предњачила испред Бабушнице, као на пример Лубераћа, Велико Боњинце и др.

Овај нагли преображај малог села у развијеније насеље и варошицу најбоље се може сагледати у промени не само популационе него посебно социјално-економске и професионалне структуре становништва и насеља Бабушнице. Тако, на пример, ако се упореди професионално и економска структура домаћинстава и становништва Бабушнице у 1953, 1961. и 1971. години, уочава се да је стање у овом погледу за непуне две деценије из основе измењено. У 1953. години, на подручју данашње бабушничке општине ((раније среза лужничког), од укупног броја активног становништва, 92% чинило је пољопривредно, а само 8% непољопривредно становништво. Од укупног броја активног становништва, међу становништвом непољопривредних занимања било је само 3% укључено у индустријску производњу, а 1% у административне службе. Непољопривредно становништво бабушничке општине свакако је било у овим годинама оријентисано према Бабушници, као административно-економском средишту краја (општине), и већим околним градским центрима. Одливање Бабушничана у градску привреду, углавном у индустрију, отпочело је већ педесетих година нашег века, и повећавало се до 1971: у 1951. години око 2% радне снаге фабрике „Тигар“ у Пироту притицало са подру-

³⁶ М. Маџура, *Становништво као чинилац привредног развоја Југославије*, Београд 1958.

чја општине Бабушница, док се тај број већ у 1971. више него удвостручио и повисио на око 4,6%.³⁷

Већ у 1961. години, у насељу Бабушница, од укупно 293 домаћинства, 196 (око 66,8%) домаћинстава стицала су приходе од пољопривредних врста занимања, 64 (око 21,8%) била су мешовита (полупољопривредна) домаћинства, док је само 33 (око 11,2%) било искључиво пољопривредних домаћинстава. Упореден са стањем у 1971. години, овај однос је изгледао овако:³⁸

Година		Извори прихода домаћинстава насеља Бабушница			укупно
		пољопривредних	непољопривредних	мешовитих	
1961.	број	33	196	64	293
	%	11,2	66,8	21,8	
1971.	број	37	453	47	537
	%	5,7	84,3	8,7	

Преображај економске структуре Бабушнице у последњој деценији развоја такође најбоље приказује данашња структура пољопривредног и сточног фонда овог некадашњег сеоског насеља. Од укупног броја пописа домаћинстава у 1971. години, 353 било је без земљишног поседа (око 60%), док је осталима (око 40%) посед земље био углавном споредан извор прихода, или је то био посед без прихода (као кућни „плац“ или неискоришћени део имања). Највећи број домаћинстава (њих 64) поседовало је од 1—2 ха, док су остали поседовали пола, 1 ха, и у мањем броју више од 2 ха земље. Сточни фонд Бабушничана бројао је у 1971. години само 118 оваца, 195 свиња, 84 говеда и 12 коња.³⁹ Нестала је традиционална колективна „селска“ и „општенародна“ имовина земље, шуме и паше. Она се само у неким селима делимично одржала у првим годинама после другог светског рата, или само у сећањима старијих становника.

Као нов извор прихода и привређивања у општини Бабушница у последњој деценији, слично и другим нашим пасивним крајевима,

³⁷ Б. Пејчић, *Територијално порекло радне снаге фабрике гуме-них производа „Тигар“ у Пироту*, Пиротски зборник 4, Пирот 1972, 37.

³⁸ SFR Jugoslavija, Stanovništvo i domaćinstva 1. I 1961. god. knj. XVI. Veličina poseda i izvori prihoda domaćinstava, Rezultati za naselja, Beograd 1965, 42. Попис становништва и станова 1971, Становништво, величина поседа и извори прихода домаћинстава, Резултати по насељима и општинама, Београд 1974, 288.

³⁹ Попис становништва и станова 1971, Станови и величина поседа, Резултати по насељима, Београд 1974. Први резултати пописа становништва и станова 1971, Сточни фонд по општинама и насељима, Саопштење 3, Београд, мај 1971, с. 6. М. Поттић, *Шуме у сливу Нишаве и Лужнице*, Пиротски зборник 5, Пирот 1973, 142.

јавља се одлазак „лица на привремени рад у иностранство“. До 1961. године о томе нема података. У 1971. години за насеље Бабушницу записано је таквих само 15 случајева, што представља нешто мање од 1% од укупног броја становника. Слично је и у осталим лужничким селима у овом погледу.⁴⁰ Према је становништво овог краја традиционално печалбарско подручје, карактеристично је да само мањи број одлази на рад преко границе, јер су више везани за сезонско печалбарење у разним крајевима СР Србије, као и за стално запослење у суседним и удаљенијим индустријским центрима.

Овако измењена економска и привредна структура насеља Бабушница данас показује да је у свом развоју некадашње сеоско насеље прошло кроз последњу фазу преображаја у урбано, варошко насеље, у којој су дошле до изражаја супротности између старих, традиционалних, и нових производних односа. Земља и стока као основа традиционалних начина занимања, и сеоска занатска радност — као допунска традиционална грана привређивања, данас више нису основна, па често ни допунски фактор у социјално-економској структури варошице Бабушнице.

Као део наглог и снажног економског преображаја, урбанизација и индустријализација подручја, као и самог насеља Бабушница, изменили су живот и навике Бабушничана. Становници ове нове варошице данас већ мере свој стандард не само по начину и врсти привређивања него посебно по начину становања и увођења новина у домаћинства и свакодневни живот. Са изградњом модерних комуникација, Бабушница се приближила културним центрима суседних и даљих области, а као нова привредна грана, која је преко Бабушнице, као важне тачке на новој комуникационој мрежи, ухватила своје прве корене и у овом крају — јавља се и туризам, изражен присуством како домаћих тако и иностраних посетилаца, који све више напредује са развојем аутомобилског саобраћаја. Данас је у саобраћај на локалним путевима и ван области укључен велики број аутомобила регистрованих у Бабушници: од 1965. до 1973, укупно 1.417 возила, од којих је било 87 власника само из насеља Бабушнице. Као новије занимање отада се јавља „аутопревоз“ робе у приватном власништву, а као власници камиона пописана су у 1972. години 4 аутопревозника.

Са изградњом нових комуникација, проширивањем и уређењем локалне мреже путева последњих година, Бабушница се, као насеље, у свом ширењу све више оријентисала у правцу ових комуникација, којима је била и раскрсница. Стамбена изградња, према урбанистичком плану усвојеном 1961. године, напредовала је упоредо са

⁴⁰ Savezni zavod za statistiku, Popis stanovništva i stanova 1971, Etnička, prosvetna i ekonomska obeležja, Domaćinstva prema broju članova, Rezultati po opštinama, Beograd 1974, 103. Први резултати пописа становништва и станова 1971, Саопштење 2, Београд, мај 1971, Бр. 75, 11.

изградњом комуникација. Ток процеса урбанизације Бабушнице у појединим раздобљима приказаће следећи подаци:⁴¹

До 1918. године у Бабушници је било изграђено	8 станова
Од 1918 — 1945.	73 станова
Од 1946 — 1960.	160 станова
После 1960.	262 станова

Ово укупно износи, до 1971. године, 503 стана. Пописом 1971. године затечено је у Бабушници укупно 530 зграда, од којих је било 512 стамбених, док су остале зграде припадале друштвеном фонду. Од укупног броја затечених зграда, у насељу је 361 стамбена града била у приватном, а 50 у друштвеном сектору. Последње две године (1972 — 1974) подигнуто је на прилазима варошици још око 200 нових зграда у приватном, и око 10 у друштвеном сектору. Несумњиво да само ови подаци показују врло живу и убрзану урбанизацију овог доскора неразвијеног сеоског насеља.

Електрификација читавог лужничког подручја у периоду после другог светског рата знатно је допринела овако наглој изградњи Бабушнице и околних насеља. Зачеци електрификације у овом крају јавили су се још раније, двадесетих и тридесетих година нашег века, када су, на јачим изворима планинских река у овом крају, подигнуте мале, аматерске „централне“ на приватним имањима, које су струјом снабдевале сопственика и најближу околину.⁴² Од 1951. године, а нарочито са усвајањем урбанистичког плана изградње Бабушнице, после 1960. године, отпочела је убрзана електрификација лужничких насеља. До 1972. године била су електрифицирана готово сва лужничка насеља, осим неколико планинских (Богдановца, Јасенов Дела, Штрбовца и Врела). Захваљујући овоме, већ 1972. године у евиденцији бабушничког Предузећа за електродистрибуцију „Комарице“, некадашње приватне „централне“ (од 1955. укључене у погоне нишке електродистрибуције и пиротске трафо-станице), уписано је 512 корисника, од којих су пријављена 342 потрошача (домаћинства) са електричним уређајима, а осим њих још и 210 радионица са електричним погонима ситних приватних занатлија, и 179 корисника радионица са електричним моторима, у друштвеном сектору. Готово свако домаћинство у Бабушници данас има радио-пријемник, а свако друго телевизијски апарат. Записано је укупно 45 домаћинства са термоакумулационим пећима за загревање просторија. Према попису 1971. године, у Бабушници је било 124 стана са уведеном електричном струјом и водоводним инсталацијама, а 382 стана само са електричним инсталацијама.⁴³

⁴¹ Popis stanovništva i stanova 1971, Beograd 1972, Prosvetna i ekonomska obeležja, Rezultati po opštinama, 285.

⁴² Б. Златковић-Милић, нав. дело, 116.

⁴³ Popis stanovništva i stanova 1971, Beograd 1972, Rezultati po naseljima i opštinama, 285.

Упоредо са електрификацијом насеља, као што се види, извршени су у оквиру урбанистичког плана изградње и остали комунални планови, пре свега изградња водовода. Тако је исте године пописано у Бабушници од укупно 512 станова 93 — са уведеним јавним, или кућним водоводом; 24 — са водоводом спроведеним само у дворишту зграде, и 50 који се служе водоводом изван дворишта. Као што се из овога може закључити, око 30% (или 167) станова у Бабушници данас користи водовод, док је код осталих задржан стари начин коришћења воде из копаних или бушених бунара. Несумњиво да је процес електрификације, који је већ скоро завршен, убрзао и остале активности у процесу урбанизације нове варошице. Тако се последњих година приступило и првим покушајима увођења канализационог система и купатила у станове. У последњем попису 1971. године записано је 82 стана (у насељу Бабушница) која имају купатила, док је канализација уведена само у зграде друштвеног сектора (за сада само у угоститељским објектима првим новоградњама, и у друштвеним стамбеним зградама).

У погледу начина и квалитета изградње, у наше време се прешло од традиционалног, печалбарског начина грабења, од слабијег материјала, на грабење зграда од тврдог материјала, које у 1971. години броје већ 416, од укупно 512 станова. Међутим, једна заостала негативна навика није још искорењена код ових варошача: у 83 стана (или 14%) задржао се под од земље, а код већег броја новијих станова јавља се и под од бетона уместо даском патосаних просторија.

Изградња комуникација, електрификација и урбанизација Бабушнице и лужничког краја убрзали су и појаву зачетака модерне индустријализације варошице. Ови почеци модерне индустрије у Бабушници од 1960. до 1965. године нису били везани за традиционалне почетке индустријске производње из периода после првог светског рата, који су се били развили из сеоске, печалбарске занатске радности (прерада дрвета, црепарство, цигларство, воденичарство и ваљавичарство). Савремена индустрија у Бабушници, у свом почетном развоју, везана је за матичне индустријске центре (у Београду и Пироту); први индустријски објект у Бабушници отпочео је 1964. године рад као погон хемијске индустрије матичног предузећа „Интерплет“ у Београду под називом „Лужница“, а последњих година овај погон се оријентише ка уклањању у пратеће гране индустрије у Пироту. Као погон „Лужнице“ издвојило се занатско-прерадивачко предузеће „Текстил-колор“. Ови први индустријски објекти дали су могућности не само становницима Бабушнице него и осталих лужничких насеља да се укључе у индустријску производњу, а посебно су привукли изванредан број стручњака са стране, и подстакли мештане на школовање и преквалификавање за индустријске стручњаке у родном месту и значају.

Ницање првих индустријских погона у атару насеља Бабушнице утицало је и на почетке формирања првих контура „приградских“

зона ове мале варошице у развоју, углавном на периферији суседних атара села Драгинца, Сурачева и Извора.

Из свега наведеног види се да је урбанизација са индустријализацијом знатно изменила економске основе не само насеља Бабушнице него и осталих лужничких насеља. Од традиционалне занатске радиности, која је некада издавајала ово подручје од других наших крајева, у данашњим условима одржале су се само неке гране, као што је, на пример, грађевинарство, које је трансформисано у оквиру социјалистичке привреде у комунално услужно грађевинско предузеће „Комуналац“. У самој Бабушници, у 1971. години, било је 49 занатских радњи, од којих је неколико припадало старијим врстама заната, док су остале радioniце новијих врста заната, који задовољавају савремене потребе становника ове нове варошице. Према броју и врсти било је (1970.) пописано: столара (2), казанџија (2), ћурчија (3), опанчара (1), пекара (4) — од старијих заната, а од новијих — машинбравара (5), радиомеханичара (2), универзалних механичара (1), електричара (1), угоститеља (2), вуновлачара (3), обућара (2), кројача (4), бербера (5), фотографа (1), посластичара (1) и каменорезаца (4). Занатлије су иначе мештани, изузев неколико странаца, занатлија модерних заната.

Као управно и културно средиште, Бабушница је постала и седиште бројних друштвених, културних и административних установа, што јој посебно даје карактер урбаног средишта ове иначе економски заостале општине: у њој је основан нови дом здравља са стационаром (болницом и породилиштем), једини медицински и здравствено-просветни центар Лужнице, саграђена је нова зграда поште и телеграфа, који повезују Бабушницу са свим местима и центрима у СР Србији линијом аутоматске међуградске централе преко Пирота. Бројне друштвене и административне институције и њихова седишта такође су овде заступљене: путна секција, шумско газдинство општине, затим служба друштвеног књиговодства, катастар, суд и привредна банка, седиште СУП-а, и све остале службе. После 1945. у Бабушници је изграђен Дом културе, као центар културно-просветног живота целе општине, са библиотеком. Такође је и развојем школства и просвете, у вези са економским преображајем краја после другог светског рата, Бабушница добила осмогодишњу школу и гимназију, као просветне центре за петнаест лужничких села, са бројним просветним акцијама (описмењавање, курсеви прве помоћи и др.). Библиотека при основној школи (са фондом од приближно 2 500 књига), и при гимназији (са фондом од око 3 000 књига), са библиотеком Дома културе, данас већ предњаче у својим културним активностима суседним општинама. Школе су постале и средишта, за овај крај, нове форме културе и васпитања младих, у оквиру физичког-културног васпитања, које данас обављају просветни кадрови преко разних спортских друштава и школских секција за физичку културу (организовано је нпр. фудбалско спортско друштво „Лужница“, са спортским теренима). Школовање бабушничких ученика гимназије на вишим школама помажу кадрoвска и просвет

на служба СО Бабушнице, које уз помоћ привредних организација обезбеђују стручне кадрове за потребе главнијих привредних и друштвених грана, које су у развоју ове нове варошице и економски заосталог подручја Лужнице неопходни.⁴⁴

Општи економски и културни преображај Бабушнице у периоду планске социјалистичке изградње неразвијених подручја СР Србије одражен је посебно у данашњем положају, типу и значају ове нове варошице за читаво подручје Лужнице. Данашња Бабушница је, према урбанистичком плану, насеље са свим одликама градског насеља у развоју: никло је ново средиште економског и културног живота, које се, за разлику од старог, формирало не у „чаршију“, него у „центар“, главну улицу са новоизграђеним планским улицама и низовима зграда надлештава, од општинске зграде и Дома културе, до низа трговинских и занатских продавница, угоститељских и саобраћајних објеката (хотелско предузеће и ресторани, модерно саграђена аутобуска станица и нова пијаца). Стари центар некадашњег села данас је постао део варошице, са обележјима школског средишта, крај који се обично назива „код школе“, а периферија варошице, на простору где је подигнута фабрика „Лужница“, постао је део варошице који се најчешће назива по имену фабрике, или општим именом „Предузеће“. Простор на коме је изван варошице подигнут дом здравља са стационаром, постао је средиште здравствене службе и назива се најчешће „Болница“, или „код болнице“. На тај начин, нова варошица већ добија основне контуре будућих развијених делова насеља, који ће, несумњиво, у скорој будућности представљати развијене делове новог урбаног средишта овог доско ра неурбанизованог подручја југоисточне Србије.

Овако динамичан и брз општи економски и културни преображај насеља Бабушнице посебно се одразио у покретљивошћу популације и етничкој структури новоформиране варошице, као и осталих лужничких насеља. Извршено прегруписивање становништва из једне категорије занимања у другу, у току последње деценије развоја овог насеља, утицало је на знатне промене праваца, као и на интензитет одраније започетих миграционих кретања, по традицији иначе врло покретљивог лужничког становништва. За разлику од развоја у годинама до 1961, Бабушница је, заједно са осталим насељима исте општине, показивала тенденцију успорених и знатно слабијих миграционих струјања него у другим лужничким општинама, у којима је била изражена углавном тенденција ка расељавању, јачим миграционим струјањима. Ако се, међутим, упореде подаци из ранијих година, онда се може закључити, према броју домаћинста-

⁴⁴ Године 1971. на подручју општине Бабушница било је 380 квалификованих и висококвалификованих; 352 са завршеном гимназијом; 391 са стручном спремом; 149 са вишом школом; 69 са факултетском спремом и високом школом. Од укупно тада пописаних 25 544 становника општине, 6 630 је било неписмено: popis stanovništva i stanova 1971, Etnička, prosvetna i ekonomska obeležja, Beograd 1974, 31.

ва и становника од 1948—1960, да су лужничка насеља уопште популационо знатно опала: на пример, на подручју општине бабушнице и среза лужничког било је у 1953. години укупно 4 724 становника, у општини, а 37 312 у срезу, док је у 1961. општина бабушничка (по новој административној подели територија бившег среза) бројала 34 316 становника, дакле за приближно 3 000 мање него у претходним годинама.⁴⁵ Ово опадање популације свакако је у овом крају било последица економских емиграционих кретања, усмерених најпре ка оближњим индустријским центрима, а затим ка унутрашњости Србије, ка економски развијенијим регионима. У следећем периоду, до 1971. године, овај процес исељавања наставља се у већини насеља Лужнице, док се запажа стагнација миграционих кретања и осетан популациони напредак како самог насеља Бабушнице тако и у насељима у њеној непосредној околини. То се најбоље види по наглијем порасту броја становника и домаћинстава у Бабушници у годинама од 1961—1971: само за последњих десет година развоја у овом насељу становништво готово удвостручено. Од укупног броја становника у 1971. години (1 668), мањи део је пореклом из самог места (само 422 становника), док је већи део придошао, досељен из ближе околине. То значи да је, за разлику од осталих лужничких насеља, Бабушница као економски и културни центар краја, као ново урбано средиште у развоју, стекла извесне привлачне снаге у погледу досељавања из околине, чиме свакако знатно доприноси ублажавању одраније започетих интензивних економских емиграционих струјања из овог краја. Унутрашња локална кретања лужничког становништва усмерена су углавном ка Бабушници, новој варошици, и ка суседним индустријским урбаним центрима — Нишу, Пироту, Лесковцу, делимично и Белој Паланци. Међутим, још у зачетку свог развоја, економски прогрес и индустријализација краја и даље присиљавају становнике овог пасивног и аграрно пренасељеног краја да траже сигурније изворе зараде и прихода још увек у традиционалној печалби. Стога је и данас стопа незапосленог вишка сеоске радне снаге са подручја бабушничке општине доста висока и знатно оптерећује службу Завода за запошљавање у Пироту. У 1973. години са овог подручја чекало је запослење преко Завода укупно 570 радника (477 неквалификованих, 63 квалификована и висококвалификована, 67 са средњом школском спремом, и један са високом школском спремом). Међу неквалификованим незапосленим лужничанима било је 156 оних који су били без пољопривредног поседа, док су остали поседовали земљу која се водила на име родитеља и сродника.⁴⁶

У 1953. години међу пописаним лужничанима, а са њима свакако и Бабушничанима, били су и они који су према родном крају били пореклом из места изван Лужнице (1 391 становник), од укупно пописаних 30 834, што износи 4%. Већина их је по родном месту

⁴⁵ Popis stanovništva 1953, knj. XI, Beograd 1960, 68, Knj. VI Beograd 1867, 80.

⁴⁶ „Слобода“, Пирот, 27. јануара 1973, бр. 1110, с. 9.

била са подручја СР Србије (1 269), док је био пописан мањи број оних чији се родни крај налазио ван граница Србије и Југославије (само 24).

Интензитет миграционих кретања, локалних помештања, досељавања и одсељавања у насељу Бабушница може се донекле пратити у периоду после другог светског рата према статистичким подацима о досељавањима:

1971. Доселило се у насеље Бабушницу у годинама од 1940—1971:								Свега Досе- љено
Укупно становника 1940. и пре 1941/45. 1946/52. 1953/1960. 1961/65. 1966/69. 1970/71.								
1668	76	13	72	256	410	281	125	1 233

Као што показују наведени подаци, тек од 1953. године имиграциона кретања у правцу насеља Бабушнице интензивнија су, и у сталном порасту све до 1965, када почиње да слаби процес досељавања углавном околног становништва. У односу на остала лужничка насеља, Бабушница је насеље у коме од рођења стално настањено становништво представља само једну четвртину, и у коме већину становника чине досељеници. За остала лужничка насеља карактеристичан је обрatan, емиграциони процес, који је нарочито после другог светског рата захватио овај крај у југоисточној Србији. Само у годинама од 1953—1961. године, смањен је укупан број становника на подручју лужничког среза за 2 296, а за последњих десет година (1961—1971) још за 5 295, што укупно чини 7 591 мање становника у периоду од 1953. године до данас. Овај велики мањак становника, као одраз нагле депопулације Лужнице, изазвао је врло интензиван процес исељавања печалбарских породица у места зараде, углавном на подручје уже Србије, већим делом на подручје Београда и Смедерева, а мањим делом у околину Пожаревца и Зајечара, затим у оближње градске и економске центре — Ниш, Пирот и Лесковац.⁴⁸

Осим ових, по обиму већих миграционих кретања становника Бабушнице и осталих лужничких села, запажа се и појава скорашњих дневних миграција, које су обухватиле углавном школске популације из околине, и стално запослене у Бабушници, а мањи број и оних који су запослени ван Бабушнице, у суседним местима (Белој Паланци, Пироту и Нишу). Развој аутобуског саобраћаја последњих година знатно је допринео овој појави. Тако је од укупно запосленог становништва у 1971. години (718), у Бабушници, месту свог сталног становања, било запослено 559 становника, а само 16 запослених ван насеља свакодневно је путовало на посао.

⁴⁷ Popis stanovništva 1953, knj. VIII, Beograd 1959, 9.

⁴⁸ Б. Златковић-Милић, нав. дело, 131—132.

Као нова грана привреде, туризам је, захваљујући изградњи путева на овом подручју, укључио Бабушницу у туристички регион Понишавља,⁴⁹ и утицао на нову појаву сезонских, туристичких миграција, како мештана тако и странаца, у правцу првих туристичких и бањео-рекреационих објеката, у овом крају — познате Звоначке бање. Велики број расељених породица печалбара из лужничких села и Бабушнице, захваљујући развијеном туризму, данас одржава везе са родним крајем и изградњом „викендица“ у рејону Звоначке бање, у родном месту, или посећивањем сродника у родном селу за време годишњих и празничних одмора и школских распуста. Ово посебно уноси велику живост у Бабушницу, која се за време летњих месеци претвара у врло прометну варошицу, у којој се стичу читају бројни Лужничани на одмор и рекреацију. Нарочито школска и студентска омладина оживљава тада читав крај, а Бабушница постаје увече главни „корзо“ и центар забаве и разоноде.

Економски преображај и миграциона кретања у овом крају нашла су и посебан одраз у основним облицима живота и обичаја становника Бабушнице. Пре свега, породица и породична структура становника ове нове варошице знатно су се изменили, нарочито у последњој деценији развоја. Све до другог светског рата, живот и обичаји Бабушничана ни у чему се нису разликовали од живота и обичаја становника у осталим лужничким селима. Промене које су настале у периоду социјалистичког економског и друштвеног преображаја наше земље, посебно лужничког краја, одразиле су се, пре свега, на опадање броја чланова по домаћинствима, односно на опадање породичног живота у већим заједницама. Супротно овоме, запажа се у последњој деценији пораст броја домаћинстава, по структури индивидуалних породица, што је свакако последица издавања индивидуалних породица из ширих породичних заједница. У попису становништва из 1961. године, од укупно 293 домаћинства у насељу Бабушници, најбројнија су била домаћинства са 4 члана (89), са три (65), и са два члана (49), док су била ретка домаћинства која су имала више од 4 члана (50). Самачка домаћинства, која су дотада била ретка, порасла су на 39, углавном службеничких и радничких. У селима лужничким у истој години, на пример, на територији општине бабушничке, у погледу броја чланова у домаћинствима био је сличан однос: најбројнија су била (36,5%) домаћинства са 3—4 члана, 45% било је домаћинства са 5, ретко више чланова, а само је 14,5% било домаћинства са два члана. Самачка домаћинства су по лужничким селима сасвим ретка и углавном су то „старачка“ домаћинства расељених печалбара, која чине мање од 1% укупног броја домаћинства. Као што се види, у Бабушници је, у односу на села, у 1961. години био незнатно повећан број домаћинства са мањим бројем чланова.

⁴⁹ П. Влатковић, нав. дело, 147—151.

У 1971. години прилике су се у овом погледу нешто измениле у корист домаћинства са мањим бројем чланова: од укупног броја домаћинства на подручју општине Бабушница (7 363), око 40,5% било је домаћинства са 3—4 члана; око 27% (1982) са 5—6 чланова, док се број домаћинства са 2 члана знатно повећао захваљујући, свакако, развоју варошице, и достигао је цифру од 24,5% (1 804).

Традиционалне навике становника овог печалбарског краја, да поједини чланови породица, односно домаћинства живе стално у месту зараде ван завичаја, или у ближој околини, али да са имањем и приходима од зараде и имања остају и даље у заједничком, не-подељеном домаћинству на селу — и даље су се задржале. Тако је приликом пописа 1971. године у лужничким насељима, укључујући и варошицу Бабушницу, од укупног броја домаћинства било затечено 450 у којима је по један члан живео сан села, али у заједници са имањем и заједничким приходима, док је 26 домаћинства (од овог броја) имало и по два, а 4 и по три и више одвојених чланова у заједничком домаћинству. Оваква „предвојена“ домаћинства и породице чинили су у лужничким селима исте године укупно 9,3%. Ово уједно указује на то да традиционалне навике лужничких печалбара и у новим условима економског развоја и миграционих кретања пролазе кроз промене и прилагођавања новим условима породичног и друштвеног живота.

Осим економских миграционих и привредно-економских фактора, знатне промене у схватањима и начину живота унели су културно-просветни развој и, посебно, здравствена просвета и развој здравствене службе, са центром у Бабушници. Оснивањем одељења за породилиште при дому здравља са стационаром, традиционални обичаји и обреди око рођења детета и неге породице и новорођенчета знатно су измењени, а понегде су нов начин неговања породице и детета потпуно потисли стара схватања и навике. Од укупно рођених, на пример у 1973. години (према подацима матичне службе скупштине општине), у Бабушници је 13 порођаја било у породилишту, док су остала рођења обављена на селу, уз помоћ медицинске стручне службе или уз помоћ бабица из народа.

У погледу обичаја око склапања брака примљено је у Бабушници такође доста савремених утицаја, посебно оних који се односе на слободан избор брачних партнера и на начин склапања брака: уз традиционални свадбени обред или без свадбеног обреда, и прихватање грађанског уместо црквеног брака. И у погледу брачних веза Бабушнице данас су знатне промене: са развојем варошице смањене су брачне везе Бабушничана са становницима околних села, а оне су оријентисане углавном на бракове са партнерима из места или из суседних градских средишта (Пирот, Ак Паланка), или из места ван завичаја, из унутрашњости Србије.

Улога и утицај медицинске и здравствено-просветне службе у Бабушници такође се данас одражава и на смањивање морталитета, нарочито деце, и у доба епидемичних и сезонских обољења, што се

најбоље одразило у промењеним навикама у погледу хигијене, сузбијања сујеверја и надрилекарства у народу овога краја. Стога су данас Бабушчани изобичајили многе навике, обичаје и обреде везане за старински начин обезбеђивања и заштите здравља и лечење болести (нпр. тековите траве и разна бајања везана за црквени календар и култна места; стари обичај протеривања стоке кроз кроз „живу ватру“ или огањ у време епидемије; „обиковање бразде“ око села у време епидемије, и сл.).

Као учестала појава новијег времена јављају се ванбрачна рабања, углавном пријављена од стране породилишта, како у Бабушници тако и у околним селима. У годинама 1972/73. пријављено је око тридесет таквих случајева (међу којима је било уморства новорођенчета), што се некада није тако често догађало у овом крају, удаљеном од градских средишта. Исто тако, са увођењем грађанског брака готово нестало је обичаја да се девојке у овом крају отимају, јер је слободан избор супруга данас потиснуо старинску отмицу.

Све до првих година после другог светског рата, начин живота Бабушничана печалбара и пољопривредника био је сличан ономе који су водили у годинама до другог светског рата: са пољопривредом и сточарством, као основним привредним гранама, Бабушничани су били задржали старински аграрни циклус обичаја и радова „у поље“, „бриштите“ и „бачување“. Све до 1945. године код њих су се задржали остаци колективне сеоске имовине у паши и утринама, „селско“,⁴⁹ која је убрзо са ширењем атара насеља нестала, и била издељена на парцеле (индивидуалне или општинске земље). Бабушнички „печалвници“ кретали су се са осталима из Лужнице, а као једно од места испраћаја и расанка са њима била је тада и Бабушница. Старе бабушничке занатлије радиле су по околини или су у току одређене сезоне одлизили изван околине, да би се на време вратили да обаве аграрне послове код својих кућа.

Бабушничани су, као и остали становници овог краја, имали своје „левине“ (зграде са окућницом), „двор“ (двориште) ограђен плотом, ређе зидом, са „портом“ (капијом). Главне пољопривредне зграде су тада још увек биле мерило економског стања породице: „амбар“, „кош“, „плевња“ и „кошара“, које су служиле за смештај производа и стоке. Куће су биле још увек „чатмаре“ или „наковци“ (кованице), са „звником“ (подрумом, оставом) или без њега, покривене ћерамидом, а од главних одељења у њима били су: ижа (кућа са огњиштем), у којој је главно покућство било „дрепње“ са „вршником“, „грнци“ земљани, „јастегач“ (софра“), трношици и клупе, и „рафови“, полице по зидовима; затим „соба за госје“, и мала соба са прозорима, малим и јева одигнутим од земље, и старински дрвеним „ковчезима“ и „гасиљкама“ — лампама по зидовима и рафовима, са старинским „одром“, дрвеним простим креветом или без њега, само са асурама и „дргама“ као простиркама за спавање; са вуненим тканим јастуцима, сламом пуњеним. Старинске „вурње“, хлебне пећи, извојене под тремом у дворишту, имала је скоро свака кућа, а но-

вије плехане пећи и штедњаке почели су набављати негде пред други светски рат, као и првих послератних година.

Одело Бабушничана такође се све до првих послератних година није разликовало од одела становника осталих лужничких села, са изузетком малобројног придошлог варошког становништва у то време. Код мушкараца је тада преовлађивало старинско одело од мрког сукна и домаћег конопљиног платна, (кошуље „пртене“, сукнене „чакшире“, копоране и јелеке без рукава, грудњаке, „гуње“ и кожух са јагњећом шубаром, „барлом“). Старинско женско одело састојало се, као и оно у суседним селима: од „ћенарне“, ткане платнене кошуље са рукавима; горње хаљине „сукна“, тканог танко од вуне; из везеног „забана“ (од купљене тканине, постављеног памуком), а на глави „шампија“. Овакво старинско женско и мушко одело данас се још може само ретко где видети, и то на најстаријим становницима Бабушнице. Иначе су сви (и средње и млађе генерације) уквојили савремено грађанско одело и модеран начин одевања, нарочито од времена када су и у непосредној близини (град Пирот и Лесковац) развиле домаћу текстилну индустрију и конфекцијску производњу.

Од старинских обичаја данас се само још понеки старији Бабушничани подсећају на оне које су и сами доскора одржавали (до педесетих година нашега века), као, на пример, кићење њива и сточних зграда бадњаком уочи Божића; паљење божићне сламе, прескакање ватре у воћњацима на Бадњи дан; мешење обредних божићних колача за стоку и берићет у пољу; обреде прве муже и „премаза“, премеравања млека на бачијама о Бурђевдану; ношење „крста“ о „селској слави“ и многи други. Стари зидари данас се само сећају старинских обичаја око грабења куће (нпр. обичаја „молитве“ и закупавања главе закланог брава у темељ куће да би се одржала кућа и здравље домаћих; даривање темеља и мајстора новцем, подизање и обредно кићење сламена и даривање мајстора, итд.).

Један део обичаја који прате породични живот задржао се само делимично и данас код Бабушничана, на пример обичаји у вези са свадбом (давање „нишана“, прошевина, који се само симболички одржава; давање „прида уз девојку“, даривање невесте, затим, кићење сватова и обредна сватовска поворка уз играње кола кроз „село“, све до општине, уз учешће целог „села“, односно вароши; прстеновање и обување невесте, као и извођење невесте; обредно посећивање невесте са даровима, од стране рода сутрадан по свадби, као и још неки други спореднији обичаји).

За разлику од околних села, понегде је уобичајено у варошици Бабушници да се тражи „мираз“, уместо „прида“ уз девојку. Исто тако, старински обичај призећивања задржао се нарочито код дошљања из околине, код којих су чести „призети“. Обичај гостопримства је, од старине па до данас, остао једно од главних карактеристика Бабушничана и Лужничана уопште: „госје“ су и данас у обичају, за њих се и у најновијим кућама и новоградњама одваја посебна соба као некада у старим лужничким кућама.

Старинске лужничке „седење“ (седељке) данас су већ изобиљајене у друштвеном и забавном животу младих. Замениле су их разне приредбе и културне манифестације у Дому културе и школама, као и биоскопска сала у селу, и одлазак у оближње забавне и културне центре у градовима Пирот, Ниш). Развој угоститељства и туризма, с друге стране, данас такође пружа прилику за окупљање и друштвену забаву и младих и старијих генерација.

Са урбанизацијом и унапређењем модерне стамбене изградње, код већине становника Бабушнице напуштен је старински начин становања и домаћег живота. Већина је увела, поред осталог, и нов индустријски намештај, модерно опремање домаћинства. Ретко се где данас могу срести старински предмети покућанства у новим кућама и становима (нпр. покривачи и постеља од домаћих старинских тканина, дрвених предмета домаће израде), али је зато старински начин домаћег ткања данас нашао примену у модерним изграђевинама домаће радности, па се још могу наћи куће у којима је старински разбој у употреби, али — за ткање модерних тканина и израђевина (прекривача, одеће и сл.).

У свему је још увек наглашен тренутак преласка овог некада заосталог сеоског насеља у напредну, модерно изграђену варошицу, са перспективом скорог и убрзаног развоја у напредно урбано средиште Лужнице, у оквиру привредно-економског региона Понишавља, које ће, као индустријализовано и економски знатно унапређено подручје, допринети брзом развоју и преображају не само Бабушнице и Лужнице него и читавог региона југоисточне Србије.

III

На примеру Бабушнице налазимо све оне битне факторе и процесе снажног и свестраног преображаја неразвијеног насеља у напредно економско и културно средиште краја. За релативно кратко време коренито измењена социјално-економска структура овог насеља и краја, изменили су многе од карактеристика менталитета, етнопсихичких и традиционалних културних карактеристика ових становника. Посебно је најновији период развоја утицао на промене у етничкој структури и кретањима становника варошице и читавог краја, пре свега, у погледу промена у правцима и интензитету, па и самој квалитативној вредности савремених миграционих кретања овог класичног печалбарског краја.

По свим овим карактеристикама у савременом развоју, Бабушница и лужнички крај несумњиво заслужују да буду свестрано проучени, и то не само у погледу општег економског и културног преображаја, него посебно у погледу утицаја ових фактора на свестрано мењање досадашњег начина живота, обичаја, навика и схватања њихових становника, у оквиру ширег етничког подручја југоисточне Србије.

Vidosava Stojančević

BABUŠNICA — NOUVEAU BOURG DANS LA SERBIE DU SUD-EST

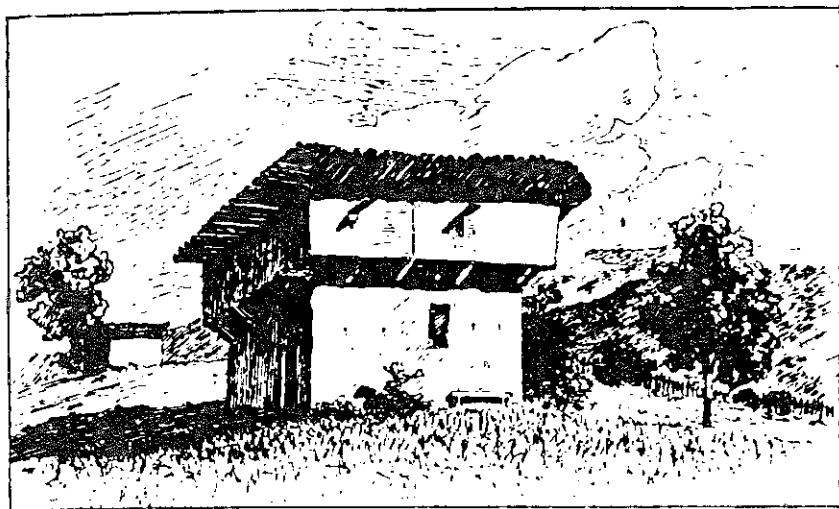
— Caractéristiques ethno-démagographique et ethnologiques —

Sur l'exemple de la localité de Babušnica l'auteur a suivi la voie centenaire de l'évolution d'un des habitats ruraux les plus jeunes et les moins développés de la Serbie du Sud-Est en centre économique, de communications de culture, et urbain de la région de Lužnica, jusqu'à présent la moins développée économiquement dans cette partie de notre République.

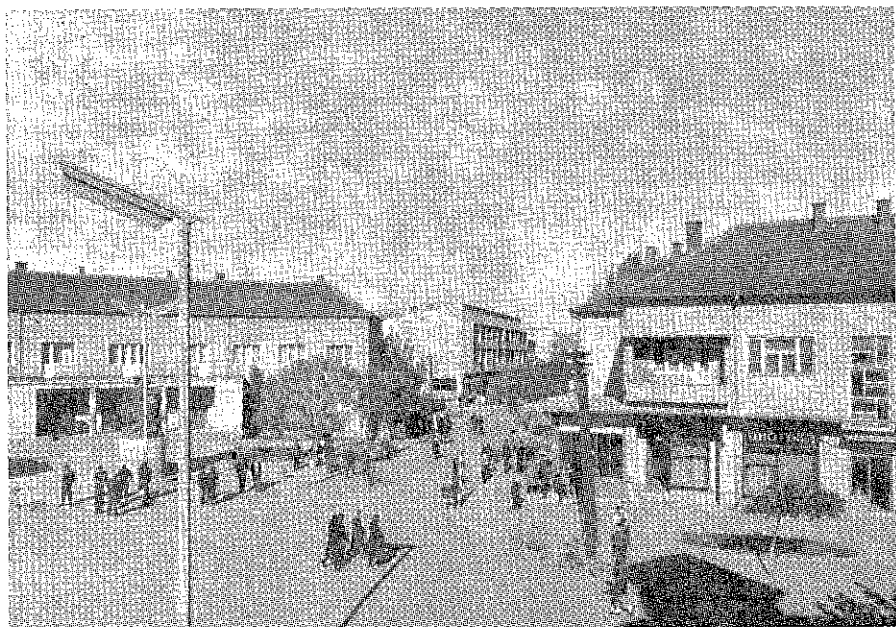
Dans la première partie de l'étude, l'auteur a donné un aperçu de la situation géographique, du développement historique, ethnique et socio-économique de la localité de Babušnica, depuis sa formation dans la période de la domination turque (dans la seconde moitié du 19e siècle), ensuite, à travers la période après la libération des Turcs (en 1878) jusqu'à la Deuxième guerre mondiale (1941) et la Guerre de Libération Nationale (1941—1945), lorsque Lužnica devint un des foyers de l'insurrection et de la Révolution de la Serbie du Sud-Est.

Dans la deuxième partie l'auteur a embrassé les facteurs principaux du processus de la transformation de l'habitation rurale de Babušnica en centre urbain prospère et ayant des grandes perspectives de la région de Lužnica, connue par ses émigrants économiques (pečalbari). Il y est présenté, avec des données détaillées, l'évolution de la population, le processus dynamique et complexe de la transformation culturelle de la localité et de la vie de ses habitants dans la période du développement socialiste de notre pays de 1945 à 1975. De l'ancien village sous-développé, Babušnica s'est transformée en un bourg avec la perspective de se développer en centre régional de l'industrie qui s'oriente, dès à présent vers le plan qui prévoit son inclusion dans l'industrie développée des régions plus vastes de la Serbie du Sud-Est (Niš, Pirot, Leskovac).

Dans la conclusion l'auteur a mis en relief que Babušnica et la région de Lužnica méritent incontestablement d'être étudiées sous tous les aspects, aussi bien au point de vue de la transformation générale économique et culturelle qu'au point de vue des changements dans la mentalité, les conceptions, la vie et les coutumes de leurs habitants, émigrants économiques jusqu'il y a peu de temps, qui trouvent le nouveau chemin de la vie et du développement dans les nouvelles conditions de l'édification de notre pays, dans lesquelles le territoire entier de la Serbie du Sud-Est passe par une période du progrès économique et culturel.

Слика 1. — Кула — зграда старог среског начелства у Бабушници (цртеж према Ф. Каницу)

Слика 2. — Бабушница — центар варошице

Слика 3. — Лубераба — део старе чаршије

Душан Бандић

ТРАГОВИ ТАБУА У САМРТНОМ РИТУАЛУ СРБА

I. Уводне напомене

Понашање сваког човека у одређеним ситуацијама (нпр. приликом рођења, свадбе, смрти, обављања послова, вршења кулних радњи и сл.) регулисано је у нашем народу бројним, традицијом устаљеним правилима. Прописано је не само оно што „ваља“ већ и оно што „не ваља“ чинити. Другим речима, наглашава се потреба (па и неопходност) избегавања одређених видова активности чије би обављање могло да има нежељене последице. Лако се може уочити да се већи део тих правила (у ствари забрана, ограничења) заснива или заснивао на представама чије корене треба тражити у области магије и религије. Дакле, по својој суштини, поменута правила подсећају на сличне одредбе које су у науци обухваћене општим појмом „табу“, а које су констатоване код свих познатих неразвијених етничких група¹ (па се могу окарактерисати као општа појава на нижим ступњевима развоја људског друштва, односно његове духовне напредности²).

Термин „табу“ је полинежанског порекла. Приближно се може превести као „јакко означено“ или „строго забрањено“.³ О његовој природи и садржају не постоји у науци јединствен став.⁴ Међутим, упркос значајним разликама у схватањима познатих истраживача ове проблематике, класичне поставке В. Вунта⁵ и Ц. Ц. Фрезера⁶ о табуу имају, по нашем мишљењу, и данас своју пуну вредност.

¹ S. Renak, *Orfeus*, књ. I, Sarajevo 1958, 26. Видети обиман материјал о табуу из целог света у J. G. Frazer, *Taboo and the perils of the soul* (The golden bough, II), London 1911, 1—425.

² С. Ренак (наведено дело, 30.) чак сматра да табу (уз анимизам) представља основу сваке религије.

³ O. Mandić, *Od kulta lubanje do kršćanstva*, Zagreb 1954, 56.

⁴ Преглед најважнијих истраживања ове проблематике дат је у књизи F. Steinera, *Taboo*, London 1956, 50—147.

⁵ W. Wundt, *Völkerpsychologie, II*, Leipzig 300 и даље. — цит. по S. Frojd, *Totem i tabu*, Нови Сад 1969, 146—149.

⁶ J. G. Frazer, наведено дело, нарочито 224—225. У сажетијем обиму Фрезерова проучавања табуа су изложена у књизи *Златна грана*, Београд 1937, 40—50, 225—233, 255—332.

Према наведеним ауторима, под појмом „табу“ подразумева се скуп свих забрана и ограничења чије кршење неминовно, аутоматски, доводи до лоших последица, било за прекршиоца било за његову друштвену групу. Фрезер наглашава да те последице не настају у стварности, већ се замишљају као резултат деловања основних закона магије (закона сличности и додира). Дакле, по његовом мишљењу, табу је превасходно „негативна страна практичне магије“.⁷ Међутим, према В. Вунту и његовим следбеницима, табу има претежно религијски или, конкретније, анимистички садржај. В. Вунт истиче да се лоше последице кршења табу-прописа најчешће замишљају као испољавање одговарајућег деловања натприродних сила, без обзира на то да ли оне делују самостално или су скривене у појединим живим и неживим објектима (који се због тога сматрају „свetim“ или „нечистим“). По његовим речима, иза сваког табуа првобитно се крила увек иста порука: „Чувај се гнева демона!“⁸

Ако прихватимо чињеницу да ова два става, сваки за себе, откривају две главне компоненте у природи табуа па се, према томе, не искључују, онда можемо дефинисати табу као скуп правила или прописа којима се санкционише потреба за избегавањем одређених поступака. Њихово кршење доводи до нежељених последица, које не настају у стварности, већ као резултат замишљеног деловања магичких закона или као одраз активности натприродних сила.

Магијско-религијски карактер табу-прописа показује да су они настајали и развијали се још у првобитној људској заједници, када је друштвена свест великим делом била одређена магијско-религијским схватањем света.⁹ То потврђује и чињеница да поменути прописи пре свега егзистирају у животу оних етничких група, које у свом развоју још увек нису изашле из првобитне заједнице.

У нижим фазама развоја људског друштва табуима се, дакле, регулише понашање људи. Потреба за строго ограниченим понашањем манифестује се посебно у оним приликама које се сматрају критичним за одређену друштвену групу. У такве прилике убраја се и смрт једног од њених припадника.

У неразвијеним људским заједницама сваки смртни случај праћен је читавим низом веровања и обичаја, препорука и забрана, који се у науци обухватају разним терминима: посмртни ритуал, самртни ритуал, погребни обичаји.¹⁰ Према мишљењу појединих истраживача (нпр. Б. Малиновског¹¹) самртни ритуал је, бар по својим основ-

⁷ П. П. Фрезер, *Златна грана*, 40.

⁸ W. Wundt, наведено дело, 307. — цит. по С. Фројду, наведено дело, 147.

⁹ О магијској и религијској свести првобитне заједнице видети: Љ. Живковић, *Увод у историју људске свести*, књ. I, Београд, 1957, 60—279.

¹⁰ Определили смо се за термин „самртни ритуал“, који је познат и у нашој етнолошкој литератури (нпр. С. Зечевић, *Самртни ритуал и неки облици култа мртвих у становништву влашког говорног језика Крајине и Кључа*, Гласник Етнографског музеја у Београду књ. 30, Београд 1967, 47—78).

¹¹ В. Malinowski, *Magija, nauka i religija*, Beograd 1971, 56.

ним карактеристикама, сличан у целом свету. Мада унеколико претерана, ова мисао садржи и део истине. Наиме, самртни ритуал се код готово свих познатих етничких група заснива на мање-више сличном схватању смрти — догађаја око кога и због кога тај ритуал и постоји.

У свим познатим примитивним религијама заступљено је веровање да човек после своје физичке смрти и даље на одређен начин егзистира и партиципира у животу своје друштвене заједнице.¹² Ово веровање се најчешће испољава у представи о души, духовном дуплика-ту човека, који се у тренутку његове смрти (или нешто касније) одваја од тела и наставља да живи¹³. И у народној религији Срба (која највећим делом и почива на анимистичким схватањима¹⁴) преовлађује анимистичка концепција смрти. Томе у прилог могу се навести и свакодневни изрази: „растати се с душом“, „раставити се с душом“, „испустити душу“ и други, који у народном говору представљају синоним за појам смрти, односно умирања.¹⁵

У религији преовлађује схватање о двострукој природи покојника. Он може бити и добар и зао, и користан и штетан. Међутим, његовој души се много чешће приписују демонске особине. Верује се да она може бити опасна за живе чланове његове заједнице, нарочито ако ови прекрше бројне табу-прописе, који представљају саставни део самртног ритуала.¹⁶ Поштовањем табуа, живи се штите од мртвих.

Трагови табуа мртвих могу се запазити и у традиционалној култури свих цивилизованих народа, код којих се јављају најчешће у измењеном облику и са измењеном функцијом (нпр. као друштвена правила, моралне норме, и сл.). У том погледу ни наш народ не представља изузетак. Међутим, већи део тих норми и правила у самртном ритуалу Срба садржи (као што је већ наглашено) и извесне магијско-религијске елементе, који указују на њихову првобитну природу и омогућују нам да их оквалификујемо као реликте некадашњих табуа. Анализом тих елемената и њиховом компарацијом са одговарајућим табу-прописима из самртног ритуала неразвијених етничких група, покушаћемо да осветлимо њихово порекло и њихову генезу.

Разматрања у овом раду заснивају се на богатом чињеничном материјалу који је прикупљен у народу крајем XIX и у току XX века. Иако хетероген у временском и просторном смислу, тај материјал

¹² L. Lévy-Bruhl, *Primitivni mentalitet*, Zagreb 1954, 46—50.

¹³ Исто, 46.

¹⁴ О анимистичкој основи наше народне религије видети: Ш. Кулишић, *Стара српска религија и митологија* (уводна студија у Српском митолошком речнику), Београд 1970, XVI.

¹⁵ Т. Борћевић, *Неколики самртни обичаји у Јужних Словена*, наставак II, *Годишњица Николе Чулића*, књ. XLVII, Београд 1938, 158.

¹⁶ Прикупљени и класификовани примери табуа мртвих прегледно су изложени у књизи Н. Webstera, *Le tabou*, Paris 1952, 163—217.

ипак може да послужи као основа за доношење одређених закључака. Мада ово питање није до сада обухваћено у целини, извесна сазнања до којих је наша етнолошка наука дошла у истраживању српских народних обичаја и веровања, свакако олакшавају његово решавање.

II. Класификација и анализа

A) Табуисано тело покојника

У религијским схватањима многих народа и етничких група заступљено је схватање да тело покојника представља нешто „нечисто“, самим тим и нешто опасно. Верује се да сваки контакт с њим (нпр. додир, поглед), па чак и сама његова близина, представљају опасност за живе чланове друштвене заједнице. Зато је однос живих према телу покојника често прожет бројним табу-прописима чији је основни циљ да их заштите од опасног утицаја леша¹⁷.

И у оквиру самртног ритуала Срба постоје трагови поменутог схватања. Наиме верује се да за поједине категорије лица тело покојника представља извор опасности. То се пре свега односи на жене у другом стању. У многим српским крајевима оне избегавају могућност да виде мртваца, да се нађу у његовој близини, па чак не одлазе ни на сахрану.¹⁸ У народу се сматра да близина тела умрлог лоше утиче првенствено на плод који трудна жена носи у себи: дете се може родити мртво¹⁹ или — у бољем случају — бледо или жуто као мртац.²⁰ Због тога, ако баш мора да се опрости са покојником (нпр. кад је у питању отац, брат, муж), трудница веже око врата, руке или прста првени кончић, који јој очигледно служи као магијска заштита.²¹

Претходни примери показују да тело покојника лоше утиче на плод, односно на плодност уопште. Зато у појединим крајевима мртваца избегавају првенствено она лица која су директно или индиректно

¹⁷ С. Фројд, наведено дело, 176—177.

¹⁸ Већи број примера у: Т. Борђевић, наведено дело, наставак I, Годишњица Николе Чушића, књ. XLVI, Београд 1937, 88—89. Он сматра да су поменуће забране настале као последица веровања у моћ злих очију покојника.

¹⁹ М. Јефтић, *Смрт и сахрана* (Јадар — Вуков завичај), Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 27, Београд 1964, 434.

²⁰ Готово у свим примерима наведеним у нап. 18.

²¹ М. Јефтић, наведено дело, 434; М. Б. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Српски етнографски зборник, књ. I, Београд 1894, 190; J. Lovretić, *Otok*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. II, Zagreb 1897, 413.

но повезана са рабањем: жене способне за рабање²², младожења²³, млада²⁴, човек који калемџи воће²⁵ и сл.).

Опасном деловању мртваца често су, по народном схватању, изложени баш они који су му најближи — његови сродници. Они га по негде не опремају, нити износе из куће. „Мртваца ће ретко окупати и опремити као од фамилије — каже М. Б. Милићевић — него из суседства мушкарца најстарије мушко, а женско која старија жена“²⁶

Опасно деловање леша протеже се, према схватању народа, и на особе које долазе у додир с њим у одређеним фазама самртног ритуала. Тако, на пример, у Левчу и Темнићу многи избегавају да носе мртваца (а посебно поклопац од сандука) на гробље, из страха да ће у том случају ускоро и сами умрети.²⁷ У Заглавку се верује да човек коме је живо прво дете не треба да учествује у ношењу мртваца, јер ће му у противном то дете брзо задесити смрт.²⁸ Обичај је да се људи који носе мртваца често мењају под носилима. То је и природно, јер ношење умрлог представља одређени физички напор, исто тако и прилику да се оди последња почаст покојнику. Међутим, ако се имају у виду наведени примери, онда није искључено да првобитни разлог овако честим променама људи који носе мртваца треба тражити у њиховој жељи да избегну дуже бављење у близини „нечистог“ леша.

Особе које су принуђене да додирну тело покојника често се штите од његовог опасног дејства разноврсним апотропејским средствима. Такав је, на пример, случај са лицима која узимају меру са покојника за мртвачки сандук. Мера се узима разним средствима, којима се иначе приписује магична, па и заштитна својства. Карактеристично је да се за ту сврху користи и црвени конач који, као што је истакнуто, употребљава у циљу заштите и трудница кад се нађе у близини мртваца.²⁹

Код примитивних народа и племена често је схватање да лице које је било у додиру са телом покојника постаје и само „нечисто“, па представља опасност за своју околину.³⁰ И у нашем народу постоје

²² R. Kažmaković, *Običaji prilikom smrti i sahrane kod Srba i Hrvata u istočnoj Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, knj. XXIII(NS), Sarajevo 1968, 8.

²³ Љ. Милићевић, *Живот и обичаји Поповаца*, Српски етнографски зборник, књ. LXV, Београд 1952, 206—207.

²⁴ Д. Борбевевић, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, Српски етнографски зборник, књ. LXX, Београд 1958, 494.

²⁵ М. Филиповић, *Живот и обичаји народни у Височкој нахији*, Српски етнографски зборник, књ. LXI, Београд 1949, 171. У Левчу и Темнићу многи избегавају да купају мртваца, јер верују да им се неће припити воће које засаде (С. Мијатовић, *Левач и Темнић*, Српски етнографски зборник, књ. VII, Београд 1907, 74.).

²⁶ М. Милићевић, наведено дело, 339.

²⁷ С. Мијатовић, наведено дело, 86.

²⁸ М. Станојевић, *Заглавак — антропологеографска проучавања* (тимочки округ), Српски етнографски зборник, књ. XX, Београд 1913, 38.

²⁹ Видети нап. 21.

³⁰ S. Fojd, наведено дело, 176—177; H. Webster, наведено дело, 163 и даље; Ц. Ц. Фрезер, *Златна грана*, 269—271.

трагови овог схватања. Магијски „нечистим“ сматрају се, пре свега, сви они који су пратили покојника на његовом последњем путу од куће до гробља. У Боки Которској, на пример, нико није непосредно после погребња свраћао у туђу кућу, јер се веровало да би се у тој кући ускоро десило смртни случај.³¹ У Зети, учесници спровода избегавају да директно са сахране оду у посету болеснику, јер ће овај у том случају брзо умрети.³²

Да су се особе које су биле у директном или индиректном додиру са посмртним остацима сматрале у народу као „нечисте“, види се и по лустративним поступцима, којима морају да се подвргну у току трајања самртног ритуала. У свим српским крајевима лустрација је обавезна за учеснике сахране. Понегде се обредно чишћење врши на самом гробљу³³, а у неким крајевима се ово чини при повратку кући, обично приликом преласка преко неке текуће воде (потока или реке).³⁴ Међутим, лустрација упокојника најчешће се обавља пред самом покојниковом кућом. Према речима М. Б. Милићевића, учеснике сахране пред кућом дочека „које од чељади и полива им да оперу руке. Негде друго чељаде држи на ватраљу угљенове, од којих сваки, пошто опере руке, узме по један, преметне га из руке у руку неколико пута, па га баца натраг преко себе“.³⁵ Дакле, упокојници се, по општем обичају, чисте додиривањем воде и ватре (жара), материја којима се приписују изразита катарктична својства. Понегде се у исту сврху употребљавају и неки други елементи (нпр. гвожђе³⁶, босиљак³⁷).

Из досадашњег излагања може се видети да је у нашем народу постојало (а делом и данас постоји) јасно изражено схватање о телу покојника као „нечистом“ објекту. Оно поседује одређену унутрашњу силу, па лоше делује на све особе које га додирну или му се приближе. Према том схватању, дакле, човек наставља да живи после смрти у свом телесном облику. Међутим, према анимистичкој концепцији (на којој су заснована религијска схватања српског народа) тело покојника, односно тело које је напустила душа, није живо па према томе не може да испољава било какву активност. Другим речима, представа о „нечистом“ телу покојника је у привидној логичкој супротности са општом концепцијом нашег народа о смрти.

³¹ С. Накићеновић, *Бока — антропогеографска студија*, Српски етнографски зборник, књ. XX, Београд 1913, 335.

³² И. Радуловић, *Народна веровања у Зети*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 11, Београд 1936, 61.

³³ С. Грбић, *Српски народни обичаји из срева бољевачког*, Српски етнографски зборник, књ. XIV, Београд 1909, 250; Ј. Павловић, *Живот и обичаји народни у крагујевачкој Јасеници*, Српски етнографски зборник, књ. XXII, Београд 1921, 107.

³⁴ Примери: Т. Борбевић, наведено дело, наставак III, Годишњица Николе Чупића, књ. XLVIII, Београд 1939, 266.

³⁵ М. Милићевић, наведено дело, 342.

³⁶ Камен се ставља у воду којом упокојници перу руке (М. Шкарић, *Живот и обичаји „Планинаца“ под Фрушком Гором*, Српски етнографски зборник, књ. LIV, Београд 1939, 114).

³⁷ М. Станојевић, наведено дело, 38.

Да би се сагледала права природа представе о „нечистом“ (дакле, опасном и активном) телу покојника, потребно је осврнути се на једну варијанту те представе: на народна веровања о вампиру (вукодлаку). У представи о вампиру, наиме, најјасније се испољава схватање о мртвом човеку који егзистира и делује не само у духовном већ и у телесном облику. Према Вуку Караџићу, „вукодлак се зове човек у кога, . . . послје смрти 40 дана, уђе некакав ђаволску ду, и оживи га (повампири се). Потом вукодлак излази ноћу из гроба и дави људе по кућама и пије крв њихову“.³⁸

Веровања, која по својим основним карактеристикама одговарају представи о вампиру, веома су распрострањена у примитивним религијама. Код великог броја народа и племена укорењено је схватање да човек оболи, а затим и умре, зато што зао дух (демон) уђе у његово тело и захвата његову душу. Како истиче Р. Карстен, временом нестаје свести о разлици између душе покојника и злог демона који је, ушавши у тело човека, проузроковао његову смрт. Другим речима, душа, покојника постаје зао демон.³⁹ Као што је наглашено, вампир оживљава надахнут „ђаволским духом“, дакле, злим демоном, па постаје и сам зао, убијајући људе и чинећи им штету. Сама чињеница да вампир делује у облику оживљеног леша наводи на претпоставку да његова „демонизована“ душа, бар за изврстан временски период, остаје везана за његово тело.

Истакнуто је да је представа о вампиру само екстремна варијанта ширег схватања о „нечистом“ (активном, опасном) телу покојника. Зато се претходне чињенице о природи вампира односе и на природу магичног деловања мртваца уопште. Ако ову претпоставку прихвати ма као тачну, онда је тело покојника „нечисто“ и опасно зато што у њему егзистира његова душа.

Међутим, као што се види из наведене грађе, у народу се верује да магичка „нечистоћа“ леша прелази на лица која су била у додиру са њим или у његовој непосредној близини, па се и та лица сматрају „нечистим“ и опасним за своју околину (нпр. забрањује им се да непосредно после сахране одлазе у туђе куће, да посећују болеснике, подвргавају се одговарајућим лустративним поступцима, итд.). Исто схватање заступљено је у религији бројних примитивних народа и племена (нарочито у Океанији и Африци), код којих се да тако кажемо — табу налази у изворном стању. Илустроваћемо то једним примером, изабраним од многих сличних.⁴⁰ Код Маора на Новом Зеланду, сваком ко је био у додиру са мртвацем (нпр. помагао да се леш однесе на гробље, додирнуо кости мртвог човека, и сл.) забрањено је свако општење са околином. Сваки његов додир са другим лицем или предметом крио је у себи одређену опасност. Није му чак било дозвољено да дотакне храну рукама, које су у додиру са мртвацем и саме постале „нечисте“. Хранио се јелом које су став-

³⁸ В. Караџић, *Српски рјечник* (1818), Београд 1966, с.в. вукодлак.

³⁹ R. Karsten, *The Origin of Religion*, London 1935, 289—293.

⁴⁰ Већи број примера: Ц. Ц. Фрезер, *Златна грана*, 269—271.

љали пред њега на земљу или би га, у најбољем случају, хранила друга особа, испруженом руком и пазећи да га не додирне.⁴¹ Карактеристично је да је у овом, а и сличним примерима, опхођење осталих чланова заједнице према човеку који је дотакао мртваца идентично (или бар слично) опхођењу према самом мртвацу: пре свега избегава се његов додир и његова близина. Укратко, он је за припаднике своје групе у извесном смислу исто што и сам мртац. У складу са наведеним објашњењем о природи „нечистоће“ леша, може се, као вероватна, узети следећа претпоставка: душа покојника, која је и после његове смрти остала везана за тело, привремено се пресељава у човека који га је додирнуо или извесно време био у његовој близини. На тај начин дотични и сам постаје магијски „нечист“, а самим тим (као и леш) табуисан.

Да је представа о овом виду метемпсихозе била распрострањена и у нашем народу, најбоље може да покаже један од наведених примера. Дете у утроби жене која се приближила мртвацу раба се, по народном веровању, мртво или бледо као мртац. Другим речима, оно само постаје мртац или бар налик на њега. Ако следимо наведену претпоставку, објашњење се само намеће: душа умрлог се трајно или привремено преселила у плод труднице.

На основу претходног излагања може се закључити да је однос припадника друштвене заједнице покојника према његовом телу одређен низом забрана и уздржавања, која представљају саставни део самртног ритуала. Њихов магијско-религијски карактер показује да се ради о траговима некадашњих табу-прописа, заснованих на схватању о магијској „нечистоћи“, како самог леша тако и особа које су га додирнуле или му се приближиле. Поменуто схватање, по нашем мишљењу, има корене у одређеним анимистичким представама о души покојника, уклапајући се у општу анимистичку концепцију смрти код нашег народа: 1) тело умрлог је „нечисто“ зато што у њему и даље, после смрти, егзистира душа покојника замишљена као зло настројен демон и 2) леца која су била у непосредном или посредном контакту са лешом „нечиста“ су зато што се душа умрлог том приликом привремено преселила у њих.

Б) Табуисани предмети

Потребно је напоменути да се не само људи већ и предмети који су били у додиру са покојником сматрају у српском народу као „нечисти“ и опасни, па се њихова употреба избегава или бар на неки начин ограничава. Ово схватање је распрострањено и код бројних примитивних народа и племена, код којих се, у екстремним случајевима, лична имовина покојника баца или уништава.⁴²

⁴¹ Исто, 269—270.

⁴² К. Birket-Smith, *Putovi kulture*, Zagreb 1960, 390; Ш. Кулишић, *Необични обичаји*, Београд 1968, 160.

У појединим нашим крајевима, начин на који се скида одећа са покојника подсећа на њено некадашње попутно или делимично уништавање: каменом се сече петља под грлом умрлог,⁴³ испара се⁴⁴ или расече покојникова кошуља.⁴⁵ Овај обичај се јавља и код других словенских народа.⁴⁶

Уопште, делови одеће које је покојник за живота носио, а посебно они у којима је умро, сматрају се у народу као „нечисти“. У разним српским крајевима различито се поступа са одећом умрлог, али се цела та пракса своди на три основне радње: одећа се баца, поклања или подвргава ритуалном чишћењу.⁴⁷ Илустрације ради, навешћемо само један пример. У Крагујевачкој Јасеници рубље умрлога перу жене које су га купале и опремале за сахрану. Затим се ово рубље простире и суши три дана. После тога, спакују га и односе у једну од зграда, где се читаву недељу дана кади. Овако очишћена одећа може се употребити, осим оних хаџетака у којима је болесник умро. Њих бацају или поклањају сиротињи.⁴⁸

„Нечистим“ се сматрају и сви предмети који су служили за опремање мртваца (вода у којој је окупан, суд из кога је та вода захватана, крпе којима је брисан, сапун, чешаљ, предмет којим је узимана мера за мртвачки сандук, и сл.). Зато се такве ствари бацају или се извесно време не употребљавају.⁴⁹ На сличан начин се поступа и са другим предметима који су били у додиру са телом покојника (нпр. са постељином или креветом у коме је болесник умро,⁵⁰ носилима или саоницама којима је преношен на гробље,⁵¹ итд.).

Из неких веровања и поступака може се видети да тело покојника, по народном схватању, не делује само на објекте са којима је у непосредном додиру већ и на оне који се налазе у његовој ближој околини. У неким крајевима Србије, на пример, веровало се да је тело жене која је умрла на порођају магијски „нечисто“. Зато га нису уносили у цркву, већ је опело вршено напољу — испред храма.⁵² Понегде пратња не пролази кроз поља, нити кроз стада, јер

⁴³ Т. Борђевић, наведено дело, III, 251. (Подриње). Употреба камена је архаичан елемент који подсећа на камено доба.

⁴⁴ М. Бубало — Кордунаш, *О сахрани мртваца на огулинском Кордуну*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 6, Београд 1931, 79.

⁴⁵ На пример, у Левчу и Темнићу (С. Мијатовић, наведено дело, 74.)

⁴⁶ Е. Шневајс, *Главни елементи самртних обичаја код Срба и Хрвата*, Гласник Скопског научног друштва, књ. V, Скопље 1928, 265.

⁴⁷ Више примера: Т. Борђевић, наведено дело, III, 262—263.

⁴⁸ Ј. Павловић, наведено дело, 110.

⁴⁹ Т. Борђевић, наведено дело, III, 264.

⁵⁰ М. Бошковић-Матић, *Народни обичаји* (Етнологика истраживања у Горњој Ресави), Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 25, Београд 1962, 176.

⁵¹ Примери: Т. Борђевић, наведено дело, III, 265.

⁵² М. Милићевић, наведено дело, 192.

се верује да ће мртавац лоше утицати на плодност биља и животиња.⁵³

У складу са веровањем да тело покојника лоше утиче на своју околину јесте и код Срба веома распрострањено схватање да је „нечиста“ сама кућа у којој се десио смртни случај, као и све оно што се у том тренутку нашло у њој. Магијски „нечистим“, на пример, сматрају се вода и храна из покојникове куће. У народу за такву воду кажу да је нездрава, „замрла“, „мртвосана“ и верује се да ће онај који је пије пасти у несвест.⁵⁴ Према народном објашњењу, таква вода је „нечиста“ зато што је у њој „смрт... прала свој нож или косу“,⁵⁵ зато што је св. Аранђео у њој „опрао нож којим вади душу“,⁵⁶ итд. Но, поред наведених објашњења, која потичу из каснијих и развијенијих религијских схватања (демонологија, хришћанство), у бившем црногорском округу забележено је једно, по пореклу старије и изворније. Према том објашњењу, вода у кући умрлог је „опогађена или се у њој скрила самртникова душа“. ⁵⁷ На основу поменутог веровања, В. Чајкановић је претпоставио да се вода која се нашла у кући у тренутку кад је умро неко од укућана сматра „нечистом“ зато што се у њу могла преселити душа покојника. Као потврду овој хипотези он је навео читав низ примера из којих се види да је вода хтоничан елемент, који има привлачну снагу за душе умрлих.⁵⁸ Да неко не би дошао у искушење да пије ту воду, она се просипа чим болесник умре. Вероватно из истог разлога, вода се просипа у свим кућама поред којих пролази погребна поворка,⁵⁹ а просипају је и лица која су поворку сусрела посећни пуне судове.⁶⁰ Као и вода, „нечистим“ се сматра и јело које се у тренутку смрти нашло у кући. Храна (а пре свега хлеб) у неким крајевима одмах се баца, а квасац се позајмљује из суседства.⁶¹

У оквиру самртног ритуала, код Срба је веома распрострањен обичај да се (обично пошто се мртавац изнесе из куће) разбије један суд.⁶² Према Е. Шневајсу, ово је поступак апотропејског карактера, који се обавља са жељом да се звуком одагна душа покојника и да јој се спречи повратак,⁶³ док М. Филиповић сматра да је у питању радња којом се, према принципу имитативне магије, „разбијањем

⁵³ Е. Шневајс, наведено дело, 272.

⁵⁴ Исто, 267.

⁵⁵ У Сомбору (исто).

⁵⁶ У Неготинској крајини и Кључу (С. Зечевић, наведено дело, 53.).

⁵⁷ В. Чајкановић, *Неколике опште појаве у старој српској религији* (Мит и религија у Срба), Београд 1973, 292.

⁵⁸ Исто, 292—293.

⁵⁹ С. Зечевић, наведено дело, 53.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ М. Милићевић, наведено дело, 339.

⁶² Видети: М. Филиповић, *Мађијско разбијање судова*, Зборник Матице српске, књ. I, Нови Сад 1950, 116—119.

⁶³ Е. Schneeweis, *Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbo-Kroaten*, Celje 1935, 107.

суда, разбија, уништава непријатељ⁶⁴ (у конкретном случају свакако душа покојника). Међутим, треба нагласити да се у току самртног ритуала често не разбија било која посуда, већ управо она која је била у близини мртваца или у некој вези с њим (нпр. суд из кога се поливало приликом купања покојника,⁶⁵ и сл.). У поменутих случајевима вероватно се ради о уништавању „нечистих“ судова, односно судова у којима је, по народном веровању, могла да буде скривена душа умрлог. Ови примери указују на могућност да се разбијање једне посуде после изношења мртваца објасни као симболичан траг уништавања свег посуђа и свих ствари у које се могла преселити душа покојника. Као што је већ истакнуто (нап. 42), код примитивних народа и племена забележено је више примера који указују на распрострањеност наведене праксе.

У српском народу опште је распрострањена забрана позајмљивања било чега из куће док се мртац налази у њој. Ако се нешто и позајми, онда се то обично мора вратити пре мрака.⁶⁶ Ако су сви предмети у кући умрлог сматрани „нечистим“, ако је у њима могла била скривена душа покојника, онда је њихова употреба била опасна не само за укућане већ и за друге људе. Првобитно вероватно нико није ни хтео да позајми неку од тих магијских „нечистих“ ствари.

Према до сада наведеним подацима, може се закључити да је у народу постојало јасно изражено веровање у могућност пресељавања душе покојника не само у људе већ и у предмете који су били у додиру с његовим телом или се налазили у његовој близини. Ти предмети се обично не употребљавају (уништавају се, бацају, поклањају) или се употребљавају тек после извесног времена (понекад после дустративних поступака). Другим речима, они су делимично табуисани.

В) Табуисани гробови и гробља

Као и сви народи који своје умрле покопавају, Срби сматрају гроб кућом умрлог.⁶⁷ То је основни разлог што се гроб у народу третира као „свето“ место, као „светиња“. Опште је прихваћено гледиште да су се појмови о „светости“ и „нечистоћи“ појединих објеката развили из представе о опасном деловању натприродне силе

⁶⁴ М. Филиповић, *Мађијско разбијање судова*, 122.

⁶⁵ На пример, у Мачви и Поцерини (Б. Радовић, *Женска народна ношња у Мачви и Поцерини*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 16, Београд 1953, 38.).

⁶⁶ Е. Шневајс, *Главни елементи самртних обичаја код Срба и Хрвата*, 267.

⁶⁷ К. Bicket-Smith, наведено дело, 304; Т. Борбевеић, наведено дело, наставак V, *Годишњица Николе Чулића*, књ. I, Београд 1914, 161.

(личне или безличне) која је у њему насељена.⁶⁸ Зато се може претпоставити да је и гроб, по народном схватању, првобитно важио као опасно место, према коме се човек мора понашати са дужном опрезношћу, придржавајући се одребених забрана и ограничења.

Нека народна веровања, мада прожета новијим религијским (хришћанским) и етичким елементима, јасно одражавају некадашње схватање о гробу као опасном, самим тим и табуисаном објекту. Томе у прилог говоре забране по којима се на било који начин не сме оскрнавити или оштетити гроб⁶⁹ (посебно велики грех је раскопавање гробова и крађа мртваца).⁷⁰ Исто тако, забрањено је узети оно што је на гробу остављено,⁷¹ не сме се, приликом копања новог гроба, на суседни избацивати земља из раке,⁷² итд.

Великом „светињом“ посебно се сматра надгробни споменик. Он се ни у каквом случају и ни под каквим изговором не сме оскрнавити или оштетити. У том погледу карактеристични су натписи на босанским стећцима, који својим садржајем опомињу потенцијалног скрнавитеља и прете му божјом казном.⁷³ Према мишљењу П. Ж. Петровића, сличну улогу имају и стилизоване представе покојника и њихових очију, које су тако често на српским надгробним споменицима.⁷⁴ Према В. Чајкановићу⁷⁵ и М. Павловићу,⁷⁶ данашњим надгробним спомеником замењен је камен, који се у давној прошлости стављао на гроб са циљем да се у њега склони (или на магичан начин „веже“) душа покојника. У тој чињеници поменути аутори виде порекло веровања у „светост“ надгробног споменика, а самим тим и одговарајућих забрана у односу на овај објекат.

Као што је већ наговештено, не само гроб и надгробни споменик већ и све оно што се налази на гробу, представља предмет забране и не сме се узети. Магијски „нечистом“ сматра се и земља са гроба. У неким крајевима људи се, при повратку с гробља, оба-

⁶⁸ W. Wundt, наведено дело, II, 313, — цит. по С. Фројд, наведено дело, 148—149.

⁶⁹ Примери: Т. Борђевић, наведено дело, V, 149—150.

⁷⁰ Тако је у Радинцима (Фрушка гора) ухваћен човек који је откопао мртву девојку и покушао да с ње украде прстен и минђуше. Кад је косније умро, једва су напци људе који би га однели у гробље. (М. Шкарић, наведено дело, 115.)

⁷¹ М. Милићевић, наведено дело, 351.

⁷² М. Бубало — Кордунаш, наведено дело, 82.

⁷³ Е. Шнејвајс, *Главни елементи самртних обичаја код Срба и Хрвата*, 278—279.

⁷⁴ П. Ж. Петровић, *Мотив људских очију код балканских Словена*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 22—23, Београд 1960, 34—35.

⁷⁵ В. Чајкановић, *Студије из религије и фолклора*, Српски етнографски зборник, књ. XXXI, Београд 1924, 65—67.

⁷⁶ М. Павловић, *Камен станац и везивање душе* (фолклористичко-семантичка расправа), Гласник Етнографског института САН, књ. II—III, Београд 1957, 646—654.

везно изувају испред куће да се земља са гроба не би уносила унутра и да је не би који од укућана прстима дохватио.⁷⁷

Дакле, гроб и надгробни споменик сматрају се у народу као седиште душе покојника. Свако кршење табуа у односу на њих сматра се као грех и повлачи одговарајућу санкцију. Природно је препоставити да санкција долази као последица гнева душе покојника који борави у гробу. „Светост“ гроба и надгробног споменика, божја казна за њихово скрнављење или оштећење новији су елементи, чије је присуство у самртном ритуалу нашег народа само резултат процеса христијанизације старијих, анимистичко-манистичких схватања.

И гробље у целини (као „насеље умрлих“) представља, по народном схватању, „свето“ место. Код Планинаца у Фрушкој гори изричито се каже да је гробље посвећено место — исто као и црква.⁷⁸ За гробље се везују исти они табу-прописи који важе за сваки гроб: не сме се скрнавити ни оштетити, ништа се из њих не сме изнети, не пушта се унутра стока, итд.⁷⁹

Гробље није само „свето“ већ и опасно место. Широко је распрострањено схватање да се ноћу на гробљу и око њега појављују зли духови, односно душе покојника. Зато се избегава пролажење покрај гробља у „лауво доба“;⁸⁰ у неким крајевима, при проласку поред гробља, људи су обавезно скидали капу и крстили се.⁸¹ То свакако нису радили само из поштовања већ и (као „утук“) из страха од душа умрлих.

У српском народу се сматра да извесне врсте људи „не ваља“ сахранити у гробљу поред осталих покојника. То се (зависно од краја) односи на људе који су умрли неприродном или бар необичном смрћу (погинули уопште, а посебно давленици и људи које је убио гром, самоубице, лица умрла за време великих епидемија), затим на лица која су умрла прерано (пре свега мртворођена и некрштена деца) и, најзад, на људе неких народности (нпр. Цигани) или одређених занимања (нпр. ковачи).⁸² Таква лица се сахрањују поред самог гробља, на месту погибије, на неким другим местима (нпр. у воћњаку) или у посебним гробљима.⁸³

Расправљајући о овим обичајима, Т. Борђевић се осврнуо на распрострањену праксу сахрањивања погинулих (удавлених, громом убијених) људи на самом месту на коме их је задесила смрт. Он је навео низ примера из народног живота и народне књижевности који потврђују распрострањеност те праксе у нашем народу.⁸⁴ Објашњење поменутог обичаја Борђевић је нашао у народном веровању да

⁷⁷ Ј. Павловић, наведено дело, 109.

⁷⁸ М. Шкарић, наведено дело, 115.

⁷⁹ Т. Борђевић, наведено дело, V, 149—150.

⁸⁰ На пример, у Зети (И. Радуловић, наведено дело, 62.).

⁸¹ Нарочито у западним крајевима (нпр. V. Роџић, *Prigorje Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. III, Zagreb 1908, 74.).

⁸² Већи број примера: Т. Борђевић, наведено дело, V, 150—155.

⁸³ Исто.

⁸⁴ Исто, 156—160.

човека која није умро природном смрћу „не ваља“ преносити с места на место, јер ће у том случају село, односно сеоска имања, захватити елементарне непогоде (првенствено суша или град). Ово веровање (свакако настало из представа о утицају „погибалаца“, посебно даљеника, на атмосферске појаве⁸⁵) поменути аутор доводи у везу са општом праксом сахрањивања ван гробља.⁸⁶ Међутим, очигледно је да се овом хипотезом може објаснити само једна варијанта те опште праксе: сахрањивање на месту погибије. Но, као што је већ наглашено, одређене категорије људи, додуше, не сахрањују се у гробљу, али се њихови посмртни остаци преносе на друга места (у непосредну близину гробља, на друго место, итд.). За све поменуте случајеве заједничка је баш забрана сахрањивања у самом гробљу, заједно са осталим покојницима. У том погледу треба имати у виду да су све наведене врсте људи, по народном веровању, демонска бића, дакле, бића која су у магијском смислу „нечиста“.⁸⁷ Видели смо да је гробље (као и црква) „свето“ место. И као што се у цркву не уноси „нечисто“ тело жене која је умрла на порођају, ни у гробље се не уносе и не сахрањују тела магијски „нечистих“ људи.

Г) Табуисани поступци

На почетку излагања је истакнуто да, према анимистичкој концепцији, душа човека у тренутку смрти, или после извесног времена, напушта његово тело. Такво схватање преовлађује и у нашем народу. Душа се најчешће замишља као дух, ветар, магла или сенка. Верује се да она, изишавши из тела, извесно време лута око куће умрлог и по оним местима на којима је покојник боравио или кроз њих пролазио у току живота.⁸⁸ Другим речима, тако замишљена душа се извесно време задржава на земљи, партиципирајући у животу своје бивше заједнице.

Треба напоменути да се свуда, или готово свуда где преовлађује анимистичко схватање света, душа покојника замишља превасходно као опасан демон, као невидљиво биће спремно да живима учини зло. Према речима Е. Вестермарка, душа умрлог, незадовољна својом судбином постаје осветољубива. Она тежи за друштвом живих, настоји да их убије (најчешће болешћу) и тако се изједначи с

⁸⁵ Више примера из разних крајева: Т. Борђевић, *Природа у веровању и предању нашега народа*, књ. I, Српски етнографски зборник, књ. LXXI, Београд 1958, 90.

⁸⁶ Т. Борђевић, *Неколики самртни обичаји у Јужних Словена*, V, 160—161.

⁸⁷ У везу са овим питањем видети: Т. Борђевић, *Деца у веровањима и обичајима нашега народа*, Београд 1941, 121—122. О томе је расправљао и В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд 1973, 285, 412, 486.

⁸⁸ А. Петровић, *Грађа за изучавање наше народне религије*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 14, Београд 1939, 33—35.

њима.⁸⁹ Зато припадници многих народа и етничких група уопште теже да, обављањем неких радњи или избегавањем других, спрече повратак покојника у своју близину и на тај начин избегну опасност коју њено присуство доноси. Читав комплекс веровања и обичаја потврђује постојање таквог схватања у нашем народу. Томе у прилог говоре и извесне забране у оквиру самртног ритуала.

У ту групу свакако се убраја и забрана која се односи на кретање погребне поворке. Наиме, по народном схватању, учесници спровода не смеју да се врате истим путем којим су отишли на гробље.⁹⁰ Према В. Чајкановићу, ова пракса је условљена народним веровањем да душа покојника тежи да се врати својој кући и учини зло неком од својих сродника. Ако би се упојници враћали истим путем, душа умрлог би се идући за њима, вратила међу укућане.⁹¹

У српском народу је широко распрострањено правило којим се забрањује учесницима погребне поворке да се, при одласку на гробље, осврну у правцу куће покојника.⁹² Најчешће је то забрањено свим упојницима, али у неким крајевима забрана важи само за одређена лица. На пример, у Неготинској крајини и Кључу верује се да свештеник не треба да се окрене према кући покојника, јер ће у том случају још неко умрети. С. Зечевић наводи да је због кршења ове забране долазило и до оштријих сукоба.⁹³

Забрана освртања важи и за упојнике и приликом њиховог повратка с гробља.⁹⁴ За обе ове забране народ има јединствено објашњење: њихово кршење доводи до скоре смрти још неког лица.⁹⁵ Прихватајући у принципу поменуто објашњење, Е. Шневајс истиче да забрана освртања за учеснике погребне поворке (која је била позната и код старих Словена) „потиче вероватно од веровања, да душа покојникова лебди неко време у ваздуху, па кад се неко окрене, може да га повуче за собом“.⁹⁶

Запажено је да се у нашем народу нерадо помиње име покојника. Често се, на пример, у разговору могу чути изрази „покојник“, „јадник“, „веселник“ и др. за људе који су умрли.⁹⁷ В. Чајкановић наводи бројне аналогije из самртног ритуала примитивних и цивилизованих народа, из којих се види да је ово избегавање веома рас-

⁸⁹ Е. Westermarck, *The Origin and Development of the Moral Ideas*, II св., London 1908, 426.

⁹⁰ В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, 247.

⁹¹ Исто, 247—248.

⁹² С. Грбић, наведено дело, 248; М. Станојевић, наведено дело, 39; Е. Шневајс, *Главни елементи самртних обичаја код Срба и Хрвата*, 272.

⁹³ С. Зечевић, наведено дело, 55.

⁹⁴ Видети: В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, 217.

⁹⁵ С. Грбић, наведено дело, 248; М. Јефтић, наведено дело, 436; С. Мијатовић, *Обичаји у Ресави*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. III, Београд 1928, 27.

⁹⁶ Е. Шневајс, *Главни елементи самртних обичаја код Срба и Хрвата*, 272.

⁹⁷ В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, 59.

прострањена, ако не и општа појава.⁹⁸ „Што се код нас не изговара име покојника — каже он — ту је највећи разлог тај што не желимо да, спомињући његово име, изазивамо болне успомене; у случају да смо према покојнику индиферентни, ми његово име, пређућујемо зато што је такав обичај. Првобитни разлог, међутим, јесте неповерење према мртвацу, мистичан страх од њега“.⁹⁹ Опште је распрострањено схватање да име представља еквивалент човека, демона или божанства. Изговарањем имена покојника ми га, у ствари, призивамо (односно, призивамо његову душу). Како је, као што је већ речено, душа умрлог опасна по преживеле, њен повратак је непожељан, па се избегава и њено призивање помињањем имена покојника.¹⁰⁰

У крајевима у којима се нариче за покојником распрострањено је схватање да не треба нарицати у току ноћи.¹⁰¹ На огулинском Кордуну истичу да се ноћу не кука зато што се на тај начин може призвати нечастиви.¹⁰² Познато је да ноћ, по народном схватању, представља време када је деловање демона најопасније. Пошто се приликом нарицања помиње и име покојника или се он на неки други начин дозива то је, по нашем мишљењу, и забрана нарицања у току ноћи, у свом првобитном облику у ствари била забрана призивања покојникове душе у време кад је она, иначе замишљена као демон, најопаснија.

Наведени примери показују да се један део забрана и ограничења у српском самртном ритуалу заснива на уверењу да душа умрлог, независно од тела, лебди у близини живих, са жељом да их повуче за собом или им нанесе какву другу невољу. Зато су табуисане све оне активности које би могле да привуку душу покојника.

Међутим, у народу се верује да је боравак душе покојника на земљи, у близини живих, временски ограничен. То је разлог што су бројне забране у току самртног ритуала и саме ограничене на одређен временски период. Уосталом, сматра се да и за време свог боравка на земљи душа умрлог у извесним временским интервалима делује активније него иначе.

Распрострањено је, на пример, схватање да „не ваља“ заспати и да треба пробудити оне који спавају док је мртац у кући или док га не укопају.¹⁰³ Ова забрана је свакако у вези са анимистичким схватањем да душа напушта тело док човек спава. Народ верује да би душа онога који спава, лутајући ван тела, могла да сретне душу

⁹⁸ Исто, 67.

⁹⁹ Исто.

¹⁰⁰ Исто, 67—68.

¹⁰¹ Т. Борбевић, *Неколики самртни обичаји у Јужних Словена*, II, 162 и тамо наведена литература.

¹⁰² М. Бубало — Кордунаш, 80.

¹⁰³ Е. Шневајс, *Главни елементи самртних обичаја код Срба и Хрвата*, 267.

тек умрлог човека, која би је повела собом или јој нашкодила на неки други начин.¹⁰⁴

До укопа умрлог, за његове укућане важи и забрана обављања кућних послова. Посебно је забрањено предење, вежње, ткање, бојадисање и обављање тешких пољских радова. Понегде се не сме ни кувати. Ако се ипак кува, онда то не смеју радити укућани, већ суседи и даљи рођаци¹⁰⁵. Интересантно је да забрана рада у периоду од тренутка смрти до сахране понегде не важи само за укућане већ и за суседе, а у неким крајевима и за цело село. У Тимоку, на пример, сматра се да жене из суседства не треба да плету и пређу док се мртвац не укопа. Ако би нека од њих ипак радила док проносе мртваца, требало је да узме црни трн и да га баца за покојником¹⁰⁶. У Петровом Селу, кад би неко дању умро, нико у селу тог дана није радио у пољу¹⁰⁷. Као што је познато, радити у одређене дане значи, по народном схватању, не одати дужно поштовање ономе коме је тај дан намењен. И као што обављање послова на неки празник изазива гнев дотичног свеца, тако и рад у време док покојник још није сахрањен може да изазове гнев његове осветољубиве душе.

Код бројних народа и етничких група распрострањено је схватање да душа умрлог борави на земљи, у близини своје куће и укућана, у временском интервалу од четрдесет дана, дакле, за време док тело не почне да показује видне знаке распадања.¹⁰⁸ Да је такво схватање постојало и у нашем народу, показује присуство бројних забрана и ограничења којих морају да се придржавају чланови породице покојника у поменутом периоду. Најчешће је забрањено започињање или обављање одређених послова: предења, сновања, грађења куће, итд.¹⁰⁹

Међутим, у српском народу је распрострањено и друго веровање: да душа умрлог остаје везана за земљу, односно своје некадашње обитавалиште, за време од годину дана. Карактеристично је, на пример, да годину дана траје жалост за покојником. Жалост или корота између осталог, састоји се и из читавог низа забрана и ограничења која треба да каналишу понашање припадника покојникове породице у циљу испуњавања дужности према умрлом и одавања дужног му поштовања. Данас су ти прописи углавном друштвено-моралног карактера. Њихово кршење налази на осуду целог села. Ме-

¹⁰⁴ Исто.

¹⁰⁵ Исто.

¹⁰⁶ М. Станојевић, *Из народног живота на Тимоку* (Верована и празноверише), Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 8, Београд 1933, 65.

¹⁰⁷ М. Барјактаровић, *Петрово село и живот његових становника*, Гласник Етнографског музеја у Београду књ. 22—23, Београд 1960, 150.

¹⁰⁸ Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970, с.в. душа.

¹⁰⁹ Исто.

Ћутим, неки елементи у њиховом садржају указују на њихову првобитну магијско-религијску природу. У том погледу они се могу схватити као трагови некадашњих табу-прописа.

Оно што одмах пада у очи јесте чињеница да се у већини српских крајева чланови породице покојника уздржавају од сваког виднијег испољавања доброг расположења. За време жалости, нико од ближњих сродника покојникових неће ни запевати ни заиграти, а ако у ожалашћену кућу дође гост или намерник, ни он неће смети да буде весео. Једном речју, ожалашћени избегавају све што би могло да поремети слику њихове туге.¹¹⁰ Иначе, прави се јасна разлика у дужини трајања жалости према степену сродства са умрлим. Тако се у неким крајевима Босне не сме певати годину дана после смрти неког ближег, а само четрдесет дана после смрти даљег рођака.¹¹¹

Дакле, уздржавање од испољавања веселости превасходно је ствар најуже породице. Међутим, у Црној Гори овом забраном је понекад обухватана и даља родбина (братство, племе) или цела сеоска заједница. Према речима В. Медаковића, у овим крајевима умрлог „коротује све братство и све село. За цијелу годину у све село нима никаквог весеља. Шемлака не чине, ора нема, појања нема. Ако би се који наша да начини какво весеље, онда онога куну да би му било као и оном што је под земљом“.¹¹²

У извесним случајевима, нарочито кад је у питању млад свет, уздржавање од исказивања доброг расположења (нпр. играње, певање) може се прекинути ако се претходно изврше одређени обредни поступци. Ако би у појединим крајевима неко од млађих хтео да игра пре навршене жалости, он би морао у колу прострети један бео пешкир, а потом га дати на поклон свирачу¹¹³ или би у тај бели пешкир увио новац, који би затим у току игре три пута нагазио.¹¹⁴ Ко је проиграо пре навршене жалости, а није учинио како обичај налаже, изложио би се осуди села.

Чланови породице покојника морају да се придржавају још једне забране везане за време трајања жалости, односно за рок од годину дана: у том периоду не смеју склопити брак. Ова забрана се обично односи на припаднике оба пола: на момке и девојке, на удовце и удовице.

Међутим, није редак случај да се ова забрана прекрши и пре истека године дана. У том случају жалост се завршава раније, обично симболичним чином, којим се дотична ослобађа свих забрана и уздржавања везаних за поменути период. Пошто се покојнику издају

¹¹⁰ Т. Борђевић, *Неколики самртни обичаји у Јужних Словена*, II, 168, и тамо наведена литература.

¹¹¹ А. Грђић-Бјелокосић, *О народном певању у Гацком и Јајцу*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 1, Београд 1926, 107.

¹¹² В. Медаковић, *Живот и обичаји Црногораца*, Нови Сад 1860, 56.

¹¹³ М. Милићевић, наведено дело, 345.

¹¹⁴ С. Зечевић, наведено дело, 71—72 и сл. 12.

сва подушја и тако испуне најважније обавезе према њему,¹¹⁵ жалост се, зависно од краја, прекида разним обичајним поступцима. У Хо-мољу, на пример, удовац или удовица који поново намеравају да ступе у брак одлазе на гроб умрлог сродника, моле га за опроштај и допуштање да то учине пре истека формалне жалости.¹¹⁶ У неким крајевима, особе заинтересоване за склапање брака пре истека предвиђеног рока, још приликом укопа врше магијске радње које ће им омогућити да прекрше забрану без могућих последица. Тако, код Срба на Косову удовац који би желео да се ожени пре истека жалости приликом погребња своје жене баци стару капу и стави нову на главу.¹¹⁷

У току жалости постоје и многе друге забране којих морају да се придржавају чланови породице покојника (нпр. једење одређених јела, обављање одређених послова, бојење ускршњих јаја, итд.) али се овом приликом нећемо посебно задржавати на њима.

Већ је истакнуто да су забране којих се придржава породица умрлог у току године дана, док траје формална жалост, данас углавном друштвеног и моралног карактера. Међутим, начин на који се та жалост прекида, односно начин на који се чланови ожалошћене породице ослобађају поменутих забрана и ограничења показује да оне имају и једну старију, али већ заборављену магијско-религијску компоненту. Претходни примери показују да лице које жели да прекине жалост мора тражити допуштење од покојника за тај чин или му дати симболичну накнаду. На тај начин се избегавају могуће последице које, би, свакако, настале као резултат гнева увређене душе умрлог. Према томе, забране и ограничења којима је у току трајања жалости подвргнута породица покојника делимично представљају трагове некадашњих табуисаних активности.

III. Завршна разматрања

Као што се може видети из претходног излагања, у самртном ритуалу Срба постоји извештан број забрана и ограничења којих се придржавају или треба да се придржавају, пре свега, чланови покојникове породице, а у изузетним случајевима (и у појединим областима) његови даљи сродници, суседи или становници његовог села. Те забране и ограничења представљају важан део самртног ритуала, јер у великој мери усмеравају понашање наведених лица у току краћег или дужег временског периода. Мада поменуће забране данас постоје великим делом у облику друштвених и моралних прописа,

¹¹⁵ М. Милићевић, наведено дело, 345.

¹¹⁶ С. Милосављевић, *Српски обичаји из среза хомолског*, Српски етнографски зборник, књ. XIX, Београд 1913, 251.

¹¹⁷ Д. Дебељковић, *Обичаји српског народа на Косову пољу*, Српски етнографски зборник, књ. VII, Београд 1907, 242.

неки елементи у њиховом садржају откривају њихову првобитну, магијско-религијску природу.

Према материјалистичком схватању, магија и религија, односно њихови појавни облици, представљају у суштини иреалан, фантастичан одраз објективне стварности.¹¹⁸ Карактер извесних забрана и ограничења у оквиру самртног ритуала српског народа даје нам могућност да њихово порекло потражимо у стварним, реалним приликама. Тако, на пример, забрана сваког контакта трудне жене са телом умрлог могла је настати као последица уочавања њеног стварног (у много чему изузетног) психичког стања и опасности којој се излажу она и њен плод пред јаким узбуђењима. А у такве трауматске ситуације свакако се убраја и додир или поглед на покојника. Схватање да је тело умрлог „нечисто“ и опасно за живе, такође би могло имати реалну основу у чињеници да је леш често стварни извор заразе, па представља истинску опасност за лица која га додирну или му се приближе.

Међутим, већина наведених забрана и ограничења не представљају директан одраз стварних прилика. Као што је више пута наглашено, оне су настале на нижим ступњевима развоја људског друштва, у оквирима одговарајућег (магијско-анимистичког) схватања света. Управо та њихова условљеност магијско-анимистичким схватањима идентификује их са бројним прописима неразвијених етничких група, обухваћених у науци појмом табу.

Табу-прописи у самртном ритуалу Срба условљени су, пре свега, анимистичком концепцијом смрти, по којој човек наставља да живи у свом духовном облику. Душа покојника се замишља као опасан демон, обично зло настројен према живима. Због тога се забрањују и избегавају сви поступци који би могли да изазову њену опасну активност. У том схватању се испољава религијски или, конкретније, анимистички садржај ових табуа.

Не треба заборавити да се поменуће забране заснивају управо на схватању да одређеним понашањем човек може утицати на ток догађаја, у овом случају на замишљено деловање душе покојника. Ако се родбина покојника придржава свих уобичајених забрана и ограничења, ако ниједном не прекрши неки од наведених прописа, деловање душе умрлог је онемогућено. На истом схватању, мада у обратној форми, заснива се и магијска пракса.¹¹⁹ Посматрани са те тачке становишта, табу-прописи у самртном ритуалу нашег народа имају и магијски карактер.

Поменути прописима, дакле, пре свега се регулише понашање живих у односу на душу покојника. Међутим, у складу са развојем анимистичких схватања, мењала се и народна представа о души

¹¹⁸ Према речима Ф. Енгелса „религија је настала у најпрвобитније време из најнејаснијих првобитних представа људи о њиховој сопственој природи и о спољној природи која их је окруживала“. (К. Маркс, Ф. Енгелс, *Изабрана дела, књ. II*, Београд 1950, 385).

¹¹⁹ Ц. Ц. Фрезер, *Златна грана*, 76—78.

умрлог. Са постепеним стварањем нових, старија схватања нису нестајала. Она су се, бар једним делом, задржавала у народној свести. Зато у самртном ритуалу Срба постоји неколико различитих представа о души покојника, које су понекад у логичкој супротности једне с другим. За сваку од ових, по садржају и по пореклу различитих представа, везани су одговарајући табу-прописи. Тако, на пример, за представу о души која и после смрти егзистира у телу умрлог (па се оно сматра „нечистим“) везане су забране додиривања леша и задржавања у његовој близини; представи о пресељавању душе у поједине предмете одговарају забране сталне или привремене употребе тих предмета, итд. Дакле, утврђивањем везе табу-прописа са појединим представама о души покојника, одређујемо не само основни садржај већ и њихово порекло. Наравно, на карактер поменутих забрана и ограничења утицали су и други религијски назори (нпр. култ предака, хришћанство).

Из претходног излагања може се видети да основни типови ани-мистичких представа о души покојника, као и одређени табу-прописи везани за њих, представљају само варијанту истих или сличних схватања у оквиру примитивних религија, наравно, варијанту која има и своје специфичности, настале у конкретним географским и друштвено-историјским приликама.

Dušan Bandić

VESTIGES DU TABOU DANS LE RITUEL MORTUAIRE DES SERBES

Résumé

Dans le cadre du rituel mortuaire serbe il y a un assez grand nombre de règles de comportement, stabilisées par la traditions, que les membres de famille du défunt observent et dans certains cas aussi ses parents plus lointains, ses voisins et les habitants de on village. A ces règles appartiennent également certaines prohibitions et restrictions, généralement de caractère moral ou social. Pourtant, à ces règles se rattachent souvent différentes idés et actions dont les racines doivent être cherchées dans le domaine de la magie et la religion. Sous ce rapport les prohibitions et restrictions susmentionnées correspondent aux prescriptions identiques ou analogues chez les peuples et tribus primitifs que la science embrasse sous une dénomination commune de t a b o u. Le but principal que le présent travail se proposait était de découvrir les vestiges des prescriptions tabous dans le rituel mortuaire du peuple serbe, ensuite de déterminer leur origine et leur genèse.

Dans la première partie du travail est donnée une analyse succincte du rituel mortuaire serbe dans son ensemble. On a constaté que le rituel susmentionné était basé principalement sur la conception animiste de la mort, événement autour duquel et à cause duquel ce rituel s'est formé. Selon cette conception, on imagine la mort comme la séparation de l'âme du défunt de son corps. La plupart des actions dans le rituel mortuaire serbe sont conditionnées par la tendance des vivants à régler leurs rapports avec l'âme du défunt (de se protéger contre elle, de l'amadouer etc.). Les prohibitions et restrictions contenues dans ce rituel sont (d'après le données recueillies) soumises à cette tendance. La violation de ces prescriptions tabous

cause généralement, selon la croyance populaire, l'action correspondante de l'âme du défunt (imaginée comme une puissance dangereuse) au détriment des vivants.

Considérées sous ce iour, les prohibitions et restrictions (en tant que vestiges des anciennes prescriptions tabous) dépendaient dans le rituel mortuaire serbe, directement de la manière dont on s'était imaginé l'âme du défunt resp. son activité. Pour cette raison, dans la suite de nos expositions (la seconde partie du travail) ont été distinguées les catégories fondamentales de la croyance populaire sur l'âme du défunt qui ont servi de base lors de l'analyse et de l'explication des prescriptions tabous correspondantes. Ainsi, ont été isolées en groupes particuliers les prohibitions basées: a) sur la représentation de l'âme du défunt, liée au cadavre et l'idée correspondante de „l'impureté" magique-cultuelle du corps du défunt; b) sur la croyance en possibilité de la transmigraton et de la fixation de l'âme du défunt aux divers objets et l'idée correspondante de „l'impureté" de ces objets; c) idée sur le „rattachement" magique de l'âme à la tombe et à la pierre funéraire et l'idée correspondante de la „sainteté" de ces objets; d) l'idée qui conçoit l'âme du défunt comme un esprit libre (amon) et de son action dangereuse. L'analyse plus détaillé des prescriptions susmentionnées a montré qu'elles ne représentent qu'une variante des tabous semblables chez les groupes ethniques non-développés. Dans le cours ultérieur de la genèse, elles ont obtenu de nouveaux éléments, caractéristiques des stades plus élevés dans l'évolution de la région (par ex. chrétienne) et se sont transformées en partie en règles sociales et morales. Dans la troisième partie du travail est donnée la synthèse des considérations précédentes.

Милорад Драгић

ПОГЛЕДИ И ЗНАЊА О ЕНДЕМСКОМ СИФИЛИСУ КОД ВЛАШКОГ СТАНОВНИШТВА У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Ако под појмом источне Србије узмемо ширу географску област између Велике Мораве, Дунава и Тимока, онда у североисточном делу овако омеђене географске области, и то између доњег тока Дунава и Тимока, умногоме наилазимо на насеља која по језичким и другим особинама припадају влашкој етничкој групи.

Историја постања ових влашких насеља, као и етнологски и културни процеси који су се у дугом низу година одигравали на овој територији, нису потпуно расветљени, иако су вршена значајна научна испитивања о историјским и етничким збивањима у овим крајевима. Овде бисмо само напоменули да су се новија научна испитивања бавила процесима који су довели до савремене етнодемографске ситуације, нарочито у насељима Бердапског подручја, и то проучавањем етничких и демографских развитака становништва сваког Бердапског насеља понаособ. Ова испитивања вршио је Етнографски институт Српске академије наука и уметности (видети: *Етнологска испитивања у Бердапу 1965. до 1970.* Извештај, Београд 1971).

За нашу тему можда је довољно само да напоменемо да је од времена краља Милутина Немањића ово подручје непрекидно било у саставу српске средњовековне државе, све до пада под турску власт.

На основу историјских извора од средине XV века, у овој области Турци су образовали неку врсту војне границе, насељавајући српско и влашко становништво на војне дужности за њено чување.

Крајем XVI века, услед глади у Влашкој, наступају миграције румунског живља у североисточним крајевима Србије. У званичним извештајима из XVIII века помињу се и српска и влашка насеља на овом географском подручју. У току XIX века влашко становништво постаје све многобројније, нарочито услед миграције из Румуније. На овом подручју вршена су етничка стапања, и то не само између Срба и Влаха већ између појединих досељеника из Немачке, Мађарске,

* Испитивања у источној Србији, чије резултате објављујемо у овом раду, омогућила је Заједница медицинских научних установа СР Србије.

Чешке, Италије, тј. између досељеника из ових земаља и аутохтоног становништва. А ови досељеници из страних земаља, долазили су као радници у рударској привреди североисточне Србије.

Испитивања која су вршена пре погапања једнога броја прибрежних насеља на Дунаву због изградње хидроелектране „Бердап“, као и рад на ерадикацији ендемског сифилиса у источној Србији, омогућили су да са осталим члановима из Института за здравствено просвећивање СР Србије унеколико упознам садржај и облике здравствене културе становништва ових насеља. При томе, обратио сам специјалну пажњу на стање ендемског сифилиса, као и на ставове, погледе и знања о сифилису који је у овим крајевима био знатно распрострањен.

Не улазећи дубље у историју ендемског сифилиса у источној Србији, овде ћу само споменути да постоји доста распрострањено мишљење о томе да је сифилис у ове крајеве унела руска војска за време српско-турских ратова 1876—1878. Међутим, има пуно разлога за тврђење да је сифилис у овим крајевима постојао још знатно раније, и да се нарочито ширио за време разних ратничких похода.

* *
*

Ендемски сифилис у источној Србији умногоме је везан за етничку групу влашког говорног језика. Као основни узрок ширењу сифилиса у овим крајевима може се узети ниска здравствена култура, незнање, непросвећеност, празноверице, изопачени обичаји, лоше навике, лабилни брачни односи, промискуитет, нехигијенски начин живота, и сл.

Као пластичан пример стања ендемског сифилиса у једноме делу источне Србије навешћемо само податак из рада Венеричне амбуланте у Петровцу на Млави, и то после првог светског рата. Ова амбуланта постала је средиште у које су се стицали сифилистични болесници из даљих села и вароши овога среза. Дневни број амбулантних болесника, који су долазили као пацијенти оболели од сифилиса, износио је 60—70 лица. Већи број ових болесника имао је знаке секундарног сифилиса, а знатан број био је и са знацима терцијарног сифилиса. Сразмерно ретки су били случајеви примарног сифилиса. После другог светског рата отпочеле су, нарочито у источној Србији, обилне акције на проналажењу и лечењу ендемског сифилиса. Садашња здравствена служба у Србији организовала је рад на ерадикацији ендемског сифилиса на целој својој територији. У овој акцији, поред других, учествује и Институт за здравствено просвећивање СР Србије.

У овоме раду примењиване су две методе: анкетирање и добијање информација методом интервјуа.

При анкетирању, постављана су питања о сифилису, као: да ли је анкетирано лице чуло за сифилис; како се добија та болест; да ли је анкетираном познат израз „френга“; да ли су френга и сифилис иста

болест; који су знаци сифилиса; да ли је сифилис преносна или наследна болест; да ли сифилис може да се излечи и како, и сл. Метод анкетирања примењен је код становништва граничних области између српског и влашког становништва, са већим бројем Срба. Метод интервјуа примењиван је искључиво у централном језгру становништва влашке етничке групе у источној Србији. При анкетном испитивању једне групе од 13 мушких пацијената, код којих су утврђене позитивне серолошке реакције на сифилис, је изјавило да нису чули за ову болест, а 5 да јесу. А од 38 женских пацијената, 13 је изјавило да су чуле за ову болест, а 25 да никада нису чуле за њу.

Вероватно да ови одговори не представљају објективну слику, нарочито кад су у питању одговори лица женскога пола, код којих постоји евентуални страх од губљења угледа ако би изјавиле да им је ова болест позната.

На постављено питање мушкарцима како се добија сифилис, 5 је одговорило да се добија полним путем, а један је одговорио да се ова болест може пренети полним и неполним путем.

О начину преношења сифилиса 32 женска лица одговорила су да им није познато, 4 одговора била су да се сифилис добија полним и неполним путем, а 2 да се преноси полним путем.

Пошто су испитивана лица била са граничне области српског и влашког становништва (Ресава), постављена су и питања о френги, синониму за сифилис код етничке групе влашког становништва. Ова испитивања показала су да је код ове групе израз френга скоро непознат, јер су испитивана лица била већином из српских села.

Ако је, међутим, израз френга и био познат, појединци су сматрали да френга и сифилис нису исте болести и да френга напада нос, који може да отпадне. Слична дуалистичка схватања да сифилис и френга нису иста болест постоје и у већем делу становништва суседних села, која припадају етничкој групи влашког језика.

* * *

Метод интервјуа, примењен код становништва влашке етничке групе, дао је резултате који могу бити умногоме од интереса и са становишта стања и историје здравствене културе овог становништва.

Потребно је напоменути да испитивања методом интервјуа нису вршена у здравственим установама, нити код лица код којих су утврђене позитивне серолошке реакције на сифилис. Код интервјуисаних лица ове реакције уопште нису ни вршене, а интервју је извођен у невезаним разговорима код куће, у пољу, у кафани или у другим сличним приликама, и то искључиво у селима насељеним влашким становништвом. Испитивана су и мушка и женска лица, и то највећим делом старија.

На овај начин добијена је слика о погледима и знањима о ендемском сифилису код становништва влашке етничке групе.

Резултати су следећи

Свима су познати изрази и сифилис и френга. Сматрају да је у њиховим крајевима раније било много више сифилиса и френге него што је то данас.

У вези са постављеним питањем да ли су френга и сифилис иста болест, појединци показују и извесна колебања, али углавном сматрају да френга и сифилис нису иста болест. Ово мишљење поткрепљују искуством, односно запажањима да се френга углавном налази у носу и на лицу и да се преноси ванполним путем, док је сифилис „зараза“. Под изразом „зараза“, „заражен“ или „заразити се“ схватају се уопште само венерична оболења, и то гонореја („канков“) и сифилис, са изјавама да се те болести добијају „од блуда“ („кад се иде код туђих жена“).

Према могућностима заражавања полним путем, изграђени су погледи на превенцију, заштиту од ових болести, а то је: „клонити се блуда“, не вршити полне сношаје са већим бројем жена.

Међутим, схватање народа о екстрагениталном преносу френге утицало је на изградњу нешто детаљнијих погледа о превенцији, заштити од ове болести. Према народном схватању, основно је да се френга преноси „нечистоћом“. Преношењем по схватању овог становништва, френга може да се добије и додиром неких животиња, као што су мачке, пси, кокошке. Наиме ако неко дете узме у руке неку од ових животиња или неки други загађен предмет, може се чути како се каже: „Мани то да те не ухвати френга“, или „да се не офренгавиш“. Због тога се нарочито пази и саветује некоме ко је био у кокошињцу и тамо испрљао руке да их после опере како не би добио френгу. Осим тога, сматра се да се френга на лицу може добити ако се при полном сношају додирују рукама гениталије супротного пола, па се затим неопраним рукама додирује нос и лице.

Осим, тога опште је распрострањено мишљење да не треба јести из истог суда са лицем које има френгу; затим, да не треба седети на седишту на коме је пре тога седело лице које има френгу. Уопште, сматра се да се треба клонити и избегавати сваки контакт са болесником који има френгу.

Осим овог опште распрострањеног мишљења о начину преношења френге, постоје и извесни неодређени погледи о томе да сифилис може да пређе у френгу, дакле да френга представља даљу фазу у развоју сифилиса.

Према мишљењима неких и „канков“ (гонореја) може да пређе у сифилис, а затим у френгу.

Као основни симптом канкова наводе појаву гнојних капљица из мокраћне цеве. Као лек од ове болести постојала је општа употреба „зелене бубе са јасена“. Четрдесет ових буба стављано је истуцано у боцу са водом и овај мацерат пио се у гутљајима или из чашице.

Иако је распрострањено мишљење да су сифилис и френга две посебне болести, ипак је народна терапија за обе ове болести била иста. Ова терапија обавља се тзв. „кађењем“.

Кађење се врши на тај начин што се обично на неки цреп ставља жар, а преко њега сумпор и плави камен, а употребљава се и „скупи камен“ (цинобер). Или: све се то стави у врућу воду, а болесник се покрије неком поњавом. При томе, кажу, мора да пази и чува очи. За време лечења болесник није смео да пије ракију, да једе кисела јела нити је смео да једе кокошиње месо.

У разговорима са становницима села Злата — у Хомољу, добио сам, између осталог, следећа мишљења о разлици између сифилиса и френге, као и о лечењу ових болести:

— френга иде на нос и на лице. Премешта се и даље по телу. Могу да изабу и пликови по рукама, ногама и око носа;

— треба болесник да испира болесна места цебом из топле воде,

— сифилис је друго него френга. Сифилис је зараза, френга није заразна, али је преношљива;

— френга се добија од нечистоће и нечисте хране, а сифилис „од швалераја и блуда“;

— некада је било френге много више него данас. Сада има само по нека којој је френга изгризла нос;

— френга иде и по фамилији „ако се подудара крв“;

— френга се тешко лечи, а сифилис се сада лако лечи јер има лекара.

Етномедицина ових крајева, у вези са лечењем сифилиса, има и своје магијске елементе. Тако, при „кађењу“ сумпором и „скупим каменом“ стављају на жар и разне траве, као и тамјан. Ароматично својство које при сагоревању имају ове траве и тамјан свакако се сматра одбојним, алотропним дејством ових материја за одбрану од болести.

Међутим, изразито магијски карактер долази до изражаја код становништва ендемског сифилиса у Горњој Ресави. Наиме, у влашким селима у овом крају, уз наведени материјал који служи кађењу, ставља се исечак, мали комадић од венчане хаљине. Најчешће се узима комадић тканице коју су младенци имали на себи за време венчања. Исечени комадић те венчане хаљине или тканице ставља се на жар, над којим седи оболели, покривен неком поњавом, удишући при томе дим, односно ова испарења. Ако оболели нема своје венчано одело или тканицу, може да позајми и од неког другог. Кажу да тражење комадића тканице ради оваквог лечења не представља никакву срамоту.

Са становништва историје здравствене културе може бити интересантно да су на подручју ендемског сифилиса у источној Србији постојали и конзервативни погледи, схватања и ставови у односу на ову болест. У тим конзервативним схватањима има извесних тачних емпиријских закључака, као да је сифилис повезан са френгом и да се преноси и гениталним и екстрагениталним путем. Затим, извесне хигијенске норме у вези са појавом чистоће и нечистоће утичу на добијање сифилиса, а осим тога постоје крупнија опажања о дегенеративним последицама ендемског сифилиса. Тако, према саоп-

штењу из једног планинског села у Хомољу, у коме је утврђен знатан број позитивних серолошких реакција на сифилис, саопштено нам је да у некој породици „сви су мутави, ћопави, грбави; четири брата, па ниједан није способан“. Уз ово, несумњиво јасно запажено искуство о дегенеративним појавама ендемског сифилиса, постоје и мистична тумачења о узроцима ових патолошких стања. Тако, постоји схватање да су ове дегенеративне појаве последице грехова предака или неког претка који је убијао, правио зло, крао, био грешан. Према народном схватању у таквим случајевима дуго се болује и оболели теже умире. „Ту је умешан неки ђаво“ („мућитурa“) и потребна су народна бајања да би се оболели ослободио ђавола и да би лакше умро.

У вези са схватањем о томе да ли је срамота боловати и лечити се од сифилиса, односно од френге, добили смо утисак да се становници не стиде ове болести и да без неких емоционалних узбуђења прихватају саопштење да су нађени у крви трагови сифилиса и да треба да се лече. Овом савету за лечење становници се добро одазивају.

Dr Milorad Dragić

VUES ET CONNAISSANCES RELATIVES A LA SYPHILIS ENDEMIQUE PARMI LA POPULATION VALAQUE DE LA SERBIE DE L'EST

Dans une brève communication des résultats de recherches, faites directement sur le terrain, l'auteur a embrassé certaines questions du domaine de la culture sanitaire, relatives à l'origine et à l'état présent de la syphilis endémique parmi la population valaque dans la Serbie de l'Est. Il a exposé les principales données sur l'organisation du service de santé pour la répression de cette maladie, ainsi que les connaissances populaires de celle-ci, les remèdes et le traitement populaires, ainsi que les dénominations et croyances populaires qui s'y rapportent.

Јован Ф. Трифуноски

ГРОБЉА И НАДГРОБНИ СПОМЕНИЦИ У СКОПСКОЈ ЦРНОЈ ГОРИ

И. Увод¹

Многобројни су остаци старе културе који постепено нестају у разним крајевима наше земље. То нису само цркве, тврђаве, старе куће, већ и гробља. О њима је мало писано. Овом приликом у могућности сам да прикажем гробља и надгробне споменике у селима Скопске Црне Горе.²

Скопска Црна Гора је познат жупни предео у северном делу Скопске котлине. Има 11 старих села. Већином леже у подножју планинског масива, који се издиже са северне стране. На западу је село Чучер, а на истоку Љуботен. Између њих су Горњани, Бањани, Кучевиште, Побужје и Љубанци. Јужно од овог појаса у пољу су села Мирковци, Глуво и Бразда; на планинској падини лежи мало село Бродац. Језгро Скопске Црне горе представљају два поменућа велика потпланинска насеља — Кучевиште (342 к.) и Бањани (169 к.).³

Досадашњи рад на прикупљању и бележењу старина у Скопској Црној гори сводио се углавном на проучавању храмова и фресака у њима. О другим културним остацима не зна се скоро ништа. О гробљима нема података ни у радовима С. Томића⁴ и А. Петровића.⁵

Ја сам грађу о гробљима и надгробним споменицима у Скопској Црној Гори прикуписао у неколико махова у току 1970. и 1973. године. Грађа је бележена у свима селима. Циљ рада је да пружи скроман допринос проучавању гробља у нашој земљи.

¹ Посвећено успоми проф. БОРИВОЈА ДРОБЊАКОВИЋА, 1890—1961. године.

² Изражавам захвалност свима онима који су ми саопштавали потребне податке и пружили било какву помоћ на терену.

³ Видети специјалну карту Југославије, размер 1 : 50 000.

⁴ С. Томић, *Скопска Црна гора, Насеља српских земаља*, књ. III, Београд 1905.

⁵ А. Т. Петровић, *Народни живот и обичаји у Скопској Црној гори*, Београд 1907.

II Најстарији гробови

У Скопској Црној гори, услед значајног географског положаја, као и због других повољности, било је насеља још у далекој прошлости. Читав предео, од планинског подножја до највиших врхова, обрастао је вегетацијом и богат је водом. На тај начин веома је повољан за сточарство, земљорадњу и лов па је вековима био насељен — кад мање, кад више. То је зависило и од друштвено-историјских услова.

1. Проучавања најстаријих гробова из праисторијског доба у овом пределу до сада нису вршена. На појединим местима мештани су случајно ископавали веома старе гробове, неке несумњиво праисторијске, и у њима проналазили разне предмете. Међутим ти предмети су затурени и нестали, па се не зна где се сада налазе. Колико сам могао запазити на терену овде нема познатих старих гробова у облику земљаних гомила — могила.⁶

2. Утврђено насеље код села Бразде свакако је било значајно у време римске владавине. У његовој близини становници су налазили у њивама појединачне римске гробове, али не и цела гробља. И од ових гробова ниједан није отворан у присуству стручњака, тако да се и о њима не зна ништа ближе. Проф. М. Филиповић помиње да у селу Бањанима становници пале свеће над римским надгробним каменом. Налази се у северном делу села.⁷ Ови стари гробови више нису у органској вези са садашњим сеоским насељима.

3. Предео Скопска Црна гора био је веома значајан нарочито у средњем веку — углавном у XIII и XIV столећу. У писаним изворима тада се помињу црногорска села и храмови у њима. Предео је био добро насељен. Сва данашња насеља по постанку су средњовековна. У њима, око бројних цркава и манастира, постоје из тог периода словенско-хришћанска гробља. Али ова гробља данас на површини земље скоро да немају никаквог трага. Само по неки надгробни споменик је очуван, нарочито крај познатих манастира: Св. Арханђела, код села Кучевишта; Св. Никите, код села Горњана; Св. Богородице, код села Побужја, и још на неким другим местима. Ископавања у близини свих средњовековних храмова пружила би материјал за познавање средњовековних гробова. Ископавање би требало вршити и на местима средњовековних села, која данас не постоје — Лопушане, Гиновце и др.⁸ Средњовековно становништво у Скопској Црној гори имало је високо развијену културу.

⁶ Зна се да су Илири закопавали своје мртве под земљаним гомилама.

⁷ М. Филиповић, *Обичаји и веровања у Скопској котлини*, Београд 1939, стр. 514.

⁸ О насељеним селима Скопске Црне горе посебно сам писао на другом месту (*Годишен Зборник*, кн. 18, Природно-математички факултет, Скопје 1970, стр. 145—159).

4. По неким подацима видимо да је на планини Црној гори у средњем веку било Влаха сточара.⁹ Нарочито их је било у насељу Гиновцу, које сада не постоји. Не зна се шта се десило са тим слојем старог несловенског становништва. Проучавања гробова на таквим пустим селиштима такође нису вршена. На те старе гробове такође се не обраћа никаква пажња, а о онима који постоје нема готово никаквих података. Изумрли су старији људи по селима који су понешто памтили о њима.

5. На појединим местима у Скопској Црној гори помињу се и друга страна гробља — јуручка. Потичу од познатих малоазијских и балканских номадских сточара Јурука, који се овде нису дуго задржавали. Једно јуручко гробље лежи високо на планини, изнад данашњег села Бањана. Потиче свакако из XVI или XVII века. Нази се на локалитету Јуручка река. Становници Бањана причају да од тих гробова сада нема никаквих трагова на површини земље.

III Данашња гробља и гробови

Речено је да у Скопској Црној гори није било већих етничких промена почевши од раног средњег века до данас. Зато свако село има по једно заједничко словенско-хришћанско гробље. Та су гробља обично крај цркве, на пример у селима Бразди, Глувцу, Чучеру, Мирковцима, Бродцу итд. Леже на местима где је било и старијих гробља.

Једино је становништво села Љуботена етнички и верски мешовито и стога тамо постоје два гробља. — хришћанско и муслиманско (арбанашко). У два-три села има и неколико домаћинства православних Рома, који мртве сахрањују у гробљима осталих хришћана — у селу Бањану и Чучеру.

Становници Скопске Црне горе сматрају гробља, као и храмове, посвећеним местима. Према њима гаје знатно поштовање. Чак понеки верују да ће виша сила казнити сваког ко би их оскрнавио: може човек да се телесно онеспособи, итд.

Гробља су и специјално ограђена. Сеоским црквама до скоре прошлости становници су давали велике прилоге, који су распоредивани за разне потребе и за уређење сеоских гробља. Понекад гробља уређују поједини имућнији сеоски домаћини — за душу себи и својима.

У сваком гробљу зна се простор на коме се сахрањују мртви из одређених кућа или родова. Према речима већег броја информатора, нико не покушава да поремети постојеће стање. Ако на том одређеном простору нема места за нове гробове, поступа се на следећи на-

⁹ Р. Грујић, *Гусари на Светој гори...*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XIV, Скопље 1934, стр. 25.

чин: покојник се уколава у неки постојећи гроб тако што се кости, које се том приликом набу, прикупе у мараму и сахране у истом гробљу крај новог покојника.¹⁰ То је обичај очуван од старине. Крст претходног покојника остаје, а на исти гроб ставља се и крст онога кога сахрањују. Зато има гробова у којима је временом сахрањено више покојника.

На дан верских празника становници Скопске Црне горе иду у цркве и тада се посећују гробови јер се налазе у близини храмова. — До пре неколико година становници нису сахрањивали у свом гробљу некрштену децу и самоубице. Ти гробови се не означавају, па брзо расту у трње.

У Кучевишту се види старо гробље крај цркве усред насеља, у које се више нико не сахрањује. Друго гробље је новије; лежи нешто даље од села, на источној страни. У том гробљу сахрањивање по наредби државне власти почело је 1930. године. Део споменика и посмртних остатака од старог гробља пренети су у ново гробље. Слично се десило и у селу Побужју.

У познатим манастирима Скопске Црне горе скоро увек су бавили калуђери, а негде и калуђерице. Умрли појединци из манастира сахрањивани су крај манастирског храма. Таквих мањих гробаља има око манастира Св. Никита, код села Горњана; око манастира Св. Богородица, код села Побужја; око манастира Св. Никола, код села Љубанца, итд.

Крај појединих црквених и манастирских храмова могу се видети и гробови људи који су били заслужни за ове објекте, на пример код манастира Св. Илија, изнад села Бањана. Крај цркве Св. Спаса у селу Кучевишту је гроб сеоског свештеника Илије Поповића (1892—1970) и други.

У неким сеоским гробљима има ретких празних гробова у којима нико није сахрањен. На таквом гробу подигнут је споменик (село Љубанце). То се чини ако је неки члан домаћинства умро далеко или погинуо у рату па му се не зна гроб. И на тај гроб долазе укућани и дају даће током прве године.

Отац Крсте Спасића, учитеља у Булачанима (село у непосредној близини Скопске Црне горе), умро је као интернирац у Сливну (1919). На плочи на једном од његових породичних гробова урезан је кратак натпис као да је он ту сахрањен.¹¹

Овај преглед не може се завршити а да не поменемо појединачне гробове на планини у северном делу области. У планини или на путу ка њој умирали су поједини сточари из појединих данашњих потпланинских црногорских села.¹² Сахрањивани су на месту где би их смрт задесила ако се покојник из било којих разлога није могао

¹⁰ Специјалних заједничких костурница нема у селима Скопске црне горе.

¹¹ М. Филиповић, нав. рад, стр. 461.

¹² Поједини људи су обично на планинама премрзли или настрадали на неки други начин.

пренети у село. По тим гробовима временом су неки локалитети добили називе: „Борбијев гроб“ (село Бањани), „Гроб“ (села Мирковци, Бродац), „Мусов гроб“ (село Чучер) итд.

IV. Надгробни споменици

У данашњим гробљима у Скопској Црној гори има надгробних споменика различитих врста: једни потичу из времена турске владавине до 1912. године; други су из времена између два светска рата; трећи су из периода после другог светског рата. Гробови заузимају правац исток-запад. Сва гробља заузимају знатну површину.

1. Надгробни споменици израђени до краја турске владавине су малобројни. Рађени су од камена различите врсте. Ипак, најчешће су од жућкастог кречњака и пешчара. Ови споменици имају правоугаону плочу и равнокраки крст. Припадају једном истом основном типу. Немају урезано име, презиме, годину рођења и смрти покојника. Негде се виде орнаменти слични кругу, малом крсту или другим шарима. Што је споменик старији, то је орнаментом сиромашнији. Ови надгробни споменици су грубе и примитивне обраде. Има их у гробљима села Бразде, Чучера, Глува, Побужја, Бродца. Препуштени времену, редовно су нахерени и донекле утрпани у земљу. Овај облик надгробних споменика коришћен је током дугог историјског раздобља, највише у XIX веку. Мајстори за ове споменике били су сељаци, који су по потреби постајали и каменоресци.¹³ Каменоломи нису никада били у приватној својини.¹⁴

2. Надгробни споменици из међуратног периода заступљени су у већем броју. Тада је свака кућа настојала да уреди и трајно обележи гроб покојника. Поступало се овако. Земља на гробу насипала се и поравнавала. Затим би се са страна начинио нижи зид, који је толико дуг и висок да достиже висину гроба. На тај зид, стави се велика камена плоча. Са једне стране остави се мала ниша, у којој се пале свеће. Над главом покојника надгробна плоча има отвор у који је углављен камени крст. На крстовима из међуратног периода скоро редовно су урезани име и презиме покојника, година рођења и смрти. Ретко се у натписима нађе и који други податак.

3. Надгробни споменици из послератног периода врло ретко су од камена — плоча и крст. Камен се данас замењује бетоном. Понегде се ставља бетонска плоча и камени крст. Сада

¹³ Надгробне плоче из старијег времена сваким даном нестају: у старим гробовима понегде сељаци данас сахрањују покојнике и подижу нове споменике.

¹⁴ Један каменолом био је код села Бањана, други каменолом био је код села Љубанца, итд.

скопски Црногорци надгробне споменике већим делом купују у Скопљу од специјалних мајстора. У њиховим радионицама увек има готових споменика, па када коме треба тај их купује и наручује текст који се одмах клеће. На неким надгробним споменицима налазе се порцуланске фотографије покојника (села Мирковци, Чучевиште, Бањани итд). Из послератног периода понегде има и веома интересантних споменика (села Љубанци, Побужје и друга).

*

Као што је друштвени економски положај у животу делио скопске Црногорце, тако изглед, положај, распоред гробова означавао углед и економско стање једног домаћинства. По уређенијим гробовима по врсти и изради надгробних споменика имућнија домаћинства могу се распознати од осталих домаћинстава слабијег економског стања.

Народни обичај од старине је да се надгробни споменик поставља на четрдесет дана, на пола године или на годину дана од смрти покојника. Осим тога, као по неком правилу, на гробовима се саде воћке и цвеће. Од воћа најчешће су шљиве. То воће на гробљу беру сеоска деца и други пролазници.

Понекад се дешава да се надгробни споменик изради за живота и постави на месту будућег гроба. На том споменику урезано је име, презиме и година рођења, док се година смрти ставља после сахране. Овако поступају обично поједини старији мушкарци и жене који немају деце.

Код мирковачког манастира Св. Илија (тзв. „женски манастир“) виде се два гроба са споменицима. У њима су сахрањене сестре: Вера Вулетић: (1890—1932) и Нада Вулетић (1893—1933) рођене на Цетињу. Оне су биле калуђерице у поменутом манастиру. Код манастира Св. Никола (село Љубанца) је гроб Серафима Боздухина, последњег игумана, који је умро 1960 године. Крај манастира Св. Никите (села Горњане) видео сам два новија гроба. У једном, из 1949. године, сахрањен је монах Панкратија, избеглица из руског Валамског манастира (рођен 1872). У другом гробу, из 1946. године сахрањен је протојереј Никодим Петковић, дугогодишњи манастирски старешина (рођен 1898) итд.

Код муслимана у селу Љуботену надгробни знак је дугуљаста камен, или „нишан“. Пободен је изнад главе покојника. Други мањи камен пободен је изнад ногу. Арбанашко муслиманско гробље у овом црногорском насељу потиче из прве половине XIX века.¹⁵ Налази се на чистини (југоисточно од села) на којој раније није било других старијих гробова.

¹⁵ Ти Арбанаси насељени су у првој половини XIX века, пошто су насилнички исељени старији хришћански становници (Ј. Трифуноски, *Скопска Црна гора*, Скопје 1971, стр. 94 и 95).

V Закључак

После свега што смо изнели следи овакав закључак. Скопска Црна гора, услед особито повољних природних и привредних услова, била је насељена почевши од веома далеке прошлости све до данас. Због тога у њој има много и разноврсних гробова. Међутим, њихова стручна проучавања нису вршена. Само су на појединим местима мештани случајно ископали старе гробове и у њима пронашли разне предмете.

Предео Скопска Црна гора имао је велики значај у средњем веку — углавном у XIII и XIV столећу. Стога у свима селима око бројних цркава и манастира из тог доба постоје словенско-хришћанска средњовековна гробља. Археолошка испитивања временом ће дати нове податке о њима.

Становници Скопске Црне горе сматрају гробља, као и своје бројне храмове, посвећеним местима. Зато према гробљима гаје велико поштовање. Из својих прихода цркве су уређивале скоро сва гробља. Понекад гробља уређују и имућнији сеоски домаћини (на пример у селу Чучеру). У сваком гробљу зна се простор на коме се сахрањују мртви из одређених кућа и нико не покушава да поремети постојеће стање.

*

Објављивањем овог прилога желео сам да пружим скроман материјал за даље проучавање споменика народне културе. Нисам се упуштао у анализе које су изван мог знања. Гробља су културно-историјска појава која задире у прошлост сваког нашег краја и живота народа. Чувају многе традиционалне вредности. Стога су она значајан извор за познавање културе и етничке историје.¹⁶

J. F. Trifunovski

CIMETIÈRES ET PIERRES FUNÉRAIRES DANS LA RÉGION DE SKOPSKA CRNA GORA

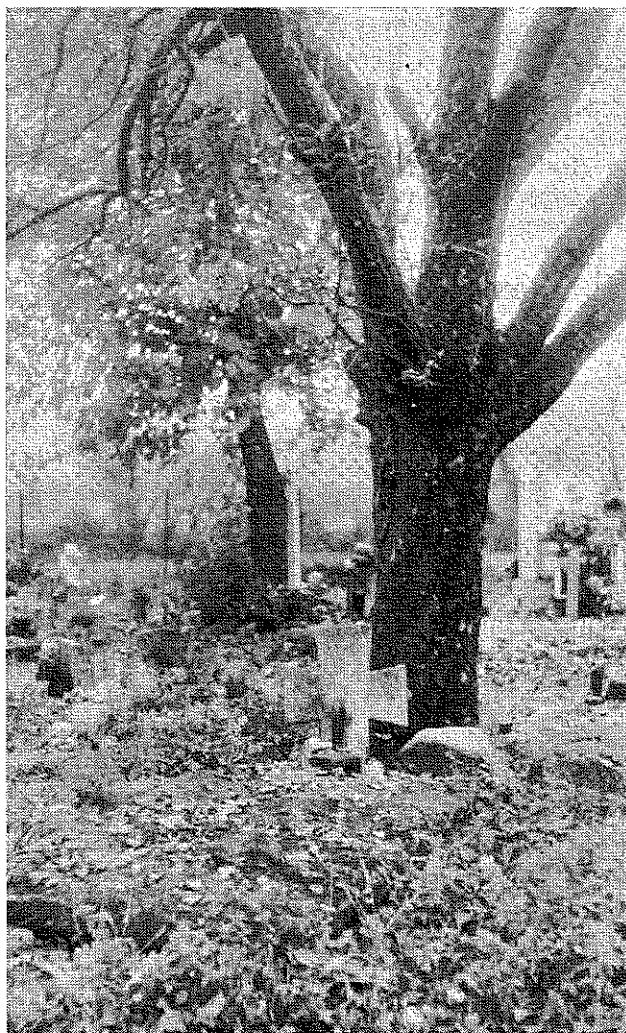
La région de Skopska Crna gora, à cause des conditions naturelles et économiques particulièrement favorables, a été peuplée depuis les temps immémoriaux jusqu'à nos jours. Pour cette raison on y trouve beaucoup de tombes différentes. Cependant, elles n'ont pas fait jusqu'ici objet de recherches et d'études. C'est seulement en quelques endroits que les habitants locaux ont découvert fortuitement des tombes anciennes et ils y ont trouvé divers objets.

La région de Skopska Crna Gora possédait au Moyen âge une grande importance — surtout au 13e et au 14e siècle. Pour cette raison, dans tous les villages, autour de nombreuses églises et nombreux monastères, il y a des cimetières médiévaux slaves-chrétiens. Les fouilles archéologiques fourniront avec le temps de nouvelles données se rapportant à ces cimetières.

Les habitants de la région de Skopska Crna Gora considèrent ces cimetières, ainsi que leurs temples, comme lieux sacrés. Pour cette raison ils tiennent ces cimetières en grande estime. Les églises rurales aménageaient presque tous les cimetières de leurs propres revenus. Parfois, ce sont les maîtres de maison aisés qui le font. Dans chaque cimetière on sait l'espace où l'on ensevelit les morts des maisons déterminées et personne ne songe à troubler l'état existant.

Dans les cimetières actuels de Skopska Crna Gora il y a des pierres funéraires de diverses espèces: les unes datent de l'époque de la domination turque jusqu'en 1912; les secondes sont de l'intervalle entre les deux guerres mondiales: les troisièmes proviennent de la période après la deuxième guerre mondiale.

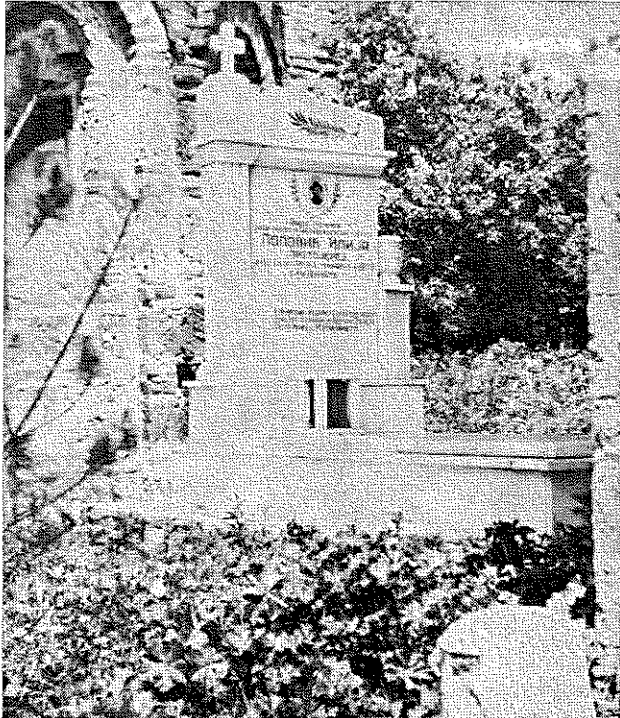
¹⁶ Скопска Црна гора представља читав музеј храмова, гробова и старих кућа.

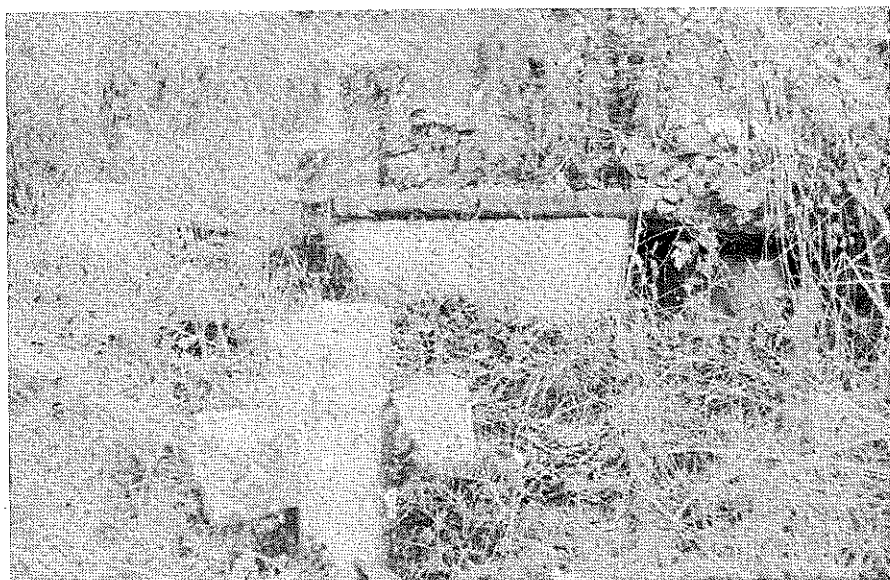
Слика 1. — Део гробља у селу Горњану и табунисано дрвјеће у гробљу

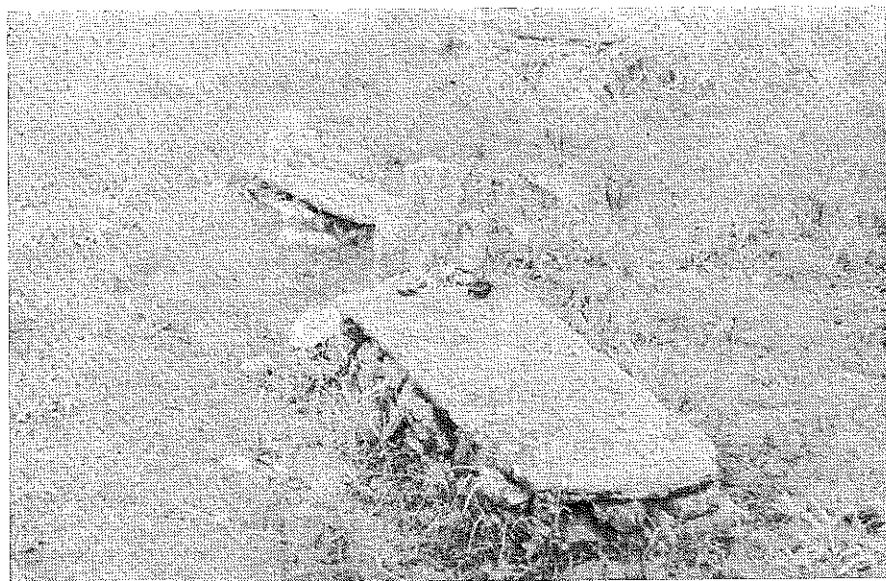
Слика 2. — Стари надгробни споменици у гробљу села Бразде

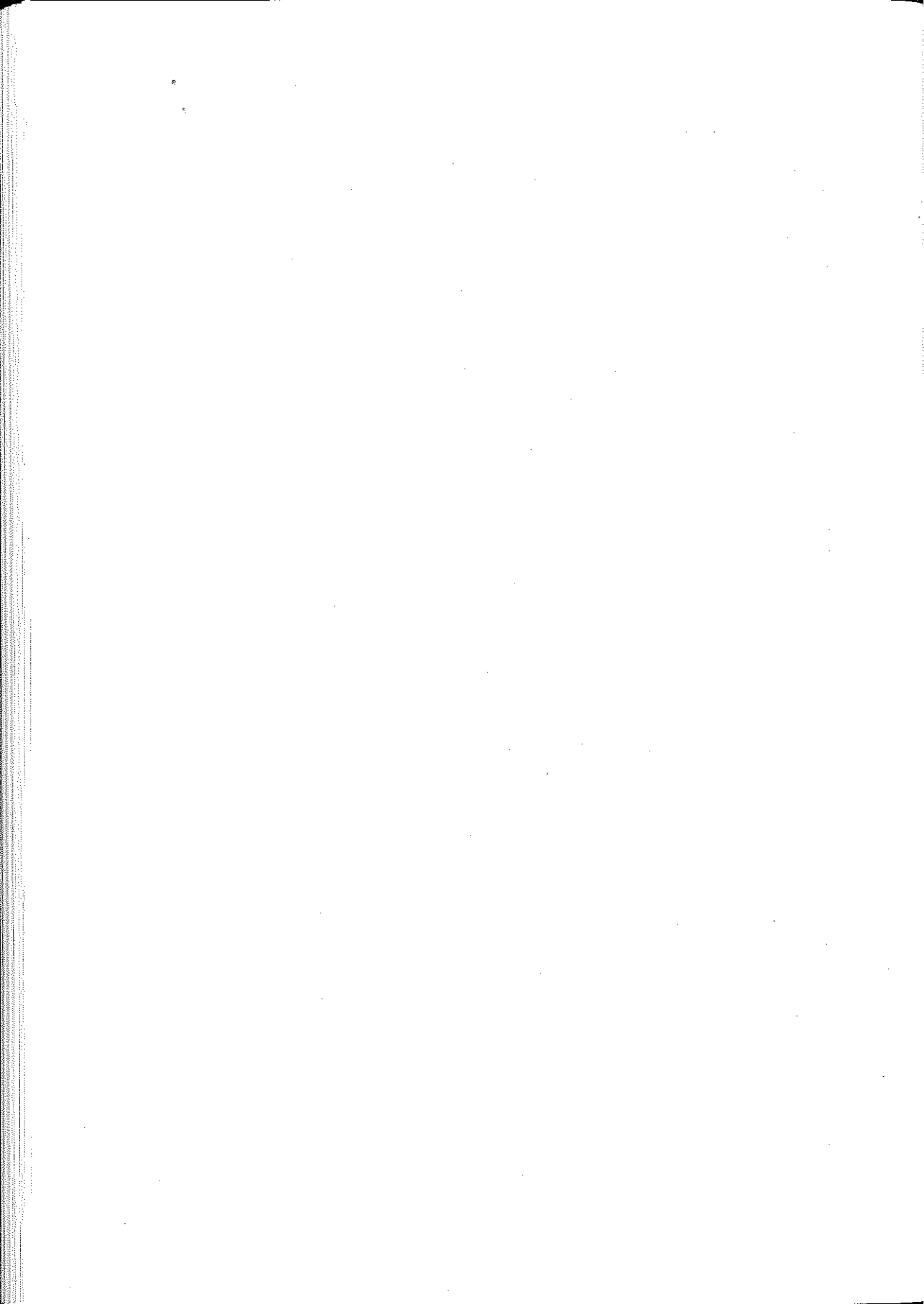
Слика 3. — Стари надгробни споменици у гробљу села Чучера

Слика 4. — Гроб сеоског свештеника Илије Поповића (1892—1970) крај познате средњовековне цркве Св. Спаса у селу Кучевишту

Слика 5. — Група новијих надгробних споменика у гробљу села Бањана

IN MEMORIAM

Академик

ЉУБИЦА С. ЈАНКОВИЋ

(1894—1974)

Године 1974. требало је да најистакнутији југословенски етно-корееолог Љубица Јанковић прослави три значајна датума: 27. јуна — осамдесетогодишњицу рођења; у августу — четрдесетогодишњицу изласка прве књиге збирке *Народне игре*; у децембру — свечано проглашење за редовног члана Српске академије наука и уметности.

На жалост, од свега тога Љубица Јанковић није ништа дочекала. Исцрпена дугим боловањем, преминула је 3. маја 1974. године, и сахрањена у породичној гробници на београдском Новом гробљу, где су већ почивали сви чланови њене уже породице: родитељи Драгиња и Станислав, сестра Даница, ујаци Тихомир и Владимир Борђевић. Од њих само Станислав Јанковић није ништа објавио, али је у рукопису оставио веома занимљив спис *Бегство мога оца из Турске у Србију* (90 стр.). Драгиња — Драга Јанковић, даровита као и њена два брата, поред домаћичких послова, написала је неколико књижевних радова, од којих је приповетка *Деца* награђена на конкурс Уметничког одељења Министарства просвете и штампана као посебна књига 1928. године. Академику Тихомиру Борђевићу, једном од најистакнутијих југословенских етнолога, и Владимиру Борђевићу, етномузикологу, мелографу и композитору, већ одавно припадају значајна места у историји научног и културног развика наше земље. Даница Јанковић, професор и преводилац, у животу и научном раду била је нераздвојна од старије сестре Љубице све до своје смрти (1960), па њихова имена, од 1934, чине један појам — *сестре Јанковић*.

Љубица Јанковић рођена је у Алексинцу 14/27. јуна 1894. године. Отац, поштански службеник, убрзо је био премештен у Лешницу, где је 1898. рођена његова трећа кћи, Даница (друга кћи, Милица, рођена је и преминула исте године, 1896), а затим се, после још два премештаја, доселио у Београд. Ту је Љубица Јанковић учила основну школу и гимназију, матурирала 1913. године и уписала се на Филозофски факултет. Први светски рат је прекинуо њене студије књи-

жевности и језика, па је дипломирала тек 1920. године. Одмах је добила место суплента у Четвртој мушкој гимназији у Београду, а од 1921. до 1939 — скоро деветнаест година — провела је као суплент и професор Друге женске гимназије. После положеног професорског испита 1922, Љубица Јанковић одлази, са стипендијом Удружења наставница средњих и стручних школа, на студије у Аустрију, Немачку, Енглеску и Француску (1922/1923). Мада је први стручни рад објавила још као студенткиња 1919. године, Љубица Јанковић се убрзо по повратку из иностранства афирмише као писац: из њених радова о разним школским питањима, о савременим наставним методама, о књижевности и уметности види се ширина интересовања за нове, напредне правце у педагогији, које је упознала првенствено у Берлину. У исто време држала је веома запажена предавања у стручним удружењима и на Народном универзитету, особито о словеначким књижевницима (Левстику, Прешерну, Грегоричу, Цанкару и другим). Године 1928. Љубица Јанковић објавила је књигу *Из словеначке књижевности* (друго издање 1931), која је одмах срдечно прихваћена и обасута најпохвалнијим критикама.

Љубица Јанковић са ујаком Тихомиром Борчевићем и сестром Даницом у Охриду 1936. године

А тада је, неочекивано, дошао велики преокрет — бар тако се чинило многобројним поштоваоцима професора и публицисте Љубице Јанковић. У 1933. години она је објавила само још један чланак

из области књижевности (поводом петнаестогодишњице смрти Ивана Цанкара), и ниједан више. Све што је од тада написала, сама или са својом сестром, у току четири деценије, било је само о народним играма, поводом њих, бар у некој вези с њима.

У ствари, никаквог преокрета није било. Љубица Јанковић је, као и њена сестра Даница, носила у себи љубав према народној игри од раног детињства, које је провела у тада још патријархалном Београду, на Видин-капији. И родитељи Љубице Јанковић били су, причала је она, у младости одлични играчи, као и рођаци и многи пријатељи њихове куће. Ту је ујак Тихомир, писац прве студије о српским играма; ту је и ујак Владимир, аутор збирки мелодија народних игара, њен први учитељ виолине. Добри играчи су се тада могли видети свуда, особито на свадбама; ипак сусрет са Циганком Бехаром сестре Јанковић нису никад заборавиле, јер их је њена игра просто занела за време једнога гостовања код рођака у Алексинцу.

За време боравка у иностранству Љубица Јанковић није само вредно студирала школске реформе, него је пратила културни живот, одлазила на концерте и у позориште. Тако се у Берлину упознала са изванредним Московским камертеатром — балетским ансамблом Александра Тајрова и присуствовала концерту Лабанове ученице Мери Вигман, „познате уметнице страсне и свечане игре“, која је „нашла свој сопствени пут у стварању једног новог правца у уметности игре“; о њој је Љубица Јанковић објавила исцрпан чланак у часопису „Мисао“ (1925), у којем је поред уметничке истакла и педагошку вредност и методе рада Мери Вигман. У том напису познавалац каснијих радова сестара Јанковић може лако да препозна тежњу писца да продре у однос индивидуалне и колективне игре, о чему ће писати са дубоким разумевањем проблема у петој књизи *Народних игара* (1949). И наредне, 1926. године Љубица Јанковић објављује чланак *Игра некад и сад*, а 1927, на позив проф. Маге Магазиновић, једног од протагониста модерног балета у Београду, Љубица Јанковић држи уводно предавање на концерту њене Школе за ритмику: *Српске игре и песме као мотив уметничког плеса* (објављено у часопису „Женски покрет“ 1927).

Међутим, светосавско предавање одржано у Другој женској гимназији 1933. године *О значају народних игара* представља нешто сасвим ново: био је то први научни прилог Љубице Јанковић проучавању народних игара. Ослањајући се чињенички на студију Тихомира Борђевића о српским народним играма, али самостално разрађујући основне идеје, Љубица Јанковић је, са дубоким смислом за систематизацију, у први план ставила научни значај народних игара, па тек затим редом: друштвени, естетски, хигијенски, етички и васпитни, туристички, социјални, економски, национални. Главна порука овога предавања је у следећим реченицама: „Крајње је време да се на скупање и описивање народних игара и њихово тачно бележење савременим средствима обрати најозбиљнија пажња. Кад се народна игра, као и друге народне творевине, раније чувала, одржавала и ширила само путем традиције, био би неопростив грех за нас

који живимо у време тонфилма, кореографије и кинематографије ако допустимо да то народно благо неповратно пропадне, и ако скрштених руку дочекамо да изумру они који су доиста знали да их играју како ваља... Уосталом, то је ствар стручњака да ли ће кораке и покрете народних игара хватати тонфилмски, или кореографски, или кинетографски. Главно је забележити их тачно на самоме врелу. Јер не могу се народне игре ни популарисати, ни неговати, ни уметнички прерађивати, ни научно проучавати без тог захватања са извора". Одјек овога предавања био је неочекивано буран: изненађење и одушевљење, страх да је за народне игре под навалом страних игара или због неуке „примене“ већ куцнуо последњи час; било је у свему томе доста романтичарског заноса, али и реалног сагледавања праве вредности народне играчке уметности. Сестре Јанковић, иако узбуђене овим успехом, нису прихватале пријатељске сугестије да постану иницијатори организованог рада на оживљавању народних игара, што је, по тадашњем општем мишљењу, било од примарне важности. Ипак, предавање је Љубица Јанковић објавила у „Гласнику Професорског друштва“, затим га је, у нешто измењеном облику, читала на Радију и штампала у часопису „Учитељ“ — све у току 1933. године.

И не само то. Крајем исте године, сестре Јанковић су почеле да позивају у свој дом, недељом по подне, оне за које су сматрале да одиста воле народне игре или да би им из професионалних разлога добро дошло дубље знање о њима. На тим састанцима Владимир Борбевић је свирао на виолини, Даница Јанковић на клавиру, коло се водило кроз све одаје, училе су се данас већ класичне српске игре, које су знале саме сестре Јанковић или их је когод од присутних показао, а за све учеснике било је особито задовољство када би стара госпођа Јанковић повела коло (највише је волела *ћурћевку*, Љубица је уживала у *тројанцу*, а Даница у неким покретима *врањанке*). Затим су се овоме малом кругу љубитеља народних игара придружили и прави мајстори игре: Мијаци из Лазаропоља, играчи и свирачи из Владичиног Хана, Црмничани, Врањанци и други, од којих су сестре Јанковић почеле да бележе мелодије и кораке, а сви присутни покушавали да уђу у њихову понекад веома компликовану игру. У њој као да тајне није било само за Љубицу и, особито, Даницу Јанковић.

Ови недељни састанци трајали су готово пола године, одржавани у пријатној домаћој атмосфери. Свакако из унутрашњег императива, али и подстицане од стране учесника „домаћег течаја“ и других личности које су са интересовањем пратиле ово још неодређено трагање за народним играма, Љубица и Даница Јанковић се коначно одлучују и приступају припреми књиге кореографских описа 100 народних игара из разних крајева Југославије, из педагошких разлога поређаних по принципу поступности: од најлакше игре ка све сложенијим. Књига под насловом *Народне игре, I* изишла је усред лета 1934. у издању самих писаца, јер познати београдски издавач Геца Кон није хтео да „рескира“. Зато је и растурање књиге ишло помоћу

огласа, писама и личним ангажовањем верних чланова „Домаћег течаја“ и других пријатеља.

Мада у овој првој књизи нема мелодија, јер се у интересу штедње делимично ослањала на нешто раније објављену збирку *Српске игре за виолину* од Владимира Борђевића (1933), а за 40 игара мелодије су објављене тек три године касније — 1937, када је изишла допунска збирка *Мелодије народних игара* од Данице Јанковић — прва књига *Народних игара* представља чврст темељ у нас нове науке — етнокореологије: од објашњења шта се жели постићи овом књигом, од основних начела рада па све до принципа сопственог кореографског система (речима и знацима а не симболима); све је ту, све се могло даље развијати и допуњавати.

Појава *Народних игара* поздрављена је у јавности многобројним приказима, једнодушним похвалама и подстицајима, али не и адекватном друштвеном помоћи. Љубица Јанковић је и даље гимназијски професор српскохрватској језика, који се бори са брдом писмених задатака својих ученица; Даница Јанковић је библиотекар Универзитетске библиотеке и преводилац са енглеског језика. За народне игре остају бесане зимске ноћи и кратки годишњи одмори, када се сестре Јанковић не одмарају него врше теренска истраживања, најчешће о свом трошку. Већ 1937. излази, поред поменуте збирке мелодија, и друга књига *Народних игара*, са распоредом грађе који ће остати сталан у читавој збирци: после теоријског дела са тематским студијама долазе праве мале етнокореографске монографије (Косово, Призрен и околина, Метохија), у којима се најпре разматрају игре у вези са антропогеографским и етнолошким карактеристикама области, а затим дају кореографски описи игара заједно са мелодијама и текстовима песама, које су аутори бележили истовремено са играма, увек од најбољих локалних играча, певача и свирача (укупно 70 игара). За њом, 1939, дошла је трећа књига *Народних игара*, још обимнија, са фотографијама, богатим теоријским делом и комплетним описима 89 игара из Македоније (по кореографским областима). Четврта књига је имала своју „судбину“. Штампана је било завршено 5. априла 1941, неповезани табаци су остали у магацину штампарије, преживели рат, али су нечијом непажњом, негде 1947, отишли у отпад. Од овога болног ударца сестре Јанковић су се ипак брзо опоравиле, јер је издавачко предузеће „Просвета“ преузело даље издавање *Народних игара*, па је 1948. изишла четврта књига са 103 игре из Македоније, 1949. пета (100 игара из Војводине и Нишаве), 1951. шеста (99 игара из Гњилана и Врања, са околином), 1952. седма (76 игара из разних крајева Србије, Босне, Херцеговине и Далмације), 1964. осма (124 српске игре). Излазак девете књиге, последње из велике збирке *Народне игре*, сестре Јанковић нису доживеле, иако је рукопис одавно предат „Просвети“. Али то није ни издалека све што је Љубица Јанковић са својом сестром написала и објавила. Ту су посебне књиге: *Двадесет народних игара* (1949), *Danses populaires, I—VI Résumé* и *Folk Dances, I—VI, Summary* (1951), *Dances of Yugoslavia* (1952, Лондон), *Прилог проучавању остатака ор-*

ских обредних игара у Југославији (1957), као и велики број чланака и студија о етнокореолошким темама, објављених у југословенским и страним научним и стручним часописима.

По изласку треће књиге *Народних игара* (1939) Љубица Јанковић прелази на рад у Етнографски музеј, у којем организује Одсек народних игара и води Одељење за народну духовну културу, све до пензионисања, новембра месеца 1950. године. Међу прве послове које је Љубица Јанковић обавила у Музеју спада и израда *Упутстава за прикупљање грађе о народним играма* (издао Музеј 1940), а затим је организовала прикупљање библиографске грађе о народним играма, са спољним сарадницима. Сама је дуго прикупљала и сређивала грађу за Терминолошко-енциклопедијски речник, замишљен као „енциклопедија о свима врстама народних игара и народне музике и о свему што је у органској и логичној вези са њима“. Наравно, то је био превелик подухват за једнога истраживача, поред свих обавеза које је Љубица Јанковић имала у Музеју, у друштву (са сестром је водила неколико течајева народних игара), поред теренског рада и припреме нових књига.

Признања за своја велика остварења сестре Јанковић су примили и пре другог светског рата (Српска академија наука наградила је њихове књиге; обе сестре су постале чланови угледних научних институција у Лондону, Њујорку и Паризу), али највеће почасти добиле су тек после ослобођења: оне су међу првим добитницима Седмојулске награде, почасни су чланови Удружења фолклориста Србије, спољни научни сарадници Етнографског института САНУ, итд.; олакшаван им је научни рад дужим плаћеним одсуством, биле су окружене особитом пажњом и поштовањем. Љубица Јанковић је 1963. изабрана за дописног члана Српске академије науке и уметности, а 1974. за редовног члана. Биле су то високе и заслужене почасти, али је за Љубицу Јанковић, повучену и усамљену, једино право задовољство био и остао научни рад на народним играма, особито после смрти сестре Данице (1960) и родитеља. У тој самоћи написала је још једну књигу: *Проблем и теорија појединачне аритмичности у ритмичности целине извођења орске игре и мелодије* (изд. САНУ, 1968) и приредила извод из ранијих књига: *Народне игре за децу* (1971), као и низ чланака у домаћим и страним часописима.¹ Последњих година неуморно је радила на обимном делу *Основи етнокореологије*. На жалост, није успела да га заврши.

Ња, творци кореографског система, добрим делом њихова је заслуга

Велико дело сестара Јанковић надживело је своје творце. Оно је данас познато, тражено, цењено, незаобилазно кадгод се пише о југословенским народним играма. Исто тако позната је пионирска улога сестара Јанковић у научном проучавању народних игара: оне су градитељи теорије и методологије етнокореолошких истражива-

¹ Библиографија радова Љубице Јанковић објављена је у *Годишњаку САНУ* за 1963. годину (Београд, 1965, стр. 437—444), а допуне у *Годишњаку* за 1968 (1971, стр. 616—617) и 1971 (1973, стр. 670).

што је у Југославији врло много постигнуто у науци и уметности у вези са народним играма; оне се убрајају у ред признатих светских етнокореолога.

Дело сестара Јанковић настало је прожимањем два ствараоца срећно опредељена: Даница — уметник, Љубица — научник, чврсто повезане истим циљем и сестринском љубављу, која им је, неоспорно, помагала да се тако складно допуњују. Мада су имале обичај да кажу да ни саме не распознају шта је која написала, о своме заједничком раду сестре Јанковић су једном приликом објасниле да „ипак постоји извесна подела послова“ између њих и овако је описале: „Док Даница Јанковић бележи народну мелодију и ради кореографску анализу народне игре у вези са тактом мелодије и речима, односно слоговима песме која је прати (типски образац заједна раде), Љубица Јанковић се више бави проматрањем, описивањем и проучавањем народних стилова и технике, облика и типова народних игара, етнографским и антропогеографским проучавањем народног колективног начина играња у оквиру народног живота. Теорију предмета заједнички стварају, али је детаљније разрађује Љубица Јанковић. Међутим, систем бележења, који је створен по идеји Љубице Јанковић, Даница Јанковић примењује, разрађује и усавршава знацима и терминологијом. Обредне игре и њихове функције заједно проучавају“ (Из рукописа *Рад Љубице С. Јанковић*, мај 1948, Архив Музиколошког института САНУ). И то је тачно. Интелектуалан дух, истраживачки, идејни носилац, творац концепција — Љубица Јанковић је постављала проблеме и трагала за њиховим решењима. Осећајна, блага и духовита — Даница Јанковић је своје вишеструке уметничке обдарености ангажовала у изради кореограма и мелограма, са особитим смислом за запажања карактеристичних детаља као израза етнопсихичких особина играча. У нашој средини тешко је наћи сличан пример симбиозе два ствараоца високих способности и изразите индивидуалности, као што је случај са сестрама Јанковић.

*

Преко ујака Тихомира Борђевића, чија је предавања као студенткиња слушала и чије је савете увек радо примала, Љубица Јанковић је од младости била повезана са етнологијом. Њени радови, као и сестрини, штампани су у „Гласнику Етнографског музеја“, часопису „Етнологија“ (Скопље), а у издању Етнографског института САНУ изишла је њихова значајна теоријска расправа о обредним играма. Љубица Јанковић је Етнографском институту поверила на чување своју рукописну *Грађу за библиографију народних приповедака по часописима и календарима*, коју је скупљала као студенткиња под руководством професора Тихомира Борђевића и Павла Поповића; затим, учествовала је више пута као предавач на пленарним седницама Института, а у његовом „Гласнику“ објавила је, сама или са сестром, шест чланака.

Смрт Љубице Јанковић прекинула је ову дугогодишњу сарадњу, али ће Етнографски институт са дубоким пијететом чувати успомену на сестре Јанковић, које су богатим резултатима свога научног рада на етнокорееологији осигурале себи веома истакнута места у историји етнологских наука.

Предавања Љубице С. Јанковић у Етнографском институту

Преживели остаци орских обредних игара у ФНРЈ, I део: Класификација орских обреда (16. децембра 1949). У сарадњи са Д. С. Јанковић

Подсетник за испитивање орских игара (1. јуна 1950). У сарадњи са Д. С. Јанковић.

Поводом једног приказа „Истраживања игара у Југославији по систему сестара Јанковић“ (13. новембра 1964).

Вертокопски ратни албум Лајонела Бадена (10. новембра 1967).

Рад на народним умотворинама у Етнографском институту САНУ од 1947. до 1967. године (25. децембра 1967, приликом прославе двадесетогодишњице оснивања Етнографског института).

Радови Љубице С. Јанковић објављени у издањима Етнографског института

Прилог проучавању остатака орских обредних игара у Југославији. Посебна издања Етнографског института 8, Београд 1957. Стр. 66+16 дијаграма +10 фотографија. Резиме на енглеском. У сарадњи са Д. С. Јанковић.

Стилови и технике српских традиционалних играча. Гласник Етнографског института II—III, Београд 1957, стр. 593—598. Резиме на енглеском. У сарадњи са Д. С. Јанковић.

Оглед класификације и систематизације српских народних приповедака. Гласник ЕИ XI—XV, Београд 1969, стр. 161—167. Резиме на енглеском.

Противречности у живом стваралачком процесу орске традиције. Гласник ЕИ XVI—XVIII, Београд 1971, стр. 43—47. Резиме на француском.

Стање орске традиције у разним деловима света. Гласник ЕИ XIX—XX, Београд 1973, стр. 25—31. Резиме на енглеском.

Вертокопски ратни албум Лајонела Бадена. Гласник ЕИ XXII, стр. 61—84. Резиме на француском.

Оливера Младеновић

III МЕЂУНАРОДНИ КОНГРЕС ЗА СТУДИЈЕ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

Букурешт, 4—10. септембар 1974.

После конгреса у Софији 1966. и у Атини 1970. одржан је, трећи по реду, Међународни конгрес за студије југоисточне Европе у Букурешту, од 4—10. септембра 1974. године. У раду Конгреса учествовало је више стотина научника и стручњака из двадесет две европске и девет ваневропских земаља. Најбројнији су били представници балканских земаља. Из Југославије било је око стотину научних радника и они су се представили својим рефератима готово у свим секцијама Конгреса. Изузетан по броју учесника, Конгрес је садржао и импозантан број научних саопштења.

Балканологија као комплекс научних дисциплина које се баве проучавањем народа Балканског полуострва, њиховим историјским и културним развитком, њиховим особеностима и међусобним прожимањима, била је програмом Конгреса богато обухваћена. Конгрес је отворен 4. септембра свечаном пленарном седницом, а одмах, поподне, рад је настављен у девет секција, које су биле посвећене антици, историји од V — XVIII века, историји XIX—XX века, уметности, етнографији, фоклору, праву лингвистици и књижевности балканских народа и народа југоисточне Европе. Осим у секцијама, рад се одвијао и на дискусионим састанцима, за округлим столом, где се расправљало о појединим питањима из балканолошке проблематике. Једно вече било је посвећено приказивању румунских етнолошких филмова, а посебан доживљај представљао је концерт румунског народног уметника на пановој фрули Георги Замфира, који је са својим ансамблом дочарао учесницима Конгреса румунску народну музику. Изузетно занимљива била је посета споменицима румунске старе архитектуре у Куртеа де Арбеш и Трговишту.

Конгрес је отворен поздравним говором Николауа Чаушеског, председника Социјалистичке Републике Румуније, а одмах затим, радни део Конгреса започео је опширним теоријским рефератом др Михаила Берзе, професора Универзитета у Букурешту, о студијама југоисточне Европе, њиховој улози и месту у друштвеним наукама.

Исто пре подне, на пленарној седници, одржали су реферате о балканолошким студијама у својим земљама професори Н. Тодоров из Бугарске, М. Нистазопулу — Пелекидес из Грчке, В. Н. Виноградов из Совјетског Савеза и К. Д. Гротхизен из Савезне Републике Намачке. На жалост, ни један од југословенских научника није поднео реферат оваквог карактера.

С обзиром на број реферата у секцијама, нисмо у могућности да о свима подједнако говоримо, већ ћемо се мало више задржати на раду етнографске секције.

Секција посвећена антици имала је као основне теме Медитеран и балканске земље у епохи пре- и протоисторијској, као и процес урбанизације на Балкану до краја антике.

Питањима генезе балканских народа, њихових култура и формирања држава био је посвећен велики број реферата у оквиру Секције за историју од V—XVIII века. Предмет нешто мањег броја саопштења био је — заједничке црте у економском и друштвеном развоју балканских народа и народа југоисточне Европе у отоманској епохи.

Секција за историју XIX — XX века садржала је неколико области истраживања, са бројним рефератима који су унели низ новина у досадашње резултате. Друштвени и национални покрети у земљама југоисточне Европе, заједничке црте и специфичне карактеристике, балканске земље и земље југоисточне Европе у међународним односима, развој друштвене и политичке мисли у модерној и савременој епохи, као и карактеристике економског и друштвеног развоја балканских земаља биле су основна тематика реферата који су доносили не само новине већ су имали и различите методолошке приступе.

У секцији која је била посвећена књижевности балканских народа било је реферата са веома различитом тематиком о проблемима и методама компаративних студија књижевности народа југоисточне Европе.

У секцији за лингвистику саопштен је извештај број реферата који се односе како на саму структуру језика тако и на књижевне језике балканских народа.

Проблем оригиналности националних права народа југоисточне Европе у контексту римско-византијског права (до XIX века) и источњачког права (у XIX — XX веку), као и допринос југоисточне Европе развоју међународног права у модерној и савременој епохи били су не само предмет многих реферата у секцији за право већ и живе дискусије.

Веома занимљиви и богати реферати изречени су у Секцији за уметност, која је била посвећена традицији и новинама у ликовном и музичком стваралаштву. Мада је то било и у неким другим секцијама, због бројности реферата, на жалост, остајало је веома мало времена за дискусију.

Фолклорна секција садржала је две основне теме. Прва, о традицијама и новинама у фолклору народа југоисточне Европе и дру-

га, о заједничким и посебним карактеристикама у фолклору балканских народа и народа југоисточне Европе.

Саопштења у Етнографској секцији обухватила су веома различита питања етнологије, што је било не само разноврсно него и корисно. Основне теме биле су посвећене сеоским цивилизацијама југоисточне Европе у модерној епохи и сеоским цивилизацијама и њиховом утицају на начин живота балканских народа и народа југоисточне Европе. У оквиру ових тема прочитани су и реферати који се односе на питања из области како духовне тако и материјалне културе и друштвеног живота.

Занимљив по својој садржини био је реферат познатог америчког научника И. Сандерса, професора Универзитета у Бостону, о друштвеним карактеристикама традиционалних сеоских друштава, са посебним освртом на југоисточну Европу, којим је Етнографска секција и започела рад.

Међу разним проблемима које су обухватили реферати, истиче се саопштење Л. В. Маркове, из Совјетског Савеза, која се задржала на градском насељу као објекту етнографског проучавања, испитујући породични живот у тринаест бугарских градова. С обзиром на необрађеност такве теме у бугарској етнографији, ауторка је сматрала неопходним да се посебно задржи на тој проблематици и методи рада.

Марија Бошћа, из Румуније желела је да у својој студији подвуче значај румунске народне уметности као система комуникације и система споразумевања, пошто се раније о народној уметности писало само са становишта тражења оригиналности, пластичне мисли и језика.

Петру Каранкан (Румунија) побија досадашња тврђења да је тетовирање донето у Румунију у XIX веку и доказује његово континуирано постојање још од праисторије.

Методолошки приступ проучавању насеља као етнографског извора дала је у свом реферату О. Р. Будина из Совјетског Савеза.

Из области религије и веровања поднета су два реферата. Та-тијана Колева, из Бугарске, саопштила је резултате својих испитивања у погледу типологије и генезе, обичаја и ритуала везаних за празник св. Борба код Јужних Словена, налазећи извесне одређене законитости у њиховом развоју. Совјетски научници В. С. Зеленчук и Ј. В. Попович говорили су о антропоморфном лику Германа, или Колојана, или Колијана, или Скалојана, већ према томе како се у коме крају назива у обредима за плодност у источно-романских народа у XIX и XX веку, говорећи и о његовој распрострањености у Европи. Они сматрају да овај аграрни обред потиче из древних веровања о умирању и васкрсавању божанства плодности.

Занимљив је био реферат Мариан Меснил, из Белгије, о покушају класификовања карневалских маски заједничких земљама југоисточне Европе.

Основни реферат из области материјалне културе поднели су бугарски научници Христо Вакарелски и Анастас Примовски под

насловом *Заједничко и специфично у материјалној култури балканских народа*. Веома слична историјска прошлост балканских народа условила је и материјалну културу са идентичним карактеристикама.

Из области материјалне културе саопштени су и реферати Н. А. Демченка из СССР-а о вези традиционалних облика ораћих справа Молдавије и земаља балканско-карпатске области. Офелија Вадува, из Румуније, саопштила је о заједничким одјецима архаичне цивилизације југоисточне Европе на модерну епоху, а Раду Октавиан Мајер, такође из Румуније, о коливи — становима Аромуна.

Из Етнографског института Српске академије наука и уметности у Београду учествовало је пет сарадника са својим рефератима: у Етнографској секцији др Мирко Драшкић, са рефератом *Савремени процеси етничке симбиозе словенско-романског становништва у североисточној Србији*, др Милка Јовановић са темом *Неки предсловенски елементи у народним пошњама у Србији* и др Видосава Стојанчевић са два саопштења — *Утицаји византијске цивилизације у развоју старих „чаршија“ јужне Србије и Забране (табу) у свадбеним обредима балканских Словена и Арбанаса*. У Секцији за фолклор поднела је свој реферат др Миљана Радовановић са темом *Етничко и међуетничко у усменом народном стваралаштву војвођанских Русина*, а у Секцији за уметност Емилија Церовић свој реферат *Народна традиција као инспирација у стваралаштву савремених сликара сељака у Србији (Срби, Словаци, Румуни)*.

Завршавајући овај кратки преглед морамо да изразимо жаљење што овако богат и плодан конгрес неће имати и своју јединствену публикацију са прочитаним рефератима, већ ће они бити штампани у разним публикацијама света.

Емилија В. Церовић

SEMINARIUM ETHNOLOGICUM VII

Настављајући досадашњу традицију, и ове године од 2 до 13. септембра одржан је у Чехословачкој *SEMINARIUM ETHNOLOGICUM VII*. Семинар је организовала Катедра за етнологију и фолклористику Филозофског факултета Универзитета у Братислави, под руководством доцента др Јана Подолака, а уз присуство шездесетак учесника из Аустрије, Бугарске, Југославије, Мађарске, Пољске, Румуније, Чехословачке и Швајцарске.

Сви учесници *SEMINARIUM ETHNOLOGICUM-a VII* били су смештени у једном одмаралишту покрај Тренчина, у чијој су околини и вршена теренска истраживања. Теренским радом руководили су истакнути научници: др. Роберт Вилхабер, из Швајцарске; проф. др. Бела Гунда и др Јанош Манга, из Мађарске; др Јон Владуциу, из

Румуније; и др Јан Подолак, из Чехословачке. Сви учесници били су подељени у групе према теми коју су испитивали, а на челу групе налазио се један од поменутих научника. Теме су биле раније одређене и обухватале су области материјалне културе: пољопривреду, сточарство, ношњу, исхрану, транспорт, занате и народну радност.

У току десетак дана, колико је трајао семинар, обишли смо неколико села у средишњој Словачкој: Стара Тура, Тополичка, Нова Бошаца, Дољња и Хорња Суча, Репаци, Влчи Врх итд. У ова села ишло се по групама. Увек се настојало да једног дана само једна група буде у једном селу. Другог дана групе су мењале села, и тако — све до краја семинара. Овакав начин испитивања показао се ефикаснијим него да се ишло на терен у једној заједничкој групи.

За разлику од ранијих семинара, на којима су после дневних истраживања одржавани састанци и где се говорило о истраживањима обављеним тога дана, овога пута је то изостало. Уместо тих свакодневних састанака, претпоследњег дана одржане су две дебате, на којима су чехословачки студенти изнели резултате својих испитивања. Тим састанцима, који су одржани у две групе и почели у исто време, председавали су др Јанош Манга и др Јон Владушиу. На њима су студенти говорили о транспорту и транспортним средствима, као и о спремању хране и самој исхрани словачког сељака.

Треба напоменути да се *SEMINARIUM ETHNOLOGICUM VII* одржао у време прославе тридесетогодишњице устанка народа Словачке против немачког окупатора. Тако је и сам семинар на известан начин био укључен у ту прославу словачког народа. Ово је допринело да овај семинар није био само радног карактера већ помало и манифестационог и празничног. Већина страних учесника била је позивана на разне прославе и посете радним организацијама и колхозима. Највећи такав збор, на коме су били присутни сви учесници *SEMINARIUM ETHNOLOGICUM-a VII* одржан је у селу Репаци. На том збору изведен је и обимни уметнички програм, у коме су сви учесници, као и локално становништво које је присуствовало збору, били обучени у народне ношње.

Дана 13. септембра, програмом фолклорно-уметничког друштва из Тренчина, свечано је завршен *SEMINARIUM ETHNOLOGICUM VII*, а договорено је да се наредни семинар одржи 1975. године у Пољској.

Драгомир Антонић

МЕЂУНАРОДНЕ НАУЧНЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ ЕТНОЛОГА СОЦИЈАЛИСТИЧКИХ ЗЕМАЉА

У Блажејевки, код Познања, одржане су три научне конференције од 9. до 12. октобра 1974. године, све три од особитог значаја за развитак међународне сарадње на пољу етнологије и фолклористике. Главна редакција *Демоса* окупила је представнике свих национал-

них редакција на свој редовни годишњи састанак који је — осим редовних извештаја о проблемима и задацима у вези са израдом реферата о текућим значајним етнологским и фолклористичким радovima у свакој земљи-сарадници у „Демосу“ — на дневном реду имао и разматрање даљих задатака у изградњи вишејезичког *Тезауруса етнологије и фолклористике*, а на основу модела који су израдиле немачке колеге. Редакција годишњака „*Ethnologia slavica*“ одржала је такође свој редовни годишњи састанак представника свих земаља сарадница ове значајне публикације. Најзад, одржана је и *II међународна конференција словенских етолога*, у организацији Пољске академије наука, Одељења за етнологију Комитета за социолошке науке. Основна тема ове конференције била је посвећена проблемима односа народне и националне културе, а уводни реферат поднео је проф. др Јозеф Буршта, аутор књиге објављене под истим насловом. Многа теоријска питања, по својој суштини нова у домену етнологије, расправљана су у рефератима, саопштењима и дискусијама, а објављивање овог материјала у једном зборнику радова било би веома корисно јер би отворило перспективу даљих разрада и тражења нових путева етнологских истраживања.

М. Радовановић

II СИМПОЗИЈУМ ЕТНОЛОГА СР СРБИЈЕ

Посвећен стогодишњици рођења Јована Ердељановића

Панчево, 30. и 31. X и 1. XI 1974. године

Други симпозијум етолога Србије, у организацији Српске академије наука и уметности, Етнологског друштва Југославије — Огранак за СР Србију и Народног музеја — Панчево, посвећен стогодишњици рођења академика Јована Ердељановића, имао је на свом програму две основне теме: 1) Темелји научне традиције наше етнологије: Јован Ердељановић — Живот и дело, и 2) Етнологија у нашем друштву и култури — њена улога и значај. У раду Симпозијума учествовала је око 80 етолога из Србије и других република.

О Јовану Ердељановићу, човеку и наставнику, први је говорио проф. М. Барјактаровић, који је истакао бескрајно поштење, наставничку спремност и истинске научне квалитете првог квалификованог професора етнологије у Југославији и на Балкану (од 1906). Академик Д. Недељковић одржао је предавање *Ердељановић у развоју етнологије науке, код нас и у свету*, у којем је нагласио допринос Ердељановића етнологији као науци о законитостима етничког развитка човечанства, али и поменуо извесне предрасуде и заосталости у његовом делу. Академик М. Лутовац је говорио о научним односима Цви-

јића и Ердељановића као о односима учитеља и ученика који су пре-расли у сарадњу и пријатељство. Др Ј. Вукмановић је у саопштењу *Етнолошка проучавања Ј. Ердељановић у Црној Гори* истакао да је професор Ердељановић својим студијама више допринео упознавању етничке прошлости црногорских племена него остали наши писци о народу. Као добар организатор, окупио је многобројне сараднике, који су радили по угледу на његове студије. *О Ердељановићевим оценама веродостојности предања о пореклу и прецима братстава* одржао је реферат Р. Ковијанић. Аутор је истакао заслуге Ердељановића на овом пољу, али и пропусти јер није користио которске изворе (од којих, додуше, неке није ни могао да чита!), као и оне у тумачењу порекла топонима. Академик Н. Мартиновић је пошао *Трагом једне мисли о генеологијама у Црној Гори Јована Ердељановића* и изнео је став да је традиција генеалогских таблица могућа одбрана од самозванаца у Црној Гори. Мартиновић, је, затим, навео Ердељановићево гледиште да су установе егзогамије и крвне освете омогућиле да се племе одржи на окупу. У вези с тим су и братственички родослови и генеалогичка, као и народно песништво.

У преподневној дискусији учествовали су: др Р. Веселиновић, др Ј. Вукмановић, проф. П. Влаховић и академик Д. Недељковић. Покренута су питања Ердељановићеве критичке анализе предања, доступности Которског архива, у оно доба, Ердељановићевог евентуалног познавања Енгелсовог дела, као и извесног усмеравања на научном послу (подела рада) између Цвијића, Ердељановића и Борбевића.

Предавање Р. Николића *Етнолошка проучавања академика Јована Ердељановића у Банату* прочитала је М. Микушка. У овим својим испитивањима Ердељановић је обраћао нарочиту пажњу на успомене и трагове старијег словенског слоја и настојао да утврди сродности и разлике међу појединим етничким групама, посебно према народној подели на Доњане — у јужном, и Горњане — у северном Банату. *О теоријској и емпиријској социологији код Јована Ердељановића* говорио је С. Ђулибрк. Радећи и на социологији, Ј. Ердељановић је највише разрадио однос те научне дисциплине и етнологије. Сматрао је да етнологија социологији може да укаже већу помоћ од давања грабе. У социологији је Ердељановић, по мишљењу С. Ђулибрка, био под утицајем Диркема, Брила и др Мр Д. Бандић је саопштио *О Ердељановићевом раду на проучавању религије*. Д. Бандић је дао исцрпну анализу Ердељановићевих ставова, изнетих у књизи *О почецима вере и неким другим етничким питањима*, где аутор увиђа значај обичајно-обредних елемената у формирању јужнословенских народа. Проф. П. Влаховић разматрао је *Рад и значај Ј. Ердељановића у области антропологије* нагласивши да је Ердељановић први, уз етнологију, на Београдском универзитету предавао и физичку антропологију. Тај предмет био је за њега од посебног научног значаја за разматрање етногенетских процеса, за откривање у науци дотад непознатих морфолош-

ко-антрополошких и биотиполошких варијетета. *О Ердѣљановићевом прилогу проучавања народних игара* говорила је др О. Младеновић. Ердѣљановић је тражио помоћ у анализи народних игара за решавање других питања. Етнокорелологију је задужио својим прилогом о играма у делу *О пореклу Буњевца*. То је пример продубљеног научног расправљања о чисто етнокорелолошким питањима. Др М. Радовановић је говорила *О Ердѣљановићевом раду на Српском етнографском зборнику* — установи колективног научног рада двеју наука: антропогеографије и етнологије. Као истраживач, методолог (упутства!) редактор и организатор, Ердѣљановић је на овој едицији радио 40 година. Значајно је истаћи да у том послу он и Борбевић полазе, и теоријски и методолошки, са сасвим супротних позиција. О заоставштини академика Ј. Ердѣљановића, поднео је извештај проф. М. Барјактаровић. Заоставштина је предата Ердѣљановићевим ученицима да је они, евентуално, објаве, и то: о Шумадији — П. Ж. Петровићу, који је то и учинио; о Војводини — Р. Николићу; о Црној Гори — М. Влаховићу; о Македонији, као и универзитетска предавања — Б. Русићу, што је све досад остало необјављено.

У поподневној дискусији, у којој су учествовали академик М. Лутовац, академик Д. Недељковић, проф. П. Влаховић, М. Матић, др М. Драшкић расправљало се о заоставштини Ј. Ердѣљановића, па је донета одлука да се појачају напори у припреми за издавање ових драгоцених рукописа, односно да се што пре омогући да они, пре ношењем у архиве, постану доступни научној јавности.

Овом скупу, којим су се етнологи Србије, истина са закашњењем, одужили великану етнологије, присуствовали су и чланови породице и рођаци пок. академика Јована Ердѣљановића.

Уводну реч за другу тему Симпозијума, која је била на програму другог дана рада, дала је З. Марковић, потпредседник Огранка ЕДЈ за СР Србију. На тему *Етнологија у нашем друштву и култури* — њена улога и значај први реферат је имао проф. М. Барјактаровић и то: предавањем *Удео наше етнологије у проучавању етничких (и националних) односа и процеса*. По њему, упоређивањем са стањем у прошлости, етнички и међуетнички односи у нашој земљи су складни. Међутим, народно искуство и мудрост које, између осталих наука открива и етнологија, није упутно заобилазити. Јер, наша наука може да објасни процесе и пружи свој пун удео у решавању неиспитаног. Тема проф. Влаховића била је *Оквир и садржај етнологије као науке*. Задржавајући се посебно на садржају етнологског рада у савременим животним условима, П. Влаховић је истакао неколико значајних истраживачких области: етнос (порекло и насељавање), организација породице, организација рада и слободног времена, друштвени живот, систем вредности — моралних норми, а које се све међусобно прожимају. *Однос хуманизма и етнологије* разматрао је др Н. Павковић. У односу на даљу прош-

лост, савремени етнолог проучава „остатке Земљиног глоба“. Аутор истиче хуманистички карактер етнологије и њен плодан сусрет с марксистичким хуманизмом. Да би се констатуисао, нови хуманизам мора да се окрене етнологији. Др М. Драшкић је говорио *О односу народне према националној култури*. Према Драшкићу, етнички момент није свугде битан за настанак нације. Народ је етничка заједница, а нација то не мора бити. Даље оцењује какав је удео народне културе у српској националној култури. Своје *Запажање о неким специфичностима у савременом развоју сеоских насеља и Србији*, на примеру међусобно различитих села Висока (код Куршумлије) и Доњи Дубац (у Драгачеву) изнела је др А. Николић. Док Доњи Дубац има амбиције да се претвори у неку врсту микро-града, у којем се врши акултурација неких старих обичаја и где се појављују нови обичаји, дотле Висока углавном вегетира. Саопштење др С. Зечевића носи наслов *Савремена истраживања народних веровања*. Говорећи о потреби израде система наших народних веровања, истакао је да је циљ тога рада двојак: научни и практични. Међутим, постоје студије које су већ утрле пут таквој синтези. Ј. Аранђеловић — Лазић је у реферату *Етнологишка проучавања ваневропских народа и њихов значај за науку и културу* указала на несразмеру која данас постоји између могућности и стварног ангажовања југословенских етнолога на овом задатку. *О хуманистичким задацима етномедицине* говорио је др М. Драгић. Он се залажио за што тешњу и чвршћу сарадњу медицинских стручњака и етнолога, и навео примере из којих се може закључити да је једнострано ангажовање недовољно. *Етнопсихологија — потреба за науком о „народној души“* је тема којом се бавио П. Плавшић у свом реферату. Према аутору, најтеже је одредити предмет етнопсихологије. Неопходно је проучити не поједине особине једног народа, јер оне могу постојати и код другог, већ комплекс понашања, залазећи дубоко у прошлост.

У преподневној дискусији било је речи о сарадњи етнологије и политике (Д. Јањић), о значају етнопсихологије за етномедицинске студије (др М. Драгић), о неким старим и новим концептима етнологије (Д. Рихтман — Аугуштин), о народној традицији као изванредном извору за познавање религије (др Н. Павковић), о значајној а заборављеној књизи Ј. Миодраговића као извору за етнологије (Д. Марковић).

У наставку рада симпозијума, А. Жунјић је говорила *О неким питањима туристичке валоризације етнографских мотива*. Истакла је неодољну потребу да се, уз материјална добра, сачувају и верификују мелос, игра, обичај. Из масе годишњих сабора издваја по аутентичности „Хомољске мотиве“ — у Кучеву, и Сабор народног стваралаштва — у Лесковцу. Д. М. Радовановић је изнела *Етнологишки поглед на проблеме савременог просторног уређења села у СР Србији*. Нагласила је сву сложеност овог питања, с обзиром на то што је сама Србија хетерогеног етничког састава. Т. Живковић је,

на примеру рада Музеја у Паланци, говорио *О Етнолошком одељењу у завичајном музеју*. Поменуо је обиље задатака, од чисто музеолошких до научно-етнолошких, пред којима стоји кустос — етнолог. Љ. Рељић је имао саопштење *Музеолошка презентација етнолошког материјала у условима полуетничке структуре*. На подстицај музеја, у Војводини су никле етнографске завичајне збирке, са посебним националним идентитетом. Сарадња са тим збиркама, као депандансима или истуреним одељењима музеја, предмет је Рељићевог разматрања. *Етнологија, филм и телевизија* била је тема саопштења Д. Дрљаче. *О доприносу на изучавању и заштити народне архитектуре у Србији* говорила је Н. Вулетић. Пошто је истакла систематски испитивачки рад, у коме су учествовали посебно етнологи, а посебно архитекти, истакла је бољу синхронизованост тога посла у заводима за заштиту споменика културе. Међутим, тешкоће у дефинисању критеријума за одређивање споменичких вредности сеоске архитектуре остају и даље, а уз то и читав низ нерешених питања њихове заштите. Е. Церовић је дала *Преглед и предлог рада на српској етнолошкој библиографији*, залажући се да се усвоји дата класификациона схема (није децимална!) и створи етнолошки документациони центар. Мр Р. Ракић је у реферату *Етнологија у нашем друштву и култури — разлози и могућности* истакао да садашњост наше етнологије није без тешкоћа, поменувши неке: можда не увек довољан уопштавајући ниво објављених радова, недовољан кадар — уз недостатак координације, приличан број али недовољно запажених часописа, недостатак превода, итд. Предлаже оснивање секција (тематских), рад на етнологији јужних Словена, примени етнологије, и др.

Са овако критички интонираним ставом није се, у дискусији, сложио проф. П. Влаховић. О недостатку критике у етнологији говорио је академик М. Лутовац, који је, осим тога, изразио задовољство радом скупа у целини. О потреби теоријског рада на пољу етнографског филма, а затим о положају етнолога код нас и у свету, говорио је др Н. Павковић.

По завршетку рада симпозијума одржана је годишња скупштина Огранка ЕДЈ за СР Србију, на којој је изабран нови Извршни одбор, коме је на челу проф. др Б. Петровић.

Учесници Симпозијума разгледали су са интересовањем изложбу „Из живота и дела Јована Ердељановића“ коју су у холу Скупштине општине Панчево приредили Архив САНУ и Народни музеј из Панчева. Осим посете Народном музеју, приређена је и стручна екскурзија у његов депанданс у Ковачици, затим посета галеријама наивних уметника у Ковачици у Уздину, као и обилазак Идвора — родног места великог научника Михаила Пупина.

Душан Дрљача

СИМПОЗИЈУМ ЕТНОЛОШКОГ ДРУШТВА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Етнолошко проучавање градских и приградских насеља

Крушевац, 8 — 10. новембра 1974. године

У складу са жељама чланства, израженим на претходним саветовањима, ЕДЈ је 1974. организовало Симпозијум о проучавању градских и приградских насеља. Уз 4 прилога о Крушевцу и околини, на Симпозијуму је прочитано још 20 саопштења о етнологији других наших градова, а свој рад читао је и гост из Пољске. Највише реферата било је о приградским насељима наших републичких центара Љубљане, Београда, Загреба и Скопља, а осим тога Цетиња, Доњег Милановца, Титовог Ужица, Књажевца, Лазарева и Ваљева. За проблематику етнолошког проучавања градских и приградских насеља посебно су заинтересовани најмлађи етнологи и они су својим иступима, појединачним и још више колективним, посебно обележили овај Симпозијум.

У уводном делу Симпозијума, о Крушевцу и околини говорили су домаћини, два кустоса Народног музеја и крушевачки урбаниста, а осим њих и Д. Дрљача из Београда. Кустос-етнолог Д. Савковић дала је, како је то већ уобичајено, етничку слику краја. Поменула је неколико изразитијих етнографских целина, као што су Жупа, Темнић, део Левча, Расина, Поткопаонички крај и Морава. Уз описе појединих етнолошких облика у њима, посебно се задржала на облицима архаичних патријархалних структура и култу „живе ватре“ у Темнићу. Кустос историчар С. Бојић је веома документовано говорио о развоју вароши Крушевца у XIX веку и о промени лика овога града после одласка Турака. О урбанистичком плану Крушевца, који данас има око 50 000 житеља, сажето је излагао архитекта С. Живић. Претходне резултате краткотрајних проучавања живота и обичаја крушевачких радника, настањених у колонији „14. октобар“ изнео је писац ових редова.

Поподневни део Симпозијума започео је предавањем др М. Радовановић *Неколико напомена уз проблем истраживања савремених градских и приградских насеља*. Предавач је подсетила учеснике Симпозијума на прилично бројне старије радове у српској етнологији, посвећене овом питању, рабене претежно историјско-етнографским приступом. Новија испитивања у околини неких градова у Србији указују, у вези са измењеним условима, на потпуно нове процесе, као, на пример, на мешање дотад изолованих делова насеља (Доњи Милановац), снажну имиграцију, уз континуитет и дисконтинуитет у развоју становништва, снажан печат традиције (Књажевац), итд. У свом излагању *Приградска села и њихов развој* так академик М. Лутовац је нагласио да „приградско насеље“ може то да буде како по свом положају, тако и по функцији. Она су се у прошлости одликовала „дуплом економијом“, а данас и појачаним дневним миграцијама у град. Професор М. Васовић је *Проблем преобра-*

жаја приградске зоне, на примеру Београда непосредно пратио у два села: Великом Селу и Ритопеку, насељима приближно истим по броју домаћинстава (око 450), од којих је једно упућено на повртарство, а друго на воћарство и виноградарство. Прецизном студијом открио је особеност у развоју сваког од њих и објаснио узроке тих појава. У свом саопштењу *Култура београдских насеља Кијева и Кнежеваца* Милун Барјактаревих се задржао на опису културних прилика, међусобно различитих у ова два места. Док је Кнежевац претежно земљорадничко насеље, Кијево је место радника, везаних за локалну индустрију, која се развила у последњих 20 година. Мр Р. Ракић је, у оквиру теме *Нацрт етнолошког проучавања Београда*, више говорио о потреби да се такав докуменат створи, с обзиром на неопходност етнолошког проучавања нашег главног града, сложеност таквих испитивања и тешкоће у разграничавању тога предмета према другим наукама. *О облицима друштвеног живота у Љубљани, у првих педесет година овога века* — веома интересантно је излагао Д. Овсец *Oris družabnega življenja v Ljubljani od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne*). Кроз различите облике друштвеног живота референт је проследио угледање Љубљане на Беч, „шпански церемонијал“ и процесе снажне „германизације“ словеначког главног града, у то време.

У дискусији поводом реферата поднетих првога дана, учествовали су проф. М. Васовић и Љ. Мебешпи. М. Васовић је истакао да потпуније деловање града на околину зависи од степена проучености и још једном упозорио на неодољну потребу да се ради много брже. Према Љ. Мебешпију, који се позвао на примере из Војводине, данас се може говорити о подели на индустријско и пољопривредно насеље, а не остајати код традиционалног схватања појма „град“ и „село“.

Другога дана, пре подне, најпре је др В. Чулиновић — Константиновић говорила *О традиционалним вјерованима и обичајима Загреба и околине, у интердисциплинарном проучавању*, која од 1972. године води Одјел за атеизам Загребачког свеучилишта, у којим учествују и етнологзи. Испитивања религиозног понашања у 16 жупа, помоћу узорка од 1 500 анкета, дала су веома интересантне резултате, нарочито у утврђивању појава магије и елемената словенске митологије. И. Траљић је изнела *Црквице о Загребу*, са разликама у култури урбане средине и подграђа, као увод у следећи реферат. П. Габрић је изложила *Припреме и рад за етнолошко проучавање тзв. Загребачке регије (Велики Загреб)*. У интердисциплинарним проучавањима подручја, подељеног на 9 сектора, која води Етнографски музеј у Загребу, проучена су досад два насеља: Ресник (1969) и Ђућерје (1974). Периодизација у овим проучавањима обухвата следећа раздобља: до првог светског рата, између два рата (посебно ситуација 1945) и, најзад, најновије доба. *О развоју и типу куће на Цетињу* говорио је др Ј. Вукмановић, истичући утицај не само географских већ и политичких прилика на развој архитектуре овога места („сламењаче“ за већање главара, се-

дишта разних посланстава). Д. Антонић је изложио *Промене традиционалне културе на примеру села Дивци, код Ваљева*. Задржао се нарочито на најновијим променама, схватањима о несигурности прихода од рада у пољопривреди, породичном животу (разводи запослених жена!), као и о старој традицији по којој ово село даје монахе за манастир Хилендар на Атосу. Реферат *Етнолошко истраживање једног села код Београда* је дело студената — чланова Истраживачке заједнице Филозофског факултета из Београда (Љ. Стојановић, В. Шпанић, В. Станисављевић — Ракић) који су на проучавању села Зупе радили под вођством асистента Р. Ракића и Д. Бандића. У својим испитивањима били су усмерени највише на савремене промене у породици и породичним односима, уз претходно утврђивање стања затеченог после другог светског рата. Веома занимљив реферат *О савременим етничким процесима у Скопљу* прочитао је проф. Ј. Трифуноски. Етничко шаренило у Скопљу није нова појава. После другог светског рата дошао је до снажне имиграције становништва са југа Македоније и из Грчке. Сада 80% Македонаца у Скопљу чине новији досељеници, настањени у главном граду Македоније после 1961. године. Запажа се да скопски Македонци не врше никакву етничку асимилацију других народних и етничких група у граду. Мр Анђеј Бренч, из Познања, имао је саопштење под насловом *Испитивање народне културе варошица и градова, на примеру Великопољске*. У Пољској се, на овом послу, као проучавању радничке културе, ради од 1951. године. Касније померање било је у ствари усмеравање на реликте традиционалне културе, а затим на монографске обраде културе варошица и градова.

Своје веома драгоцено искуство у етнолошком проучавању града, колеге из Љубљане представиле су као реферат са низом корелефата о насељу Гаљевица, у предграђу Љубљане. Избор Гаљевице, поред већ испитане Зелене Јаме, схваћен је као додавање још једне карике у откривању комплексне етнолошке слике становништва Љубљане, новијег доба — истакао је проф. С. Кременшек (*Naselje Galjevica — člen v raziskovanju etnološke podobe Ljubljane*). Данас је све мање ниских, партерних кућа, карактеристичних за Гаљевицу пре 40 година, у време настанка колоније (А. Петек, *Stavbarstvo*). Покућтва у Гаљевици има три типа: оног најстаријег, из времена подизања куће, измењеног, и то највише у кухињи и купатилу, и најновијег — потпуно различитог од првобитног (А. Петру — Б. Мравље *Današnja podoba stanovanjske opreme*). У широко схваћеном комуницирању, нарочито с обзиром на друштвене везе, било је речи о условима за комуникативност, о средствима и међусобним односима. До другог светског рата насеље је живело прилично изоловано од града, а његови становници били су више окренути себи; трамвајем са нису возили, понеко је имао бицикла. Ситуација се после рата, а посебно последњих година битно изменила (Ј. Богатај, *Komunikacijska sredstva in komuniciranje v Galjevici*). Као главна одлика друштвеног живота у садашње време истиче се смањивање значаја комшилука — суседства и појачана улога породице, као и њене затворености, и откривају се узроци који до тога доводе (М. Равник — З. Жагар, *Družin*

sko življenje kot odraz življenja naselja — poskus opredelitve glavnih sprememb). Две врсте заједнице карактеристичне су за Гаљевичу: једна црквена, која је у прошлости окупљала омладину, и савремена — културна и спортска, а које су у целини имале одређени утицај на живот насеља (В. Хазлер — С. Габричек, *Namenske skupnosti*). Дата је и анализа, додуже само оних декларативних моралних вредности и норми Гаљевичана, али на прилично великом узорку што је, према ауторима, веома значајно (З. Шмитек — И. Југовец, *Analiza nekaterih vrednot in norm*). У целини су то веома занимљива испитивања, с низом изванредно уочених особености, али с једним изразитим недостатком. Изостали су, наиме, у потпуности резултати проучавања економских основа живота становника Гаљевиче.

Крушевачки симпозијум етнолога био је веома користан. Стечена је слика не само о обимности рада на проучавању града и приградских насеља већ и разноврсности методског приступа и спремности да се та проучавања унапреде.

Симпозијум је завршен обиласком културних установа у Крушевцу и екскурзијом у насеља Александровачке жупе, где су учесницима као незаборавни, остали сусрети с групом ученика александровачке Гимназије, окупљеним у Collegium Historicum, који прикупља и веома успешно приказује народно стваралаштво свога краја (руководилац професор историје Бонцић), као и веома срдчан дочек који су етнологима приредили мештани села Ратаја.

Душан Арљача

ДВА ЗБОРНИКА РАДОВА ПОСВЕЂЕНИХ НАУЧНОМ ДЕЛУ СРЕТНА ВУКОСАВЉЕВИЋА И ПРОБЛЕМИМА СОЦИОЛОГИЈЕ СЕЛА

Већ је прва књига зборника радова прочитаних на Симпозијуму о научном делу Сретена Вукосављевића, одржаном јуна 1973 (исте године радови су и објављени) показала колико је тај подухват — који је Општинска заједница образовања у Пријепољу схватила као свој дуг према великом научнику рођеном у пријепољском крају — био друштвено и научно оправдан и користан. У рефератима и саопштењима објављеним у првој књизи зборника приказани су: живот и научни пут Сретена Вукосављевића (Велибор Лујић), његово научно дело чије су битне одлике „синтетичност“, „продубљеност“ и „аутентичност“ (Радомир Лукић), предмет и метод његове социологије (Цветко Костић). Изложена су разматрања и о неким посебним социолошким и етнологским проблемима којима се Вукосављевић посебно бавио и дао значајне доприносе: о балканским племенима (Мирко Барјактаровић), о источној Србији (Миљана Радовановић), о области Старе Рашке (Петар Влаховић), о сеоским насељима (Рада

Борели). Изван наведене проблематике, али присно повезано са њом, приказане су и неке специфичности говора Вукосављевићевог завичаја (Асим Пецо). Најзад, изложен је и пледоаје за оснивање летње школе за социологију села „Сретен Вукосављевић“ (Данило Марковић).

Друга књига зборника (Пријепоље, 1974) чији је наслов *Симпозијум Сеоски дани Сртена Вукосављевића* показује да је тематика другог пријепољског научног скупа шире постављена. Реферати и саопштења о научном делу Сртена Вукосављевића обухватили су следеће проблеме: *Сретен Вукосављевић о правним обичајима* (др Мирко Барјактаровић); *Заснивање водних заједница и норме које их регулишу* (др Рада Борели); *Македонија у проучавањима Сртена Вукосављевића* (др Јован Трифуноски); *Метод Сртена Вукосављевића као неопходност у савременим истраживањима породице* (Ново Вујошевић); *Теорија примарних група и институција Сртена Вукосављевића* (др Цветко Костић); *Неки елементи спајања и међусобног прожимања различитих етничких заједница у области Старе Рашке* (др Петар Влаховић). Друга тема посвећена је разматрањима села у самоуправном социјалистичком друштву, а реферати и саопштења обухватили су, с једне стране, најактуелније опште проблеме савременог развоја села у Југославији, а, с друге стране, изнети су резултати непосредних теренских истраживања данашњег села у појединим крајевима Југославије. Општи проблеми развоја наших планинских села разматрају се у раду др Милорада Васовића, а друштвено-економске карактеристике пољопривреде планинског подручја Југославије изложене су у раду др Петра Марковића: у првом раду са антропогеографског и економскогеографског гледишта, у другом — са становишта социологије и агроекономике. На основу бројних података Милена Бокша — Бац разматра о процесу развијања и утврђивања самоуправних односа у селу у Словенији; др Крсто Килибарда позабавио се проблемом самоуправног ангажовања и образовања пољопривредних произвођача; најзад, у раду др Данила Марковића и др Миодрага Николића расправља се о облицима конституисања удруженог рада у пољопривреди и о социјалистичком преображају села.

Као посебну групу радова овог зборника помињем оне у којима се расправљају посебни, често и специфични проблеми савременог развоја села у појединим крајевима Србије и Југославије. Ова разматрања су повезана са конкретном данашњом ситуацијом одређеном бројним факторима: од друштвено-економских планова развоја и њихових остваривања до друштвено-географских прилика и културноисторијског наслеђа у дотичном крају. Др Миљана Радвановић и др Оливера Младеновић позабавиле су се етнолошким разматрањима о друштвеном животу у селима горњег Тимока; др Косовка Ристић приказала је развојак и савремене промене у насељима и кретањима становништва у сливу Грашевачке реке; проблем иновације у селима Југославије разматрао је Светозар Ливада и на основу изнетих чињеница и података истакао закаснелост, спорост

и неуредначеност ширења иновације у нашу пољопривреду и село, као и потребу свесних напора у ширењу нових процеса рада у нашој пољопривреди.

Прилог Милорада Веруовића *Историјско-социолошки путеви села Сопотнице* открива не само изузетну лепоту природе једног великог села (на 17 км удаљености од Пријепоља и на надморској висини од 1 100 м), већ, пре свега, изузетне вредности једне предузимљиве и складне сеоске заједнице која је у последњих неколико деценија, у правом смислу речи, извршила револуционарне промене у животу овога села: извела га из потпуног беспућа и изолације, довела електричну струју, подигла нову школску зграду. Едиб Хасанагић у своме прилогу залаже се за оснивање музеја села у Пријепољу, који би у ствари чувао и приказивао етнографско наслеђе области Старе Рашке.

Миљана Радовановић

ТРИ ЗБОРНИКА РАДОВА СА НАУЧНИХ САСТАНАКА СЛАВИСТА У ВУКОВЕ ДАНЕ 1971—1973.

Издаје Међународни славистички центар СР Србије

Три зборника радова саопштених на научним састанцима слависта у Вукове дане вишеструко потврђују остваривање оних значајних задатака којих се примио Међународни славистички центар СР Србије. У овом кратком осврту није ни битно дати преглед свих делатности овога Центра, али помињем његову улогу у пружању помоћи и подстицаја за студије југославистике и посебно сербокroatистике код нас и у свету, организовањем семинара за стране студенте, разменом стручњака, успостављањем сарадње са страним славистичким институцијама, итд. А колико је значајна његова улога у организовању научних састанака показаће и један најкраћи увид у тематику и проблеме о којима се расправља у рефератима и саопштењима.

Није случајно што се научни састанци слависта редовно одржавају у Вукове дане, сваке године у септембру месецу, као ни то што сва три зборника садрже радове којима се наука са разлогом враћа Вукову делу и времену коме је он дао јединствена обележја.

Први зборник (1971) читав је посвећен теми *Југославистика у свету и код нас*. Прегледи стања и положаја југославистичких студија у многим земљама Европе и Америке приказују колико један уопште широки интерес за језике, књижевност и културну историју југословенских народа толико у појединим земљама и нека посебна интересовања, особито за њихово фолклорно стваралаштво. При том су навођене како бројне институције и центри у појединим земљама

тако и публикације, монографске студије, часописи и научна имена, некадашња и данашња, значајна за развитак сербокроатистичких и уопште југославистичких студија у дотичној средини и у свету.

О југославистици у склопу славистичких студија у Италији и СР Немачкој саопштења су дали С. Гработи и К. Х. Полок, а саопштења о стању и развиту југославистике и јужнославистике у Бечу (Г. Невелковски), на швајцарским универзитетима (П. Бранг), у Великој Британији (М. Патриц), у Немачкој Демократској Републици (М. Јенихен) и у Сједињеним Америчким Државама (Е. Станкијевић) доносе најчешће и осврте на основна подручја и правце истраживања у дотичним центрима односно земљама. На пример, истакнуто је да се у Бечу славистика „и дан данас схваћа као у Јагићеве дане, дакле као наука о словенским језицима, књижевностима, културама, фолклору“ (зб. I, стр. 25) а основна подручја истраживања су: живот Вука Караџића у Бечу, старословенски текстови јужнословенских редакција, Јагићева преписка, дело Петра Хекторовића, хрватски дијалекти у Аустрији, итд. У Швајцарској се, иако је тамо славистика још доста млада, српскохрватски језик и југословенска књижевност проучавају у Цириху и Базелу, а посебне, до сада урађене студије, посвећене су Валтазару Богишићу, Вуку Караџићу и етимолошким фигурама у хрватским и српским народним песмама. Саопштавајући то, П. Бранг истиче да такво интересовање за југославистику није случајно, јер се и у знаменитом манифесту песника Карла Шпителера, из 1959 године, чији је наслов *Наше швајцарско становиште* „говори такође о јуначкој прошлости српског народа и о лепоти српске народне епике“ (стр. 30. Преглед стања југославистике у Румунији садржи, осим библиографских података о објављеним делима са подручја језика и књижевности, и извештај о обимним научним пројектима ради систематских истраживања свих словенских говора на територији Румуније. Из прегледа о јужнословенским студијама у Сједињеним Америчким Државама посебно истичем светски значајна имена у домену истраживања српскохрватске народне поезије, Р. Јакобсона, М. Парија, А. Лорда, као и чињеницу да се југословенски језици сада предају на свим америчким универзитетима (стр. 79).

Реферати и саопштења домаћих научника, објављени у првој књизи зборника, посвећени су многим посебним актуелним проблемима у различитим научним областима југославистике, међу којима помињем оне чије је познавање значајно за рад у области етнологије и фолклористике.

Павле Ивић је у реферату *Актуелни проблеми српскохрватске дијалектологије* приказао две основне гране дијалектолошке делатности код нас: израду језичких атласа и монографске описе дијалеката. Такође је указао на проблеме проучавања дијалеката старих миграционих група (на пример, у Градишћу, у Румунији, Мађарској, Италији итд.). Не треба посебно ни образлагати зашто је познавање резултата дијалектолошких истраживања у оба поменута правца од прворазредног значаја и у етнологским истраживањима одговарају-

њих регија, особито кад је реч о миграцијама и етничким процесима.

Саопштења В. Недића, Х. Поленаковића, М. Пантића, Н. Клибарде приказују основне правце у проучавању наше народне књижевности у последњих двадесет година, а два реферата дотичу се и Вуковог дела. М. Павловић је приказао лингвистичка схватања Вука Караџића, а А. Младеновић — међусобни однос Мркаљеве и Вукове азбучне реформе.

Основне теме друге и треће књиге зборника радова са научних састанака слависта (1972. и 1973) повезане су међусобно и чине једну заокружену целину, чије би прво поглавље било: *предвуковско доба*, друго, *дело Вука Караџића*, треће, *Вук и његови савременици и следбеници*, четврто, *Вукова личност и дело у европској науци*. Још две, иако извојено постављене теме — *књижевни језици и народни говори* и *народно стваралаштво и књижевност*, садржински се потпуно уклапају у већ поменуће четири. Рефератима и саопштењима покренута су многа нова питања, нови приступи. Најопштије речено, многим новим светлостима заблистало је Вуково дело у своме и данашњем времену на подручјима лингвистике, народне књижевности, историје културе; многи видови указали су се у новим приступима проучавању Вука и његовог дела у европској науци. Најзад, трећа књига зборника отвара и нова поглавља у историји српске фолклористике, саопштењима о књижевницима чија се делатност протезала и на прикупљање усменог народног стваралаштва.

Миљана Радовановић

Олга Савић

КЊАЖЕВАЦ (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књ. 24, Београд 1972, стр. 97—168, са 6 карата и 2 фотографије у тексту)

У нашој научној литератури није до сада било радова о овом градићу пред ставама Сврљишког и Трговишког Тимока. Олга Савић се потрудила да попуни празнину, применивши концепцију сличну оној по којој је урадила запажене студије о утицајним зонама градова у долини Велике Мораве, затим о Крушевцу, Алексинцу и неким другим нашим градским насељима. Овај рад привлачи пажњу научних радника не само по својеврсној концепцији него и по особеној научној проблематици.

Аутор је најпре анализирао географски положај града, затим његов постанак и промене имена, промене функција, територијални развој и коришћење градског простора, да би се потом задржао на потпунијој анализи географских особености савременог Књажевца. У ствари, у овом последњем поглављу осветљавају се функције савременог Књажевца (индустријска, аграрна, трговинска, угоститељско-

-туристичка, занатска, саобраћајна и друге) и изналазе правци територијалног развитка насеља током појединих раздобља. Студија се завршава поглављем *Деловање у околини и стварање утицајне зоне* (стр. 148—162), што је наглашена преокупација Олге Савић.

Особености Књажевца, које је аутор добро уочио и рељефно изложио у овој студији, многоструке су. Једне спадају у категорију географског положаја: град се налази близу државне границе, услед чега дуго није имао индустрију; у његовој околини до скора је експлоатисано пет угљенокопа са каменим угљем, којег иначе има веома мало у СФРЈ; лежећи на месту где Сврљишки, Трговишки и Бели Тимок и два мања потока отварају природне пролазе кроз планине источне Србије, он се временом развио у значајно саобраћајно раскршће. Налазећи се, пак, у плодној котлини, од давнина познатој по гајењу лозе и производњи доброг вина („Дервин“ — на турском језику „јакo вино“), по ратарству и сточарству, он је постао живо тржиште. Другу групу особености Књажевца представља његова стратегијска улога, проистекла из географског положаја, али и из историјског развитка: ослобођен још 1833, дакле знатно пре Ниша и Пирота, он је био истурено војно упориште Србије, али и седиште избеглица из околине ова два града; у рату 1875—1878. године њега су претимале једна од друге српска и турска војска, после чега је остало само 50 читавих кућа. Још је интересантнија трећа особеност града: реч је о редуцирању неких његових функција и о последицама изазваним тим редуцирањем. Изгубио је улогу седишта округа тимочког; изгубио је и окружни суд, а 1896. године и гимназију, која је обновљена 1909. а сведена на четвороразредну 1920. године. Највећи број околних рудника недавно је затворен. То је изазвало не само застој у развоју него и назадовање града у сваком погледу. Тек у најновије време он је почео оживљавати. Постојећу радну снагу требало је негде запослити. Уосталом, настала је општа тежња за индустријализацијом, па је брзо поникло 5—6 фабрика, у којима је 1971. године радило 36,23% активног становништва града. Он се сада знатно брже територијално развија и комунално потпуније опрема. Ипак, то је само почетак његовог „урбанизовања“, јер је још увек 93% укупне изграђене површине са приземним зградама и густином насељености од 109 становника по једном хектару стамбене површине града. Дакле, по светским мерилима он „стоји негде на прелазу између села и града“, док у нашим условима представља град јер има низ непољопривредних функција.

Ова студија Олге Савић представља нов и врло користан прилог научног познавању наших градова. Њена је вредност у свестраности изучавања проблематике града, у тежњи да се еволутивно прикажу његове функције и изградња, у увођењу нових елемената и приступа проучавању (проучавање густине насељености града, његовог „вертикалног развића“, издавања зона различите намене и коришћења простора, итд.) и у солидном картографском представљању проучених појава.

Милорад Васовић

БОР И ОКОЛИНА. *Прошлост и традиционална култура* (издање Скупштине општине и Музеја рударства и металургије у Бору, 1973, стр. 1—341, са 3 карте и 102 фотографије у тексту)

О Бору је написано много радова са геолошко-рудаског, географског, археолошког, привредно-историјског и социолошког становишта. Они су расути по многобројним нашим и страним публикацијама, услед чега су остали непознати и широком кругу научних радника. Рудник је, међутим, вршио све већи утицај на привредне и друштвене па и на политичке прилике како општине тако и читаве Тимочке крајине. Ово стога што се временом развијао у најснажнију привредну организацију СФРЈ и у највећи рудник бакра у Европи. Стога се осетила потреба да се резимирају досадашња научна сазнања и докуче нова о овом нашем привредном стожеру. Та потреба подстакла је Скупштину општине и Музеј рударства и металургије у Бору да 1969. године предузму припремање књиге која би била штампана поводом седамдесете годишњице оснивања рудника и рударског насеља. Користећи се срећном околношћу што су у то време неке научне установе истраживале ово подручје (Археолошки институт, Етнографски музеј, Институт за савремену историју, Рударско-геолошко-металуршки факултет и Музеј у Бору), издавачи су успели да за кратко време прикупе 25 радова из пера добрих познавалаца Тимочке крајине. У овој изузетној монографији они су приказали прошлост, традиционалну културу и дали библиографски преглед, који је користан готово као и научни прилози појединих аутора.

Прошлости Бора и његове околине посвећено је 14, а традиционалној култури 11 научних прилога. У прву групу спадају радови: *Бор и његова околина у праисторији* (Н. Тасић), *Праисторијско рударство* (Б. Јовановић), *Римљани на подручју Бора и у његовом суседству* (В. Кондић), *Средњи век и период турске владавине* (О. Зиројевић), *Од великог „бечког рата“ до српске револуције* (Р. Веселиновић), *Од првог устанка до краја првог светског рата* (Д. Милић), *Раднички покрет у Бору од првог светског рата* (С. Кесић), *Привредни развигак* (С. Буровић), *Интересовање Немачке за борски рудник до 1941. године* (Ж. Аврамовски), *Политичке прилике у Бору и околини од 1919. до 1941. године* (Б. Глигоријевић), *Покрет сељака против управе рудника због штете коју је сумпорни дим наносио пољопривреди* (Б. Глигоријевић и С. Босиљчић), *Раднички покрет од 1919. до 1941. године* (С. Босиљчић), *Претварање француске компаније борских рудника у немачко акционарско друштво* (Ж. Аврамовски), *Ексклоатација борског рудника од 1941. до 1944. године* (Н. Живковић) и *Народноослободилачки покрет у Бору и околини од 1941. до 1944. године* (В. Глишић).

У другу групу радова, који третирају особености традиционалне културе овог подручја, спадају: *Насеља, порекло становништва и етнички процеси* (М. Драшкић), *О друштвеном и породичном*

животу (Н. Пантелић), *Сточарство* (П. Томић), *Земљорадња* (Д. Масловарић), *Допунско привређивање* (П. Томић), *Домаћа радиност* (З. Марковић), *Народна ношња* (Ј. Аранђеловић), *Годишњи обичаји* (П. Костић) и *Народна митологија* (С. Зечевић).

Немогуће нам је да се осврнемо на сваки од 25 наведених радова. Можемо једино да укажемо на концепцију књиге и на значај радова из етнологске проблематике, која нам је знатно ближа од археолошке и историографске.

На почетку књиге требало је у једном чланку изнети основне географске податке о Бору и његовој околини: о положају и проблемима саобраћајне повезаности (који су увек били сметња тешњој интеграцији овог подручја са осталим деловима земље), о броју становника, главним функцијама и урбано-територијалном развоју. У истом или посебном прилогу требало је бар нешто рећи о врстама па и приближним резервама рудног блага. Без ових података, многи проблеми који се третирају у књизи, тешко се могу разумети. Обрађивати природна богатства овог краја у другој књизи и везивати их само за послератни привредни и друштвени развој општине (како је најављено у предговору), није ни логично ни оправдано. Јер, та богатства нису била значајна само за послератни развој. Исто тако није логично ни оправдано приказивати развој радничког покрета пре анализе привредног развоја. Ниједна друштвена појава — па ни раднички покрет — није могла настати независно од привредног живота и привредног развоја. Раднички покрет у Бору последица је тога развоја.

Овај концепцијски пропуст унеколико умањује корисност књиге, али не и вредност прилога од којих је сачињена. Радови из области традиционалне културе откривају нам једно сложено подручје, у којем се мешају различите етничке групе, где врло етнобиолошки процеси, где се укрштају и преплићу врло разнолики културни и привредни утицаји и уобличава једна материјална култура конгломератна по облику а јединствена по суштини. Из ових радова јасно се види да се ближа и даља околина Бора брзо преображава: скоро сва села повезана су с рудником асфалтним путевима; објекти друштвеног стандарда (школе, поште, продавнице, здравствене станице и слично) ничу на све стране; савремене куће и покућство, градска ношња и разноликија исхрана освајају околна села утолико брже уколико се њихови житељи више запошљавају у Бору. Са пуно уношења аутори нам откривају да су духовна култура овог краја знатно спорије мења од материјалне: разни обичаји, народна веровања па и сујеверје још су присутни у животу сеоског становништва.

Научни радници свакако су се обрадовали овој књизи. Они ће бити још радоснији ако се објави и њен наставак с наговештеним прилозима о свеукупном послератном развоју, па и о неким другим проблемима на које смо овде указали.

Милорад Васовић

Јован Бирић и Витомир Живковић

КРУПАЦ: Географија, историја, друштвени живот и народноослободилачки рат (Музеј Понишавља у Пироту и Балканолошки институт у Нишу, 1974, Пирот, стр. 1—240, са 47 фотографија, профила и скица у тексту)

У нашој географској и етнографској научној литератури, иначе богатој и са дугом традицијом, скоро и нема монографских приказа посвећених селу. Неки млађи истраживачи су у праву што критикују ово запостављање чак и села у непосредној околини Београда. Село и град све се више функционално повезују, а по физиономији готово изједначавају. С друге стране, данас се све више осећа потреба за планским усмеравањем развитка функција регионалних целина и урбано-архитектонске структуре, па и преображаја свеколиког предеоног лика тих целина. Стога су нам све потребније студије о селу, како проблемске тако и монографске. Бирић и Живковић су дали један од првих прилога ове врсте, показавши својом студијом о Крупцу на коме је ступњу развитка село у југоисточној Србији и како га данас треба проучавати.

Наслов ове књиге у први мах унеколико збуну читаоца. Није одмах јасно којој научној области она припада. Али када се погледа садржај, а нарочито када се пажљиво прочита књига, наметне се утисак да су географ и историчар нашли добру спону интердисциплинарног проучавања једног својеврсног села. Потпомажући један другог различитим методима истраживања и различитим врстама чињеница, они су успели да сакупе веома обимну материју и да утврде особености Крупца. Оне се састоје, пре свега, у положају села на средокрађу између главних сточарских и ратарских површина — прве су распоређене уз североисточни обод Пиротске котлине, све до Видича на 1293 м, а друге по холоценој равни Пиротског поља и око Нишаве. Другу особеност чине велике хидрографске супротности: 80% сеоског атара је безводно јер је кречњак врло распрострањен, док 20% атара обилује изворима, врелима, водотоцима, па чак и изворима топле воде („топицима“). Ово својство животне средине такође је имало утицаја на лоцирање села и на његов издужени облик, на привређивање и међусобни однос његових житеља, на мукотрпно изношење воде узбрдо до највиших кућа, ита. Трећу особеност представља дуг континуитет насеља, по свој прилици од римског доба до данас. Можда је најзанимљивија четврта особеност — положај Крупца на самој етничкој међи српског и бугарског народа: после разграничења, 1878. године, он је припао Србији, па се уместо „рајинско-турског“ почиње развијати „нов национални однос“, који су „усадили младе буржоаске државе Србија и Бугарска“. Крупац је од тада почео стицати српске, а суседна села на истоку — бугарске националне карактеристике.

Споменимо и то да је у овом иначе најмногољуднијем селу По-нишавља, поред којег је водио антички Виа милитарис и средњовековни Цариградски друм, било сложених мигрирања становника: аутори су установили и проучили некадашња расељавања заселака под утицајем епидемија, бежање народа испред разних војски и ратних операција, пресељавања на планинско-појатска пребивалишта, промене у правцима кретања печалбара изазване повлачењем државне границе, враћање са поменутих пребивалишта у село, итд. Сву ту драматичност сељакања и локалног мигрирања, тај део наше историјске судбине, они су посматрали паралелно са занимањем и начином живота крупачких сељака. Читалац са интересовањем прати излагање о постепеној преоријентацији становништва са сточарства и печалбарства на ратарство, још пажљивије следи сликовито анализирање негдање сточарске привреде, радова око стоке и земље, настојања Турака да „зачифличе“ Крупац, ишчезавање породичне задруге и еволуције сеоске куће од времена преласка сељака на „тржишно понашање“ до данас. Чини се да ни у једној нашој монографији о неком насељу нема толико конкретних и солидних анализа „чатмара“, „ћерпичара“, „бондучара“, „моравских кућа“ и дунђерских кућа „на ге“ као у овој. Наслањајући се на Бранислава Којића, Бирић и Живковић умесно закључују да „моравска кућа“ сасвим одговара „условима умереноконтиненталне, прилично топле, донекле аридне и пљусковите климе нишавских крајева“, да њен трем и издужена стреха добро „штите од летње припеке, омогућавају бољу измену ваздуха, штите од наглих пљускова и омогућавају бољу топлотну изолацију...“ (с. 101).

У овој књизи читаоци ће наћи и низ конкретних података о јуначкој прошлости Крупца, о истинском патриотизму његових житеља, који су бранили ову земљу у њеним тешким и славним раздобљима: из спискова објављених на крају књиге види се да су стотине мирних Крупчана пали за слободу у ратовима 1912—1918. и 1941—1945, да је у НОБ-у учествовало око 450 становника, итд. Развитак школства и политичких прилика од 1878. године до најновијег времена праћен је са посебном пажњом. Додуше, то излагање местимично личи на летопис или на хронику о једном селу, у коју су, поред врло значајних, унете и неке безначајне појединости.

Ту и тамо наилази се на дискутабилна објашњења појава и процеса, на преопширно излагање о споредним питањима (о границама атара и о античком Крупцу), на неадекватне термине („брдска регија“ и „алувијална регија“, које нису регије већ вертикалне природне зоне, или катови). Али ови недостаци не затамњују вредности књиге, која је крцата подацима и добрим анализама.

Милорад Васовић

Владимир М. Николић

СТАРИ ПИРОТ. ЕТНОЛОШКЕ БЕЛЕШКЕ ИЗ ПРОШЛОСТИ ГРАДА

(Издање Музеја Понишавља, Пирот 1974, стр. 1—118,
са 18 фотографија и цртежа у тексту)

Савремена етнолошка наука окреће се и ка граду као подручју свога посматрања, што је свакако последица интензивних миграција од села ка граду, интензивирања градских функција и њиховог сложеног утицаја на свеколики живот околних насеља. Научни симпозијум југословенских етнолога, одржан почетком новембра 1974. године на Јастрепцу, био је у знаку те појачане тежње за делимичним преносењем наших истраживања из сеоске у градску животну средину. Књига *Стари Пирот* Владимира М. Николића појавила се у прави час, без обзира на то што садржи резултате проучавања народног живота и обичаја вршених пре шест деценија. За њено објављивање посебно је заслужан др Илија Николић, који је сакупио чланке Владимира Николића, израдио библиографију његових дела, а пре свега пажљиво редиговао рукопис који је чуван у Архиву САНУ, па га чак илустровао уметничким сликама познатог чешког етномузиколога Лудвика Кубе.

Уз предговор и поговор др Илије Николића, ова књига садржи следећа поглавља: Пирот — етнолошке белешке из прошлости града, Мањи прилози, Библиографија радова и Регистар. Пошто се мањи прилози састоје од радова који су прештампани из других часописа или листова, то их овде нећемо приказивати. Прво поглавље, међутим, садржи резултате проучавања који до сада нису објављивани. У њима аутор најпре износи неколико података из историје Пирота, затим описује како је текло насељавање града из околних села и удаљенијих подручја и како је изгледао стари Пирот. У наредним одељцима он описује: старинске куће и зграде у дворишту, одржавање чистоће, старинска јела, старинску ношњу и привредне прилике. Значајну пажњу он посвећује и друштвеним обичајима, црквама и цамијама, организацији градског живота „пре сто и више година“, дажбинама и административном положају града у турско доба.

Током ропства, дугог 422 године, Пирот је био попримио турско-источњачка обележја у изгледу улица, кућа, тргова, чаршије, у покућству, ношњи, јелима и пићима, разоноди и менталитету становништва. Са низом конкретних запажања и чињеница, лаким текстом, протканим сликовитим локалним изразима, В. Николић снима то време боље од сваког другог истраживача Понишавља. Прелазећи очима преко његових редака, читалац као да гледа пиротске улице без каадрме, са огромним бројем паса „који су се у чопорима излежавали баш по местима где је сад главно пиротско корзо“ (с 19), спомен — чесме, ниске чатмаре, већином неокречене, окружене пространим авлијама, са рупама у зиду уместо прозора, које су зими затваране папиром, с покућством крајње оскудним и готово без икаквог

металног, стакленог или порцуланског дела. Аутор живо описује богате и сиромашне домове, који се диференцирају по величини куће, броју бакарних или земљених посуда, скупоцених ћилима и јевтиних асура... Ретке су књиге у којима су тако детаљно описана људска занимања у давнини, њихова подела по етничким групама и махалама, улога заната, занатских еснафа и „чорбација“ у привреди, друштвеном животу, па и у политици. Свадбе, славе, крштења, „краваји“, старо-балканска и оријентална јела и пића — све је то ишчезло или битно измењено. Владимир Николић је веома заслужан што је све ово сачувао од заборавља. За сваку проучавану појаву он је забележио и локални назив, што је значајно како за етнологију тако и за лингвистику.

Музеју Понишавља и др Илији Николићу морамо бити захвални за овај драгоцен прилог познавању наше народне баштине.

Милорад Васовић

Коста Н. Костић

ИСТОРИЈА ПИРОТА

(Издање Музеја Понишавља, Пирот 1973, стр. 1—91)

Историја Пирота представља збирку изабраних радова Косте Н. Костића. Ти радови били су доста разбацани и до њих се могло таже доћи. Сада, међутим, трудом поменутог Музеја, све је сабрано и на одређен начин дато као целина.

У књижици је штампано седам Костићевих радова. Први рад, *Историја Пирота* (стр. 11—26), објављен је 1908. године. Други рад, под насловом *Пирот* (стр. 27—37), објављен је 1912. године. Трећи рад, *Пиротско ћилимарство* (стр. 39—41) објављен је 1904. године. Четврти рад, под насловом *Занати и еснафи у Пироту* (стр. 43—44), такође је објављен 1904. године. Пети рад, под насловом *Старији српски записи и натписи из Пирота и Темског манастира* (стр. 45—50), објављен је 1905. године. Шести рад, *Прилози старим српским записима и натписима* (стр. 51—59), објављен је 1909. године. Седми рад, под насловом *Из Торлака* (стр. 61—64), објављен је 1900. године.

Историја Пирота садржи и следеће прилоге других аутора — чланак Тих. Р. Борђевића: *Коста Н. Костић, 1875—1915. године* (стр. 5—8), објављен 1922. године, па чланак Илије Николића: *Библиографија радова Косте Н. Костића* (стр. 65—75); на крају су *Поговор приређивача* и *Регистар личних имена*.

У сваком случају добили смо корисну публикацију о Пироту. Као општи утисак намеће се да је наведене радове написао интелектуалац, који је сразмерно лако улазио у метод научног рада и који

је истраживања добро извршио. Нарочито су занимљиви радови о историји Пирота, о његовим географским одликама о пиротском ћилмарству, о занатима и еснафима. Књижица је лепо опремљена и добро илустрована. Да је среће да се и о неким другим нашим градовима и областима прештампају стари, ретки научни радови о њима.

Ј. Ф. Трифуноски

Миленко С. Филиповић

ТАКОВЦИ, ЕТНОЛОШКА ПОСМАТРАЊА

(Одељење друштвених наука САНУ — Расправе и грађа, књ. 7,
Београд 1972, стр. 1—274)

Посебно место у богатом научном раду Миленка С. Филиповића заузимају бројне антропогеографске и етнолошке расправе о појединим нашим областима широм Југославије. Године 1960. научна јавност из пера поменутог аутора добила је прву свеобухватну књигу *Таково* (стр. 1—317). У њој су изложени резултати проучавања на сеља, порекла становништва и привредних карактеристика.

Књига под насловом *Таковци* (стр. 1—274) објављена је после смрти М. Филиповића (1972). То је обимно и лепо урађено дело, које садржи сва поглавља потребна за проучавања народног живота и културе у области Таково. Поглавља су: Предео Таково и његово становништво (5—11), Привреда и технологија (12—20), Исхрана (21—26), Ношња (27—43), Проматрања о установама и појавама друштвеног живота (44—152), Обичаји и веровања (153—223), Усмена књижевност (224—236), Музичке справе (237—239), Игре и забаве (240—243).

Када се пажљиво прочитају сви делови ове изузетно садржајне књиге, човек се задиви пред богатством научне грађе и извесних закључака о народном животу шумадијске области Таково. Од сличних Филиповићевих монографија ова се разликује по томе што је у њој већа пажња посвећена установама и појавама друштвеног живота. И на овом делу јасно се види да је још увек велика потреба да се код нас и даље прикупља грађа о народном животу.

После овог кратког прегледа књиге *Таковци* Миленка С. Филиповића, могу се исказати ове опште констатације. Прва констатација: сама конфигурација земљишта и етнички састав становништва у одређеним историјским приликама условили су да се у области Таково временом развио низ локалних одлика, са специфичних карактеристикама. На том простору одвијали су се и занимљиви етнички процеси. Подручје Такова је једно од многих те врсте у нашој земљи и на Балканском полуострву.

Друга констатација је: у тако богатом научном раду, најбоље што је дао на научном пољу, М. Филиповић је дао у бројним монографијама појединих југословенских области — у Босни и Херцеговини, СР Србији, СР Македонији. Скоро сваку област он је проучавао двојачко — антропогеографски и етнолошки. Показао се као неуморан и изврсни истраживач насеља, становништва и народног живота у нашој земљи.

Дело *Таковици* није само опширна и темељно написана књига, него означава даљи успех и афирмацију метода научног испитивања на терену. Књига има знатан број илустрација, али јој недостају карте, које би биле потребне за боље разумевање излагања.

Ј. Ф. Трифуноски

НАРОДНИ ПЕСНИ ОТ СРЕДНИТЕ РОДОПИ

(Записал Атанас Раичев. Студия, съставяне, обработка и коментар Росица Ангелова. Окръжен народен съвет — Смолян. Издателство на Българската академия на науките, София, 1973, стр. 651, вел. 8°)

Ово је само један од три велика зборника народних песама Родопске области, од којих сваки садржи преко хиљаду песама. Први је *Родопски песни с нотирани гласови* (1 252 песме), колективни рад С. Бојанова, Н. Вранчева, А. Букурештајева, В. Стоина и Р. Кацарове, објављен 1934. године; други по реду објављивања је зборник *Народни песни от Родопски край* (1 653 песме) од Н. Кауфмана и Т. Тодорова, штампан 1970. године. Трећи зборник — *Народни песни от Средните Родопи* — садржи 1 025 песама и 9 прозних примера, које је забележио један скупљач — Атанас Рајчев, у времену између припрема два поменута зборника, од 1932. до 1955 године, у селима Средњих Родопи — Чепеларе и другим.

Избор песама за Зборник из фонда од преко 2 000 примера, припрему, редакцију и научну обраду извршила је са изванредним познавањем проблематике и ретком акрибијом Росица Ангелова, виши научни сарадник Института за фолклор Бугарске академије наука. Из њеног кратког предговора види се како је до овога издања дошло, сарадња смољанских друштвених радника на челу са проф. Иваном Ставракевом, несребична помоћ многобројних информатора, који су свесрдно допринели да овај зборник на најбољи начин представи песничко благо њиховог краја и, још више, да буде трајан спомен на заслужног и омиљеног суграђанина Атанаса Рајчева (1916—1962), који је у себи сјединио два велика дара: рођеног народног уметника, певача и свирача, и одушевљеног скупљача народних умотворина, неуморног у трагању за правим уметничким вредностима и антологичара, јер се није, баш као ни Вук Караџић, задовољавао оним што

прво нађе, него је упорно тражио варијанте све боље и пуније. Зато је Р. Ангелова у посебном одељку књиге, под насловом *Атанас Рајчев и његов зборник* детаљно осветлила личност Рајчева, његов значај као скупљача народних песама, приповедака, легенди, историјских података. Атанас Рајчев је неуморан истраживач и скупљач фолклорних вредности, пред којим су се сва врата отварао, који је целу област Средњих Родопа знао „у прсте“. Завршио је гимназију и био службеник Музеја у Смољану, али за његов живот било је пресудно нешто друго. Рођен у правом „лесничком гнезду“ (каких у Родопима и данас још има!), јер су му баба, родитељи и стриц били изврсни певачи, заљубљеник свега што је народ створио у песми, причи, предању, приступачан и омиљен, умео је да пита, да слуша и на неодољив начин извлачи од својих певача и казивача све што су знали, па и оно запретено у њиховој свести и далеком сећању. Пажњу заслужује и његов начин бележења. Песме је записивао руком, без данас неопходних магнетофона, и то само певане, а не казивање песме. Овај податак је важан, јер показује да је Рајчев настојао да песме забележи у целини — са припевом, понављањима, које казивачи песама обично изостављају у тежњи да саопште једноставнији, лако разумљив текст. Разуме се, вредност овога зборника била би још већа да је Рајчев имао могућности да магнетофонски снима певање.

Исто тако исцрпно и зналачки, Ангелова је приказала сам фолклорни материјал зборника, његове говорне особине, представила класификацију песама и једно велико поглавље посветила носиоцима фолклорне традиције Средњих Родопа, што није било лако јер је за педесетак певача и певачица Атанаса Рајчева требало накнадно прикупити податке о њима и њиховом репертоару, заједно са фотографијама. Међу овим певачима има и по неколико чланова једне породице, из две или три генерације (Балцијеви, Ђорголови, Баркански, на пример), са истакнутим певачицама старије генерације, као што су биле Стана Балцијева и Петра Ђоргогова (баба Атанаса Рајчева), а из средње генерације — Живка Љутова. Овде треба поменути и то да је Рајчеву лако полазило за руком и оно што скупљачу обично представља тешкоћу: он је не само од мушкараца него и од жена из муслиманских породица забележио велики број веома лепих песама, особито митског карактера.

Росица Ангелова је једно поглавље посветила и уметничким карактеристикама збирке, песничкој композицији, лексици и стилским фигурама, које јој дају живописан колорит. Говорила је и о ритму и метрици. Занимљиво је да су забележене песме најчешће од 15 до 30 стихова, и да најдужа песма има свега 446 стихова.

Ове песме, посматране у целини, одликује архаичност, чести су мало познати мотиви, постоји обиље песничких жанрова. Сам распоред песама у зборнику извршен је онако како је већ уобичајено у бугарској фолклористици. Ипак, Росица Ангелова је имала да решава низ проблема у вези са класификацијом песама, и она је то са успехом учинила.

На крају зборника је списак употребљене литературе, речник страних и дијалекатских речи и израза у записима А. Рајчева, регистар села смољанског округа у којима је Рајчев забележио песме, потпун регистар лица од којих су записане песме, приповетке и легенде, и особито детаљан регистар имена и мотива. Све то, опет захваљујући труду Росице Ангелове, заједно са примерном техничком опремом књиге, чини драгоцену збирку Атанаса Рајчева још вреднијом.

О. Младеновић

SLOVENSKI ETNOGRAF 23—24 (1970—1971),
(Slovenski etnografski muzej, 1972, str. 153)

Нова свеска централног словеначког гласила — *Slovenski etnograf* — доноси у овом двоброју низ занимљивих прилога и студија, претежно из области народне уметности. Неки од ових радова су теоријског карактера, а други занимљиви и нови по теми коју су аутори одабрали за предмет својих проучавања (А. Баш).

Г. Макаровић, на пример, настоји да на основи неких ранијих теорија и дефиниција објасни појам народне уметности у нашем времену. Истиче да су се услови за развој народне уметности изменили јер је данас свет постао целина, па је сходно томе и уметност било којег друштвеног и географског простора постала власништво читавог човечанства. То је, по Макаровићу, документ времена, одраз уметничке истине света, која је постала власништво читавог човечанства. Из овога проистиче да народна уметност, тврди Макаровић, уколико се посматра у ширим оквирима, не постоји као уметничка категорија.

Прилог А. Новак *Poslikano pohištvo v Dolini* приказује познати обичај украшавања покућства сликањем у Горењској. А. Новак покушава да утврди време настанка сликања покућства, процват овог вида народне уметности и њено опадање некако до средине овог века, истичући карактеристике у појединим развојним фазама.

Ц. Августин обрађује *Зелени камен у горењској архитектури*. Реч је, заправо, о употреби зеленог камена у естетском обликовању и на тај начин формирању спољних ефеката у горењској народној архитектури.

М. Макаровић се и овом приликом упушта у проблем *народне ношње*. Разложно и документовано се уочава чињеница да се, из одређених друштвено-историјских узрока, од краја XIX века наовамо, све до наших дана, одређени вид ношње прихвата као народна ношња словеначких сељака, мада ова то, како се из рада Макаровићеве види, уопште није.

А. Баш је за предмет проучавања одабрао *Бербу хмеља у Савињској долини*. Приказао је историјски развој и распрострањеност ове пољопривредне културе у Савињској долини. Истовремено, приказао је технику рада, као и све оно што чини етнолошки приступ проучавањима ове врсте. Истакао је, пре свега, улогу човека у овом вредном процесу.

П. Влаховић пише опширније о месту и улози Б. Шкерља у етничкој антропологији, обележавајући истовремено десетогодишњицу смрти пионира наше антропологије.

У овом броју су такође заступљене и уобичајене рубрике: хроника, прикази и оцене.

Бреда Влаховић

Boris Kuhar

ODMIRAJOČI STARI SVET VASI

(*Poljudno znanstvena razprava, Redna knjiga Prešernove družbe, Ljubljana 1972, str. 218*)

Књига о којој је реч представља научну етнолошку монографију о Шкоцјанским брдима, намењену и широкој читалачкој публици. Реч је, наиме, о једном од заосталијих предела у Словенији (Долењска). Али, с друге стране, ово је још један прилог иначе ретким етнолошким проучавањима географски заокруженог региона у Словенији.

Овај предео, како каже Кухар, има своје бројне специфичности, које га одвајају од осталих предела, а уједно га са другим крајевима Словеније спаја толико заједничког да се може рећи да Шкоцјанска брада и њихова народна култура представљају Словенију у минијатури. Б. Кухар је у проучавању Шкоцјанских брада приказао етнолошке карактеристике овог краја пратећи и њихов развој за последњих сто година. Истичући ранији развитак народног живота и културе, указао је и на брзи развој у савременим друштвено-економским условима. Уосталом, о садржају говори сам наслов („Одмирајочи стари свет васи“), у коме је адекватно изражена суштина — оно што не стаје и оно што га у новим условима замењује по селима.

Приказ народне културе овог подручја и њен развој за последњих сто година Б. Кухар је изложио у неколико поглавља. У уводном делу изнети су најосновнији подаци о начину рада, затим је дат географски положај и карактеристике подручја, историјски осврт и подаци о насељима (3—24). За овим следе поглавља о народној архитектури (31—72), привреди (76—150), исхрани (151—163), ношњи (164—179), обичајима од рођења до смрти (180—202), а последња два поглавља говоре о ономе што представља главни проблема данашњег

села. То су промене које настају на селу као последица продирања „индустријализације“. Одсељавање младих и њихово укључивање у „градска“ занимања један је од значајних проблема из кога проистиче читав низ других проблема и последица. Међу њима су „старачка“ домаћинства, која ће се полако гасити ако се процес овако брзо настави. Писац уочава и образлаже проблем у поглављу које је назвао *Када сељак више није сељак*.

У свим одељцима Б. Кухар на сажет начин прати поједине појаве народне културе од краја XIX века до данас, те их тако не издваја из континуираног живота. У томе је значај ове монографије која са радовима, на пример М. Јагодич (*Mengeš in njegova okolica*) и Сл. Кременцка (*Zelena Jama*) чини нов приступ у етнолошким проучавањима Словеније.

Бреда Влаховић

George Whorton James

INDIAN BASKETRY
(Dover, New York 1972)

Од своје прве појаве 1901. године, књига *Индијанско корпарство* Џорџа Вортонa Џејмса постала је основа при проучавању те гране делатности америчких староседелаца, и доживела је неколико издања, од којих је пето изашло 1972. године у Њујорку. У њој је Џејмс изложио резултате свог двадесетогодишњег проучавања индијанског корпарства код племена на југозападу Сједињених Америчких Држава — Пацифичке обале и Аљаске — са многобројним освртима на корпарство других племена Северне Америке.

Да би то проучио, он је пропутовао југозапад и северозапад САД и лично посетио свако племе у коме се корпарство неговало.

Књига садржи 270 страна и више од 250 илустрација и цртежа. Подељена је у 18 поглавља, има библиографију, индекс и додатак.

Џорџ Вортон Џејмс констатује да је корпарство као делатност уобичајено, у већој или мањој мери, код свих Индијанаца на северноамеричком континенту. Племена Навахо, међутим, није сматрано племеном које се занимало корпарством, али аутор наводи неке њихове легенде као потврду да се и код њих оно неговало. Истражујући корпарство на Аљасци, затим на обали Тихог океана и на Југозападу, наводи да је на тим територијама достигнуто највеће савршенство у тој вештини.

Плетени предмети израђују се од најдоступнијег материјала; служили су за све потребе: од тањира до станишта и украшавани су са много маште. Корпари, плетачи мрежа и ткачи су, по правилу, жене Индијанке.

Материјал који се употребљава у корпарству, као и боје, условљен је природном средином. Биљке и траве сакупљају и мушкарци

и жене. Аутор наводи тридесетак биљака које се користе било за плетење било за бојање, као на пример, брезову кору, једу, лескове гранчице, врбу, јука-палму итд. Сакупљање и припремање материјала траје месецима и представља веома мукотрпан посао.

За обраду грана служио је опсидијан, а касније универзалан нож. Такође се употребљава и „*shilletto*”, који се налази у гробу скоро сваке жене.

За припремање боја користиле су се разне биљке, цветови, бобе и корење, као и земља и чађ, а за фиксирање боја — голубији измет, гуано и урин. Природне индијанске боје су постојане, а време им само даје мекоту; међутим, како аутор наводи, све више су у употреби анилинске боје.

У књизи је описано девет техника плетења, с напоменом да је постојало још пет које се више не примењују. Илустровано је осамнаест узорака који се добијају самом техником плетења или комбинацијом више техника.

До објављивања ове књиге, о симболици шара на корпарству објављена су само четири рада, од којих је два написао аутор ове књиге. Проучавање шара, истиче писац, веома је тешко јер једна шара може имати неколико значења (нпр. цик-цак линија може означавати муњу, поток или планине и долине).

Писац је противуречан у објашњавању настанка геометријских шара може имати неколико значења (нпр. цик-цак линија може означавати муњу, поток или планине и долине).

Боје имају своје симболично значење. Црна је код скоро свих Индијанаца боја смрти и жалости, а црвена је света боја и симболише крв, живот, снагу човека и успех, али и рат. Стране света су, такође, обележене одређеним бојама, али не увек истим код свих племена. Аутор се позабавио и симболиком боја у хришћанству, што нам се чини несврсиходним у овој књизи.

Шаре на корпама — тврди Џејмс — могу представљати људе, животиње, биљке, природу или прављене предмете.

Индијанке су, како писац књиге каже, комбиновањем шара причале о себи, својим мислима и бригама, о свом народу, што даје поетичност њиховом раду.

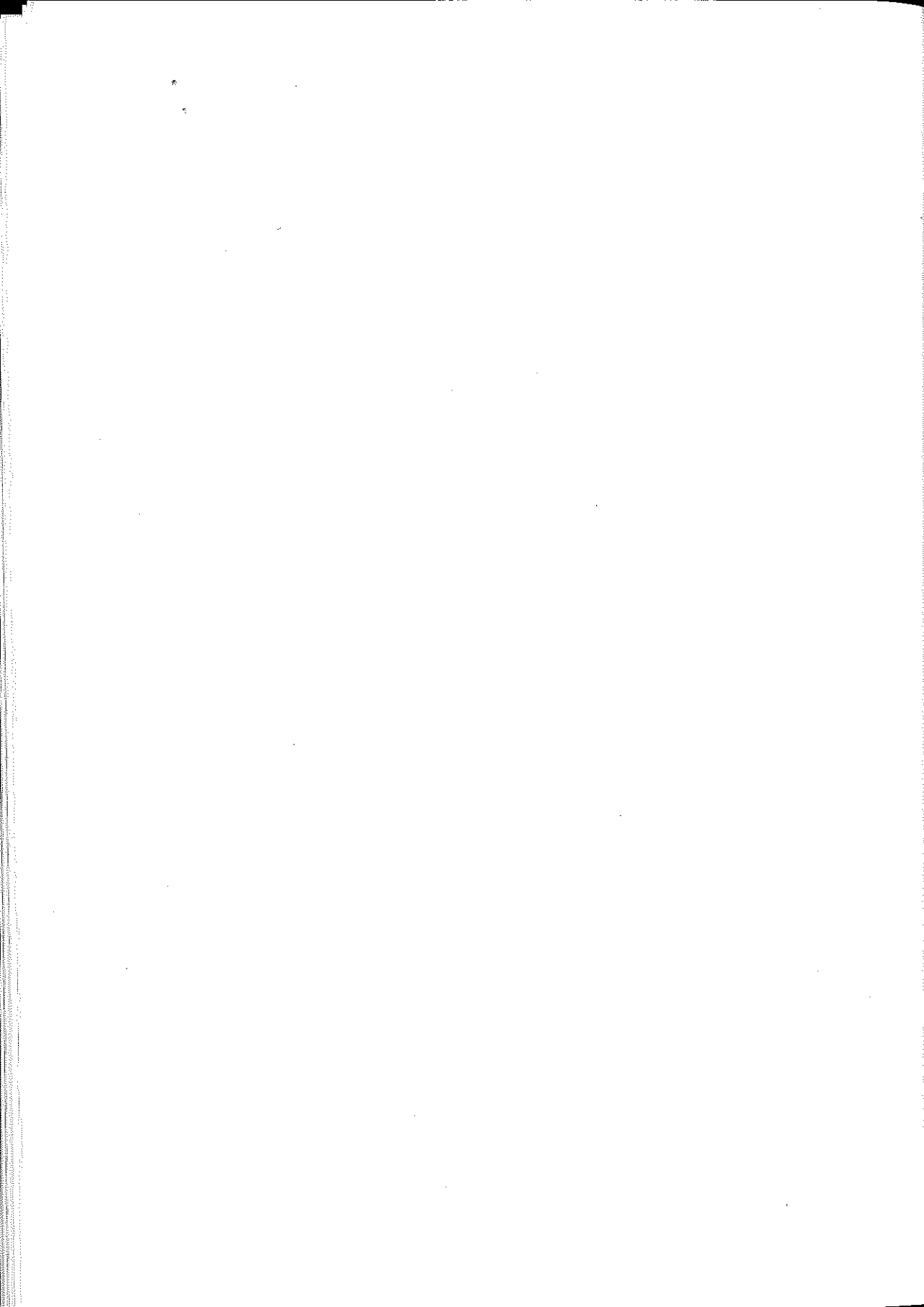
Писац се превасходно бави свакодневном употребом плетених предмета; међутим, он скреће пажњу и на једну другу врсту употребе. Наиме, корпе се користе у церемонијама као обредни судови: у ритуалу за здравље, за кишу, или у обреду венчања. Суд који се у тим приликама употребљава сматра се светим и мора да има одређену шару.

Џејмс, сматрамо, оправдано говори о објективној вредности и значају плетарства за сам живот и разумевање живота поменутих индијанских племена. При том скреће пажњу на чињеницу да се плетарство губи, наводећи за то разлоге, но сматра да би друштво требало да спречи опадање ове вештине и даје одређене сугестије како да се помогне и побољша ова делатност, не презајући да да и одређене савете сакупљачима и колекционарима, као и самом друштву.

Чини нам се да се Џејмс у свом излагању непотребно дотиче проблема да ли је плетарство претходило грнчарству. Затим, на неколико места полемише о настанку шара са ауторима чије мишљење није претходно јасно изнео, а негде поводећи се очигледно за њима постаје противречан. Понегде се Џејмс не држи довољно доследно систематизације материјала коју је сам себи поставио.

Међутим, вредност овог дела је у томе што аутор показује како се једна делатност може проучавати и проучити из више углова. Он посматра сакупљање материјала и бојење зависно од околине, посвећује пажњу техници плетења и узорцима, и разматра многоструку употребу плетених предмета. Затим настоји да продре у њихово нематеријално, духовно значење, симболику облика, боја и шара, да сагледа њихову вредност као обредних судова. Он тражи помен о њима чак и у легендама. Све то заједно чини да је његово дело обухватно. И то је, свакако, сматрамо, један од разлога што је ова Џејмсова књига из 1901. године доживела своје пето издање 1972. јер и данас, кад су се неки видови плетарства изгубили или дегенерисали, представља поуздан податак за даља изучавања живота индијанских племена која се у њој помињу.

Ласта Баповић

Емилија В. Церовић

ЈОВАН ЕРДЕЉАНОВИЋ

(12. XI 1874 — 12. II 1944)

Јован Ердељановић, еминентни српски и југословенски етнолог, био је професор Универзитета у Београду, прави члан Српске академије наука, редовни члан Скопског научног друштва, почасни члан Матице српске у Новом Саду, редовни члан Научног друштва имена Шевченко у Лавову, члан Чехословачког географског друштва у Прагу, Словенског института у Прагу, итд.

Рођен је 12. новембра 1874. у Панчеву, а умро 12. фебруара 1944. у Београду. Његов отац Димитрије и мајка Персида рођени су у Банату, мада је отац био пореклом из околине Пећи, а мајка Херцеговка. Ердељановић је учио основну школу у смедеревским селима Друговцу и Михаиловцу, где му је отац службовао, а гимназију започео у Смедереву и наставио у Београду. Године 1897. дипломирао је на Историјско-филолошком одсеку тадашње Велике школе у Београду. Као државни питомац наставио је студије етнологије и сродних наука у иностранству, најпре у Бечу, затим у Берлину, Лајпцигу и најзад у Прагу, где је и положио докторат из етнологије са археологијом и словенском филологијом, 1905. године. По повратку у земљу био је кратко време професор Треће београдске гимназије, а већ у пролеће 1906. изабран је за доцента етнологије на Београдском универзитету. Године 1919. постао је ванредни, а 1921. редовни професор. За дописног члана Српске академије наука изабран је 1922, а године 1933. постаје и њен редовни члан.

Своју научну каријеру Ердељановић је започео веома рано, као студент и асистент свог великог учитеља Јована Цвијића, под чијим се упутствима посвећује антропогеографији, културној историји и етнологији. Тако настаје његов рани рад, већ 1899, писан у заједници са Ристом Т. Николићем, *Трговачки центри и путеви по српској земљи у средњем веку и у турско доба*, који је наградила београдска општина. Његова антропогеографска студија *Доње Драгачево* излази

1902. у првој књизи Насеља и порекла становништва, едиције Српски етнографски зборник, књига IV. Међутим, касније, нарочито по завршетку студија у иностранству, Ердељановић се превасходно посвећује етнологији и њеним проблемима. Иако можда није имао подједнака интересовања за све њене области, он је на пољу етнологије оставио дела изванредног научног значаја. Развијајући методу и емпирију етнолошке науке, Ердељановић се у првом реду бавио питањима етногенезе, етничких процеса и етничке историје уопште. Својим проучавањем динарског становништва, научно је објаснио суштину и структуру родовског друштва, настанак, развитак као и карактеристике динарских племена. Користећи архивске изворе, на основу обимним теренских истраживања и анализом народног живота и обичаја, Ердељановић даје књигу о пореклу Буњеваца, доказује трагове старијег словенског становништва у Војводини, доказује да Бокељи и Црногорци чине једну етничку целину, итд. Бавећи се проблемима опште етнологије, у књизи *Основи етнологије* износи, веома систематизовано, преглед етнологије у свету и у нас. Ердељановић је оставио и низ дефиниција, као што су, на пример, дефиниција етнологије и етнографије, разних друштвених појава, и др., а разрадивши методологију етнологије указао је и на путеве њеног развика.

Радио је комплексно сваки проблем, а примењивао је интердисциплинарност у раду, за шта се веома залагао. Поред етнологије, Ердељановић се бавио и социологијом, емпиријском и теоријском. Његов допринос социологији, између осталог, састоји се и у томе што је дао њену дефиницију, одредио предмет и задатак, указао на метод. Доследан у интердисциплинарности и комплексности научног рада, Ердељановић је својим студентима држао и курс физичке антропологије. Око себе је окупио велики број сарадника и ученика.

Ердељановићев рад — његов допринос толико сложен и његов значај тако велики — сматрамо да још нису довољно расветљени и оцењени у нашој науци. Мада постоји неколико чланака, већих студија о њему је мало. У својој студији *О научном делу Јована Ердељановића*, Шпиро Кулишић разматра Ердељановићево дело и допринос у етнологији, истичући, поред осталог, његова три основна домена проучавања: студије о балканским племенима, истраживања на етничкој историји Јужних Словена и допринос проблемима опште етнологије и њене теорије. Социолог Светозар Ђулибрк, у својој студији, говори о Ердељановићевом доприносу социолошкој науци, његовој дефиницији социологије, предмета и одређивању задатака и циљева, као и о његовом разматрању односа етнологије и социологије. Симпозијум одржан у Панчеву поводом стогодишњице рођења Јована Ердељановића, октобра 1974. године, у организацији Српске академије наука и уметности и Етнолошког друштва Југославије Огранка за Србију, расветлио је и многе друге стране његовог научног рада и објављивање овог материјала биће од несумњиве користи. Ипак, права оцена Ердељановићевог дела неминовно још предстоји.

Бићемо срећни ако ова библиографија радова Јована Ердељановића буде од помоћи садашњим и будућим прегооцима на том послу.

Међутим, ово није прва библиографија радова Јована Ердељановића. Још 1931. године др Боривоје Дробњаковић саставио је библиографију радова Јована Ердељановића, у коју је унео педесет девет библиографских јединица, а која је објављена у Гласнику Етнографског музеја, књ. VI. После тридесет пет година, 1966, Петар Ж. Петровић и Јелена Николајевић направили су допуну овој библиографији са још седамнаест библиографских белешки, опет у Гласнику Етнографског музеја у Београду, књ. 28—29. Обе библиографије доносе углавном основна дела или веће радове. Сматрајући да је за упознавање једне личности, једног научника, потребан библиографски преглед његовог целокупног опуса, ми смо се одлучили да израдимо, још једном, библиографију радова Јована Ердељановића, трудећи се да ова буде што потпунија и свеобухватнија. Међутим, ни ова, неминовно, неће бити без недостатака, што уосталом прати све библиографије, јер судбина је библиографског рада да никад није апсолутно завршен.

Током рада ми смо користили, осим ових двеју наведених библиографија — Б. Дробњаковића и П. Ж. Петровића и Ј. Николајевић — и библиографије радова Ј. Ердељановића наведене у Годишњацима Српске академије наука, књ. XXX (за 1921) и XXXV (за 1926). Прегледали смо и низ периодичних публикација и часописа, као што су, на пример, Српски етнографски зборник, сва четири одељења (Београд), Глас Српске академије наука (Београд), Преглед географске литературе о Балканском полуострву (Београд), Гласник Географског друштва (Београд) Етнологија (Скопље), Летопис Матице српске (Нови Сад), Српски књижевни гласник (Београд), Дело (Београд), Наставник (Београд) и многе друге. У Библиографију нисмо унели Ердељановићеве белешке у часопису Наставник у рубрици Новости у науци, које потичу из његових студентских дана, а представљају кратко испричане новости из литературе коју је прочитао. Обратили смо се за библиографске податке и неким библиотекама, којима топло захваљујемо на љубазним одговорима. У првом реду захваљујемо др Вери Трковској, из Института за етнографију и фолклор у Прагу, на веома педантно забележеним подацима.

Библиографску грађу распоредили смо према врсти дела у групе, а библиографске белешке уносили азбучним редом унутар група. Библиографске белешке које смо користили из других извора, немајући могућности да их сами изнађемо, означили смо звездицом испред белешке. Ако је поред Ердељановића био још један аутор, име Ердељановића нисмо уносили, већ смо ставили следећу ознаку — —, а име другог писца стављали смо онако како је наведено у делу. Критике и приказе Ердељановићевих радова стављали смо одмах иза библиографске белешке. Библиографијом смо обухватили и бројне Ер-

дељановићеве приказе, јер они најчешће представљају критике и критичке осврте. У библиографију смо унели, онолико колико смо могли сазнати, и дела остала у рукопису која је Ердељановић, пре смрт, оставио својим ученицима и сарадницима, са жељом да их они објаве. На крају, дали смо и попис радова о Јовану Ердељановићу, сматрајући да ће то користити онима који се буду служили овом библиографијом.

Попис часописа

- Annales de géographie, Paris
 Archiv für Anthropologie, Berlin
 Глас Српске академије наука, Београд
 Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности, Београд
 Скраћеница: Гласник Етнографског института
 Гласник Етнографског музеја у Београду, Београд
 Гласник Географског друштва, Београд
 Гласник Скопског научног друштва, Скопље
 Годишњак Српске академије наука и уметности, Београд
 Скраћеница: Годишњак
 Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот, Београд
 Скраћеница: Дело
 Etnolog, glasnik Kraljevskog Etnografskog muzeja, Ljubljana
 Скраћеница: Etnolog
 Етнологија, часопис Етнологског друштва у Скопљу, Скопље
 Скраћеница: Етнологија
 Живот и рад, Београд
 Записи, часопис за науку и књижевност, Цетиње
 Скраћеница: Записи
 Зборник Матице српске, серија друштвених наука, Нови Сад
 Скраћеница: Зборник Матице српске
 Književni sever, časopis za književnost, nauku i kulturu, Beograd
 Скраћеница: Književni sever
 Круг, Београд
 Летопис Матице српске, Нови Сад
 Národopisný Věstník Československý, Praha
 Наставник, лист Професорског друштва, Београд
 Nova Evropa, Zagreb
 Преглед географске литературе о Балканском полуострву, Београд
 Скраћеница: Преглед географске литературе
 Sborík české společnosti zeměvědné, Praha
 Slavische Rundschau, berichtende und kritische Zeitschrift für das geistige Leben der slavischen Völker, Praha
 Скраћеница: Slavische Rundschau
 Социолошки преглед, Београд
 Српски књижевни гласник, Београд

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА ЈОВАНА ЕРДЕЉАНОВИЋА

СТУДИЈЕ, РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

- Братоножићи, племе у Црногорским Брдима. Етнолошка испитивања.* — Српски етнографски зборник, књ. XII, Насеља српских земаља, књ. 6, Београд 1909, с. 449—538.
- Братоножићи, племе у Црногорским Брдима. Етнолошка испитивања.* [Сепарат]. — Београд 1909, с. 4+451—538. 8°
- * *Приказ: Bratonožići, Pleme u Crnogorskim Brdima. Etnološka ispitivanja Dra J. Erdeljanović.* [Napisao] Nikola Škerović. — *Národopisný Věstník Československý*, V, 1970, s. 73—76.
- Број Срба и Хрвата* [Други део објављен у св. бр. 2]. — Српски књижевни гласник, књ. XXVI, бр. 1, Београд 1911, с. 33—45.
- Број Срба и Хрвата* [наставак из свеске бр. 1]. — Српски књижевни гласник, књ. XXVI, бр. 2, Београд 1911, с. 132—144.
- Број Срба и Хрвата.* [Сепарат]. — Београд 1911, с. 1—28.
- * *Die Anfänge der Religion und andere ethnologische Probleme.* — Selbstbericht in Archiv für Anthropologie, Berlin 1939.
- Доње Драгачево. Антропогеографска проучавања.* — Српски етнографски зборник, књ. IV, Насеља српских земаља, књ. 1, Београд 1902, с. 1—224.
- Етнички положај Срба Старе Србије и Македоније међу Јужним Словенима.* — Nova Evropa, књ. X, br. 10, Zagreb 1924, s. 327—335.
- Етнички проблем Југославије.* — Видици за 25. април и 10. мај с. 1—90. 8°
- Етничко сродство Бокеља и Црногораца.* — Глас Српске краљевске Академије, XCVI, Други разред, 56, Сарајево 1920, с. 1—78.
- Етничко сродство Бокеља и Црногораца.* [Сепарат]. — Београд 1914, с. 1—90. 8°
- Етнологија, Етнографија и сродне им науке. Уводно предавање.* — Дело, год, XI, књ. XLI, Београд 1906, с. 101—111.
- [Уводно предавање на Универзитету]
- Приказ: Др. Јован Ердељановић.* — Етнографија и сродне науке, (Уводно предавање отштампано из „Дела“, Београд 1906). — Основи

- етнологије, (Београд 1932, стр. 206). — Социолошки преглед, књ. I, Београд 1938, с. 340.
- Етнологија и социологија*. — Етнологија, год. II, св. 1, Скопље 1941, с. 1—20.
- Етнологија као наука*. — Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. XIII, Београд 1938, с. 9—23.
[Résumé français — L'ethnologie comme science et la question des origines de la religion]
- Етнологија као наука* [Сепарат]. — Београд 1938, с. 9—23. 8°
- Етнологија у нашим средњим школама*. — Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. V, Београд 1930, с. 1—5.
- Етнологија у нашим средњим школама*. [Сепарат]. — Београд 1930. с. 2+5. 8°
[Résumé français]
- Етнoлошка грађа о Шумадинцима*. По пишчевим белешкама с пута средно Петар Ж. Петровић. — Српски етнографски зборник, књ. LXIV, Расправе и грађа, књ. 2, Београд 1951, с. VIII+203 (са 12 скица у тексту, 1 картом. и 19 табла фотографија у прилогу)
- Етнoлошка разматрања поводом Хаберландових испитивања*. — Гласник Географског друштва, св. 6, Београд 1921, с. 120—134.
- Етнoлошки преглед*. [Сепарат]. — Београд 1930, с. 1—12. 8°
- Етнoлошко проучавање нашега Југа. Његов етнoлошки зборник*. — Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. VII, Београд 1932, с. 1—5.
- Етнoлошко проучавање нашега Југа*. [Сепарат]. — Београд 1932, с. 1—7. 8°
- За наше духовно јединство*. — Живот и рад, год. VI, књ. XVI, св. 96, Београд 1933, с. 961—973.
- За наше духовно јединство*. [Сепарат]. — Београд 1933, с. 1—15. 8°
- Зашто треба Шокце и Крашоване звати Србима а не Хрватима*. Одговор г. Петру Влашићу. — Политика, 21. август, Београд 1929.
- Значај етнoлошких испитивања у Војводини*. — Летопис Матице српске, год. CI, књ. 313, св. 1—3, Нови Сад 1927, с. 116—129.
- Испитивање народног живота и обичаја у Војводини*. — Летопис Матице српске, год. C, књ. 308, св. 1—2, Нови Сад 1926, с. 186—189.
- Испитивање области на половима земљиним*. — Наставник, књ. VI, Београд 1895, с. 296—298.
- Јован Цвијић и наша наука о народу*. — Српски књижевни гласник, Н. с., књ. XXI, бр. 3, Београд 1927, с. 199—210.
- Јован Цвијић и наша наука о народу*. [Сепарат]. — Београд 1927, с. 199—210. 8°

- Јован Цвијић и наша наука у народу.* — Цвијићева књига. Београд 1927, с. XV—XXXV. 8° Српска књижевна задруга, коло XXX, бр. 201.
- **Католички Срби и Хрвати у Румунији* (Критичка разматрања о књизи Петра Влашића „Hrvati u Rumunjskoj“). — Политика, 16 јула, Београд 1929.
- * *Коју ћемо културу: само српску или југословенску?* — Круг, 1938.
- Коју ћемо културу: само српску, или југословенску?* [Сепарат]. Београд 1938, с. 1—7. 4°
- Considérations ethnologiques.* Extrait du „Royaume de Yougoslavie. Aperçu géographique et ethnographique“. — Београд 1930, с. 1—14. 8°
- Кучи, племе у Црној Гори. Етнолошка студија.* — Српски етнографски зборник, књ. VIII, Насаља српских земаља, књ. 4, Београд 1907, с. 1—344 [са ск. у тексту и 2 прил.]. 8°
- * *Les études de géographie humaine en pays serbe.* — Annales de Géographie, № 78, Paris 1905, с. 424—432.
- Лужнички Срби и Д-р Арношт Мука* [Други део објављен је у бр. 8]. — Српски књижевни гласник, Н. с., књ. XXVI, бр. 7, Београд 1929, с. 527—533.
- Лужнички Срби и Д-р Арношт Мука* [наставак из бр. 7]. — Српски књижевни гласник, Н. с., књ. XXVI, бр. 8, Београд 1929, с. 605—610.
- Лужнички Срби и њихов вођа Др Арношт Мука.* — Београд 1929, с. 1—14. 8°. Библиотека о Лужичким Србима, св. 1.
- Македонски Срби.* — Београд 1925, с. 1—76. 8°
Приказ: „Македонски Срби“ [Написао] Б[оривоје] М. Д[робњаковић]. — Српски књижевни гласник, Н. с., књ. XV, бр. 6, Београд 1925, с. 473.
- Милићевић као испитивач народног живота.* — Дело. год XIII, књ. XLVIII св. 2—3, Београд 1908, с. 292—321.
- Музеј и Универзитет.* — Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. I, Београд 1926, с. 54—56.
- Наротене о poreкли Винјеваса.* — Књижевни север. год VII, књ. VII, св. 1, Београд 1931, с. 28—34.
- Неке црте у формирању племена код динарских Срба.* — Гласник Географског друштва, св. 5, Београд 1921, с. 67—79.
- Неколико етничких проблема код Јужних Словена.* — Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу поводом тридесетпетогодишњице научног рада од пријатеља и сарадника, Београд 1924, с. 359—383.
- Неколико етничких проблема код Јужних Словена.* [Сепарат]. — Београд 1924, с. 1—25. 4°
- Немци на Словенском југу — Неколико цртица.* — Дело. год X, књ. XXXV, св. 3, Београд 1905, с. 79—88.
Приказ: Јован Ердељановић: Немци на Словенском Југу, неколико

пртица. (Дело за 1905 год., XXXV књ, с. 79—88). [Написао] Р[иста] Т. Николић. — Преглед географске литературе, св. 5, Београд 1908, С. 177.

Нидерлово дело о старим Словенима [Други део објављен је у св. 9]. — Гласник Географског друштва, св. 7 и 8, Београд 1922, с. 218—239.

Нидерлово дело о старим Словенима [наставак из св. 7 и 8]. — Гласник Географског друштва, св. 9, Београд 1923, с. 69—94.

О „македонским“ Србима. — Српски Књижевни Гласник, Н. С., књ. XIV, Београд 1925, с. 349—355.

О *poreklu Bunjevaca* — Књижевни север, год VI, књ. VI, sv. 7—10, Subotica 1930, s. 185—203.

Приказ: *Dr Jovan Erdeljanović: O poreklu Bunjevaca*. [Написао] Lazar Stipić. — Књижевни север, год. VI, књ. VI, sv. 7—10, Subotica 1930, s. 245—248.

О *пореклу Буњеваца*. — Београд 1930, с. X+1—408. 8°. Посебна издања Српске краљевске академије, књ. LXXIX, Филозофски и филолошки списи, књ. 19.

Приказ: *Eine jugoslavische Minderheit in Jugoslavien*. [Написао] Gesemann. — *Slavische Rundschau* II, Praha 1930, s. 764—767.

О *почетима вере и о другим етнолошким проблемима*. — Београд 1938, с. 4+IV+1—322. 8°. Посебна издања Српске краљевске академије, књ. CXXIV, Филозофски и филолошки списи, књ. 33.

[Résumé anglais]

Приказ: *О почетима вере и о другим етнолошким проблемима* [On the Beginnings of Religious Belief and Other Ethnological Problems]. (Serbian with summary in English) Jovan Erdeljanović. (Royal Serbian Academy, Philosophical and Philological Series, Vol. 33, 322 pp., Dinars 60. Beograd, 1938.). — *American Anthropologist*, Vol. 42, No. 1, January—March 1940, p. 167.

О *Црној Гори* (у географском, етнолошком и историском погледу). — Вардар, календар за 1912, с. 57—81.

Обичаји племена Куча у Црној Гори [Други део објављен је у св. 3]. — Дело, год XI књ. XXXIX св. 2, Београд 1906, с. 235—251.

Обичаји племена Куча у Црној Гори [наставак из св. 2]. — Дело, год. XI, књ. XXXIX, св. 3, Београд 1906, с. 301—318.

* *Osídlený srbských zemli*. — *Sborník české společn. zeměvědné*, XII, Praha 1905, s. 81—84.

Основе етнологије. — Београд 1932, с. X+2+1—206 [са фот.]. 8° Издање Задруге Професорског друштва 28.

Приказ: Д-р Јован Ердељановић: *Основе етнологије*. Издање Задруге Професорског друштва, Београд 1932. [Написао] М. Марчетић. — *Летопис Матице српске*, год. CVII књ. 336, св. 2, Нови Сад 1933, с. 187.

Приказ: Др Јован Ердељановић — *Етнографија и сродне науке*. (Уводно предавање отштампано из „Дела“, Београд 1906. — *Основе етнологије*, (Београд 1932, стр. 206). [Написао] Б[орђевић] Т[ихомир]. — *Социолошки преглед*, књ. I, Београд 1938, с. 340.

Основе Етнологије. — Београд 1939, с. XII+191 са две таблице раса у четири боје и 23 слике у тексту. 8°. Издање Задруге Професорског друштва 28.

Поводом приказа г. Николе Радојчића моје „Старе Црне Горе“. — Записи, књ. V. св. 5, Цетиње 1929, с. 305—310.

Постанак племена Пипера. Етнолошка расправа. — Српски етнографски зборник, књ. XVII, Живот и обичаји народни, књ. 10, Београд 1911, с. 241—528.

Постанак племена Пипера. Етнолошка расправа. [Сепарат]. — Београд 1911, с. 2+II+241—528 [са XVIII табл. сл. и 1 карт.] 8°

Предлог за проучавање народа у Јужној Србији. — Гласник Скопског научног друштва, књ. III, Одељење друштвених наука, [св.] I, Скопље 1928, с. 275—277.

* *Претече српске етнологије.* — Записи научног товариства имени Шевченко. Львов 1930, с. 1—5.

Прилози питању о боју на Цареву Лазу. Предања и документи. — Београд 1933, с. 1—22. 8°

* *Проучавање насеља у српским земљама.* — Сборникъ по славяновѣдѣнню, I. Санктпетербургъ 1904, с. 1—21+21 прил.

Проучавање насеља у српским земљама. [Сепарат]. — Санктпетербургъ 1904, с. 2+1—21+21 прил. 4°

Приказ: Проучавање насеља у српским земљама. Сборникъ по славяновѣдѣнню, I (такође и одѣљни отгискъ из Сборника) Санктпетербургъ 1904. [Написао Јован Ердељановић]. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 155.

Професор Вајганд о „македонским“ Србима. — Гласник Скопског научног друштва, књ. I, св. 1, Скопље 1925, с. 275—285.

Професор Вајганд о „македонским“ Србима. [Сепарат]. — Скопље 1925, с. 275—285. 4°

С избора у власинском крају. Угисци и посматрања. — Дело, год. XIII, књ. XLVII, св. 2, Београд 1908, с. 231—255.

Сени Јована Цвијића. — Српски етнографски зборник, књ. XLIII, Насеља и порекло становништва, књ. 25. Београд 1928 с. IX—X

* *Servia* (прва половина те књиге, четири одељка: I Ethnography II Population, III History, IV Educational conditions, Literature). — London 1907.

Стара Црна Гора. Етничка прошлост и формирање црногорских племена. — Српски етнографски зборник, књ. XXXIX, Насеља и порекло становништва, књ. 24, Београд 1926, с. IX+891 са 7 фот. и 5 карт. у прил. и 3 скице у тексту. 8°

Приказ: Насеља и порекло становништва. [Написао] Д. В. — Записи, год. I, св. 2, Цетиње 1927, с. 185—186.

Приказ: „Стара Црна Гора“ од Др. Ј. Ердељановића. [Написао] Р[адоња] Вешовић. — Записи, год. Ј, св. 5, Цетиње 1927, с. 305—307.

Приказ: „Стара Црна Гора“ [Написао] Д[ушан] Ј. Поповић. Српски књижевни гласник, Н. с., књ. XX, бр. 8, Београд 1927, с. 634.

Приказ: Ердељановић Ј., Стара Црна Гора, етничка прошлост и формирање пригорских племена, Српски Етнографски Зборник Српске Краљевске Академије XXXIX, I, Насеља и порекло становништва 24, Б. 1926. [Написао] Н[икола] Радојчић. — Ethnolog, 1. III Ljubljana 1929, с. 221—223.

Приказ: Историја Црне Горе за последњих десет година, 1918—1928. [Написао] Никола Радојчић. — Записи, књ. IV, св. 1, Цетиње 1929, с. 34 [у одељку о историјској литератури кратак осврт на Ердељановићеву Стару Црну Гору].

Стари Срби Зећани и њихов говор (неколико приложака). — Зборник у част А. Белића, Београд 1937, с. 325—338.

Стари Срби Зећани и њихов говор (неколико приложака). [Сепарат]. — Београд 1937, с. 2+325—338. 8°

Старина и значај племенских предања у Срба. — Летопис Матице српске, год. CVIII, књ. 340, св. 1, Нови Сад 1934, с. 1—13.

Старина и значај племенских предања у Срба. [Сепарат]. — Нови Сад 1934, с. 1—15. 8°

Приказ: Ј. Ердељановић. — Старина и значај племенских предања у Срба. Приступна беседа у Академији наука. (Летопис Матице Српске 1931). [Написао] Б[орђевић] Т[ихомир]. — Социолошки преглед, књ. I, Београд 1938, с. 341.

Трагови најстаријег словенског слоја у Банату. — Niederlův sborník, Obzor praehistorický, roč. IV, Praha 1925, s. 275—308.

Трагови најстаријег словенског слоја у Банату. [Сепарат]. — Niederlův Sborník, s. 275—308.

Трговачки центри и путеви по српској земљи у Средњем веку и у турско доба. Историско-географска расправа. [Написали] — — и Р[иста] Т. Николић. — Београд 1899, с. 1—251. 8°

Приказ: Ј. Ердељановић и Р. Николић. Трговачки центри и путеви по српској земљи у Средњем веку и у турско доба [награђено I видовданском наградом београдске општине], с. 251, Београд 1899. [Написао] Ј[ован] Ц[вијић]. — Преглед географске литературе, св. IV, Београд 1901, с. 26.

**Упутства за испитивање народа и народног живота. — Београд 1907.*

Упутства за испитивање народа и народног живота. — Српски етнографски зборник, књ. XVI, [Живот и обичаји, књ. 9], Београд 1910, с. 437—480.

Упутства за испитивање народа и народног живота. (Из XVI књиге „Српског Етнографског Зборника“). [Сепарат]. — Београд 1910, с. 1—14. 8°

- Упутства за испитивање народа и народног живота.* (Из XVI књиге „Српског етнографског зборника“). [Сепарат]. — Београд 1911, с. 1—80. 12°
- Упутства за испитивање народног живота и обичаја у Војводини.* — Нови Сад 1925, с. 1—63. 12°
- Упутства за испитивање народног живота, обичаја и особина у Јужној Србији.* [Написали] — — и Мил[енко] С. Филиповић. — Скопље 1938, с. 1—81. 12°. Упутства Скопског научног друштва, св. 1.
- Упутства за испитивање насеља и порекла становништва.* [Редаговао ранија „Упутства“ Јована Цвијића др Јован Ердељановић]. — Београд 1928, с. 1—34. 12°
- Forschungen über Alter, Organisation und Überlieferungen serbischer Stämme in Montenegro, Herzegovina und in den Nachbargebieten Jugoslawiens.* — Internationales Archiv für Ethnografie, Bd. XXXIII, H. 4—6, Leiden 1936, s. 117—112.
- Forschungen über Alter, Organisation und Überlieferungen serbischer Stämme in Montenegro, Herzegovina und in den Nachbargebieten Jugoslawiens.* [Сепарат]. — Leiden 1936, s. 117—122. 4°
- Приказ: Dr J. Erdeljanović.* — *Forschungen über Alter, Organisation und Überlieferungen Serbischer Stämme in Montenegro, Herzegovina und in den Nachbargebieten Jugoslawiens* (Separatabdruck aus Internationales Archiv für Ethnologie, Bd. XXXIII, Heft 4—6, 1936). [Написао] Б[орбевић] Т[ихомир]. — Социолошки преглед, књ. I, Београд 1938, с. 341.
- Sincari, i Meglenski Vlasi.* — *Nova Evropa*, knj. IX, br. 15. Zagreb 1924, s. 461—471.
- Црквени елементи крсне славе.* [Написали] — — и Радослав М. Грујић. — Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. VII, Београд 1932, с. 1—5.
- Што су Срби, Хрвати и Словенци.* — Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918—1928. I део. Београд 1928, с. 9—26.

ПРИКАЗИ

- Адамовић, Вицко, Грушке биљешке.* (Браство, IX и X, стр. 45—79. У Београду, 190A2). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 139—140.
- Ανδροποφύτεια, Jahrbücher für folkloristische Ergebnisse und Forschungen zur Entwicklungs Geschichte der geschlechtlichen Moral, herausgegeben von Dr Friedrich S. Krauss.* I. Band: Südslavische Volksüberlieferungen... Leipzig, Deutsche Verlags-Aktien-Gesellschaft, 1904. 8°. II Band... Leipzig itd., 1905. Стр. XIV+480. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 106.
- Baldacci, Dr Antonio, Die Arbeiten der beiden italienischen Studienmissionen 1902 und 1903 in Montenegro.* (Patern. Mitteilungen, 51 Bd., 1905, VIII,

- с. 180—186 и IX с. 197—202). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 181—182.
- Baldacci A[ntonio], Note statistiche sul vilayet di Scutari e la legge della montagna albanese.* Estratto dalla Rivista geografica italiana. Anno VIII — Fascicolo VII — 1901. Firenze 1901. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 132.
- Balogh, Pál, A népfajok Magyarországonmellékletekkel: két színezett tábla, bittérkép és tizenhárom vázlat.* Budapest, kiadja a m. kir. vallás—és közoktatásügyi ministerium 1902. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 139.
- Белић, А[лександар], Дијалекти источне и јужне Србије.* Са две карте (Српска Краљевска Академија. Српски дијалектолошки зборник, књ. I). Београд 1905. 8°, стр. CXII+716. Цена 10 дин. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 191—192.
- Белић, А[лександар], Диалектологическая карта сербского языка.* (Отдѣльный оттискъ изъ Сборника по славяновѣдѣнію. II. Санктпетербургъ 1905. Стр. 1—59. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 177.
- Bürchner Dr. L., Ikaros-Nikaria, eine vergessene insel des Griechischen Archipels (mit Karte, Taf. 18).* — (Dr A. Petermanns Mittheilungen, 40. Band XI., стр. 256—261), 1894. — Преглед географске литературе, [св. II], Београд 1895, с. 32—33.
- Бобчев, С. С., Българската челядна задруга. Историко-правни студии.* Отпечатано отъ „Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина“, кнѣга XXII. 8°. Stran 208 Sofia, 1907. — Národopisný Věstník Československy, Roč. III, č. 9—10. Praha 1908, s. 212—217.
- Бопчевъ, С. С., Българската челядна задруга. Историко-правни студии.* Отпечатано отъ „Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина“, кн. XXII. 8°. Стр. 208. София, 1907. — Гласник Географског Друштва, св. 5, Београд 1921, с. 289—293.
- Бончев, Г. Д-ръ, Мегалитни паметници въ Сакаръ — планина.* — (Отдѣлен отпечатъкъ отъ (Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XVIII). София, 1901., с. 1—48. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 133.
- Васић Д-р Милоје, Стари словенски погреб.* Оштампано из Бранкова Кола. Сремски Карловци 1901, 12°, стр. 26. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 119.
- Васић, Д-р Милоје М., Старосрпска налазишта у Србији.* Прилози за познавање старе српске културе. („Старинар“, орган Српског Археолошког Друштва, 1906, 1 св., стр. 38—88. — Гласник Географског Друштва, св. V, Београд 1921, с. 288.
- Wateff, Dr. S., Anthropologische Beobachtungen and den Schülern und Soldaten in Bulgarien.* (Correspondenz-Blatt der deutschen anthropologischen Gesellschaft, 1901, No 4). *Anthropologische Beobachtungen der Farbe der Augen, der Haare und der Haut bei den bulgarischen Schulkindern in der europäischen Türkei.* (Corresp. — Blatt der deutsch. anth. Ges., 1902, No 3). *Anthropol. Beob. der Farbe der Augen, der Harre u. der Haut bei den Schulkindern von den Türken, Pomaken, Ta-*

- taren, Armenier, Griechen u. Juden in Bulgarien.* (Corresp. — Blatt 1903, No 7. u. 8.). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 154.
- Вацов, Спасъ., *Народна Метеорологија, збирка отъ български народни поговорки, пословици, правила и прѣдсказанія за врѣмето.* София, 1900, 8°, стр. 1—80. — Преглед географски литературе, св. V, Београд 1908, с. 116.
- Weigand, Gustav, *Die Aromunen, ethnographische-philologisch-historische Untersuchungen.* I. Bg. Land und Leute (334 стране; са етнографском картом пропутованих крајева и неколико лепих фотографија). Leipzig, 1895. — Преглед географске литературе, св. III, Београд 1897, с. 66—72.
- Weigand, Dr G[ustav], *Rumänen und Aromunen in Bulgarien.* Mit 16 Bildern und einer Karte, Leipzig, 1907. 8°. Стр. 104. — Гласник Географског друштва, св. 5, Београд 1921, с. 293—294.
- Велић, Михаило, *Српске народне умотворине, обичаји и веровања из Дебра и околине.* (Браство, IX и X, стр. 378—449. У Београду, 1902). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 142.
- Věstník slovanské filologie a starožitností s podporou carské Akademie věd v. Petrohradě, Akademie české pro vědy a umění, s. K. Ministerstva kultu a vyněování ve Vídni vydávají L. Niederle, F. Pastrnek, J. Polivka, J. Zubatý. Ročník I. Praha 1901. Tiskem Aloisa Wiesnera. — Nakladem vlastním. Cena 7 k. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 118.*
- Vztah, Nerađ F., *Poloostrova Apeninského ku Balkánskému po stránce geografie fyzikálné.* (Zvláštní otisk z Roční zprávy zemské vyšší v Uh. Brodě), стр. 1—42, V. Uh. Brodě 1898. — Преглед географске литературе, св. IV, Београд 1901, с. 86—87.
- Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina, herausgegeben von Morisch-herzegovinischem Landesmuseum in Sarajevo, redigirt von Dr Moriz Hoernes. Erster Band, Wien 1893. — Преглед географске литературе, [св. II], Београд 1895, с. 29—31.*
- Вукићевић, Миленко, *Кратак преглед имовинских облика у старој српској држави.* Годишњица Николе Чушића, књ. XXIII, стр. 1—50. Београд, 1904). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 167.
- Gelzer, Heinrich, *Geistliches und Weltliches aus dem türkisch—griechischen Orient.* Leipzig, 1900. Стр. 1—253. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 108—109.
- Герхад Геземан о *Црногорцима и Брђанима.* — Српски књижевни гласник, Н. с. XLIV, бр. 6, Београд 1935, с. 468—475.
- * Dvorský, Dr Vktor, *Černoohorské-turecká hranice od ústí Bojany k Taře. Rozpravu Ces. Akademie Cís Frant. Josefa pro vědy, slovesnost a umění. Tř. I., čís. 39. Praha 1909. — Národopisný Věstník Československý, V, 1910, s. 147—150.*
- Дедијер, Д-р Јевто, *Старе српске породице у Херцеговини.* (Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево. XIX, 1907. Стр. 391—393. — Гласник Географског друштва, св. 5, Београд 1921, с. 289.

- Dieterich, Karl, Die Volksdichtung der Balkanländer in ihren gemeinsamen Elementen. Ein Beitrag zur vergleichenden Volkskunde. (Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, 1902. Berlin. Стр. 145—155, 272—291, 403—415).* — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 137—139.
- Ђеђељан, Василије, СРЕМ=Θράκος и Στράμον. Срп. Књиж. Гласник за 1904 књ. 11, стр. 234).* — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 170.
- Gjorgjević, Tih[omir] R., Aus Südserbien. (Sonderabdruck aus den Jahreshften des Österreichischen Archäologischen Institutes, Bd. IV, 1901. г., стр. 162—167. 4°).* Преглед географски литературе, св. V, Београд 1908, с. 131.
- Др Тих. Р. Борђевић белешке. Из турске фолклоре. (Годишњица Николе Чупића, књ. XXIV. У Београду 1905. г., 265—308).* — Преглед географске литературе, св. V, с. 185.
- Gjorgjević, Tih[omir] R., Die Zigeuner in Serbien. Etnologische Forschungen. I Teil. Budapest 1903. Buchdruckerei „Thalia“ 4° стр. VIII+80.* — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 151.
- Борђевић, Д-р Тих[омир], О Циганима у опште и о њиховоме досељењу на Балканско Полуострво и у Србију. (Извадак из дела Цигани, прилог потпуном проучавању народа Краљевине Србије). Књижевни Гласник за 1904 год. књ. 11.* — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 162.
- Борђевић, Д-р Тих[омир] Р., Обичаји у Цигана Краљевине Србије (Једна глава из дела Цигани у Краљевини Србији). У Годишњици Николе Чупића књ. XXII. У Београду, 1903.* — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 151—152.
- Борђевић, Тих[омир] Р., Српски фолклор. Оштампано из Караџића за 1900 год. Алексинац 1900. 8° стр. 18.* — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 110.
- Борђевић, Тих[омир] Р., Физичке и душевне особине Цигана Краљевине Србије. (Извадак из дела Цигани, прилог потпуном проучавању народа Краљевине Србије). Српски Књижевни Гласник за 1904. год. књ. 13.* — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 162.
- Борђевић, Д-р Тихомир, Фолклорне белешке. (Српски Књижевни Гласник за 1905 г. књ. 14 стр. 280—286, 533—539, 853—859 и 922 до 930 и књ. 15 стр. 27—43).* — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 178.
- Gjorgjević Tihomir R., Zur Einführung in die serbische Folklore. Wien, 1902.* — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 136.
- Живојиновић, Јов[ан], Угарска статистика и Срби у Угарској. (Лет. Мат. Српске за год. 1903, св. VI, стр. 75—95).* — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 139.
- Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga IV—X. U Zagrebu (1899—1905). Uredio IV, V и VI књигу Д-р Ант. Радић, VII, VIII Д-р Т. Maretić и Д-р D. Boranić и IX и X Д-р R. Boranić.* — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 100—105.

- Zelera, D. O. Edler von, Volksmedizin auf der Halbinsel Sabbioncello in Dalmatien.* Separat — Abdruck aus Wissenschaft. Mitteilungen aus Bosnien u. Herzegovina. VIII Bd., 1901, mit 3 Abbild. im Texte. Wien, 1901. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 121.
- Ивић, Ј. П., Мегдан. Из Црногорског живота.* (Братство, IX и X, стр. 370—377. У Београду 1902). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 140.
- Илић Радомир М., Један прилог географији Србије.* (Дело за 1904 год.).
- Илић, Радомир., Чачак у прошлости.* Светосавска беседа. (Из извештаја чачанске гимназије за 1904—5 год.). Чачак, 1905. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 183.
- Илковъ Д., Екскурсия по Колоферската планина* (део Балкана); 8°, 59 стр. — Преглед географске литературе, св. III, Београд 1897, с. 86.
- Илковъ Д., Нашата дунавска равнина.* (Мисълъ, литературно списание, книжка III и IV, април; стр. 256—268.), София, 1896. — Преглед географске литературе, св. III, Београд 1897, с. 122—123.
- Ишевић-Доњокрајски, Иван Јов., Ношње крста. Српски народни обичај из Црне Горе.* (Годишњица Николе Чупића, књ. XXIV. У Београду, 1905. Стр. 220—247). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 181.
- Jagić, Dr. V[atroslav], Vorläufige Berichte der Balkan-Commission.* III Über die erste Fortsetzung der Dialektforschung auf der Balkanhalbinsel, nach d. Mith. d. Herren: Prof. Dr. L. Miletić in Sofia, Dr. M. V. Rešetar in Wien, Prof. Dr. H. Hirth in Leipzig und Dr. J. Aranza in Spalato. — Преглед географске литературе, св. IV, Београд 1901, с. 57—58.
- Jireček, Constantin, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters.* Erster Theil. Denkschriften der Kaiserl. Akademie der Wissenschaft in Wien, philologisch-historische Classe, Bd. XLVIII, III, 4° 1901. — Zweiter Theil. Denkschriften etc. Bd. XLIX. Wien, 1903. Dritter Theil. Denkschr., etc. Bd. XLIX. Wien, 1904. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 121—123.
- Јовановић, Дим[итрије] С., Иван-Дан. Културноисториска црта.* (Годишњи извештај о Вишој Женској Школи књагиње Љубице у Крагујевцу за школску 1900—1901. годину). У Београду, 1901. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 119.
- Kanitz, Felix, Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart.* Erster Band, Land und Bevölkerung. Vel. 8°, стр. 1—654. (Monographien der Balkanstaaten, I, Herausgegeben von Dr. Wilhelm Ruland). Leipzig, Verlag von Bernh. Meyer, 1904. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 171—172.
- Караџић, лист за српски народни живот, обичаје и предање.* Издаје и уређује Тих. Р. Борђевић, Алексинац I (1899), II (1900), III (1901), IV (1903) само четири броја. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 105—106.

- Kiessling, Max., Das ethnische Problem des antiken Griechenland.* (Erster Teil). Ztschr. für Ethnologie, Berlin, 1905, Heft. VI, s. 1008—1024. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 186—187.
- Kittl, Ernst, Karst-Terrain und Karstlandschaft.* Mitteilungen der Section für Naturkunde des österreichischen Touristen-Club. No 8, 1893, Wien. — Преглед географске литературе, [св. II], Београд 1895, с. 63—64.
- Kodolišch, Octavie v., Nachfahrten im Mittelmeer, Reiseerinnerungen.* Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik, Heft 7. стр. 299—307; Heft 9. стр. 395—403; Heft 11. стр. 486—495. 1894. Wien. — Преглед географске литературе, [св. II], Београд 1895, с. 53—54.
- Korenić, Stjepan, Život, jezik i običaji Stupničana kraj Zagreba,* стр. 119—151. — Преглед географске литературе, св. III, Београд 1897, с. 61—62.
- Landschaften in Neu-Österreich.* (Deutsche Rundschau f. Geographie u. Statistik 1893.) p. 314. — Дело, год. I, св. 2, Београд 1894. с. 384—385.
- Landschaften in Neu-Österreich.* (Deutsche Rundschau f. Geographie u. Statistik 1893.) p. 314. — Преглед географске литературе, [св. I], Београд 1894, с. 28—29.
- Levačić Johann, Die Schreibung der geographischen Namen auf der Balkan-Halbinsel* [Mitteilungen der k. u. k. Militärgeographischen Institutes; XVII Bd. 1897, стр. 67—74, с 1 таблицом. Wien, 1898.]. — Преглед географске литературе, св. IV, Београд 1901, с. 4—5.
- Липовскій, А. А., Славянскіе народи Хрвати.* Санктпетерб., 1900. Издание с. петербурскаго благотворит. общества. 8°, 158 стр. Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 111—112.
- Матијашић, Ст., Једно научно мишљење о српском живљу и о границама српства на Илирском Тропољу 1854 године.* (Ратник за 1901. год. књ. XLVII, св. II и III. У Београду). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 119.
- Матовъ, Д., Кратки расправия по етнографията на Македония* (Периодическо списание на Бълг. книж. друж. въ Срѣдецъ, год VII, кн. XXXIV, стр. 425—474, и кн. XXXV стр. 674—717. Срѣдецъ, 1890.). — Преглед географске литературе, св. IV, Београд 1901, с. 44—46.
- Meringer, Dr Rudolf, Die Stellung des bosnischen Hauses und Etymologien zum Hausrath.* Wien, 1901. (Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, philos. — histor. Classe, Bd. CXLIV). Стр. 1—118. — Преглед географске литературе, св. III, Београд 1908, с. 124—129.
- Милетић А. Д-ръ, Седмиградскитѣ българи.* Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XIII, стр. 153—256., София, 1896. — Преглед географске литературе, св. IV, с. 47.
- Миљанов Поповић-Дрекаловић, Војвода Марко, Живот и обичаји Арбанаса.* (Летопис Матице Српске: 227, 228, 229, 230 V и VI за год. 1904 и I и II за год. 1905.). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 173.
- **Naselja srpskih zemalja,* књ. III., uredio Dr. J. Cvijić. Srpska Kraljevska Akademija, Beograd 1905. — Národopisný Věstník Českoslovanský, 1, 1906, s. 83—89.

- Недељковић, Д-р Душан, „О психичком типу Јужноsrбијанца“. — Српски књижевни гласник, Н. с. књ. XXVII, бр. 6, Београд 1929, с. 467—473.
- Niederle, Dr Lubor, *Slovenské Starožitnosti*. Díl I, Původ a počátky národa slovenského. Svazek 1; v Praze 1902. Svazek 2; v Praze, 1904. — Díl II. Původ a počátky Slovanů Jižních Svazek 1; v Praze, 1906. — 8°. VIII+528, 1—280. Nákladem Bursika a Kohouta. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 188—189.
- Николић, Ј., *Из Преспе. Неколики обичаји и веровања* (Годишњица Николе Чушића, књ. XXIV. У Београду, 1905, стр. 248—264). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 190—191.
- *Nová kniha o srbských obyčejích, „Obyčeje srbskeho národa“, Srb. etnograf. sborník, Bělehrad 1907. — *Národopisný Věstník Československý*, II, 1907, s. 141—144.
- О насељавању Словена у Малој Азији и Сирији од 7—10 века. L. Niederle; *K. slovanské kolonizaci M. Asie a Syrie v VII—X století*. Съ картою („Статји по славяновѣдѣнїю“, Выпускъ II. Подъ редакцією орд. акад. В. И. Лиманскаго. С. Петербургъ. 1906. Стр. 379—386). — Гласник Географског друштва, св. 6, Београд 1921, с. 189.
- Павловић, Ауб., *Нов тип насеља* (Српски Књижевни Гласник за 1905. год., књ. 14, страна 362—367). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 177—178.
- Пач, Д-р Карло, *из Плевалског Санџака*. (Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини. Сарајево XVIII. 1906. Стр. 463—467). — Гласник Географског друштва, св. 5, Београд 1921, с. 288—289.
- Пач, Карло, *Трачки трагови на Адрији*. (Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини. Сарајево XVIII. 1905. 463—467). — Гласник Географског друштва, св. 5, Београд 1921, с. 288—289.
- Петковић, Влад[имир] К., *О трусовима у Солуну од 15. септембра 1902 до 1 јуна 1903 године*. Дело за 1903. књ. 28. с. 115—120. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 56—57.
- Pittard, Dr Eugen, *Ethnologie de la Péninsule des Balkans*. Première partie: les Roumains, les Tsiganes, les Tatars. (Le Globe, journal géographique, organe de la Société de Géographie de Genève. Tome quarante-troisième. Genève, 1904)). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 155—157.
- Pittard, Eug[en], *La Dobrodia*. (Le Globe, journal géographique, Genève, 1902, tome quarante et unieme. No 1, str. 67). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 148.
- Прокић, Божидар А., *Војвода Ивац — најстарији историјски спомен о слави у Македонији*. (Браство IX и X за год. 1902, стр. 5). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 135.
- Philippson, Dr Alfred, *Reisen und Forschungen in Nord-Griechenland* (Schluss). [*Zeitschrift der Gesellsch. f. Erdkunde zu Berlin*; Bd XXXII — 1897. — No. 4; с. 244. до 302]. — Преглед географске литературе, св. III, Београд 1897, с. 123—126.

- Радоњић, Јов[ан], Писмо А. И. Тургенјева митрополиту Стевану Стратимировићу и одговор митрополитов с прилогом његове расправице о Власима. Летопис Матице Српске, књ. 228, год. 1904, стр. 1—55. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 161—162.
- Rücker, Anton, *Salzquellen in Bosnien—Herzegovina*. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina, herausgegeben von bosnisch—herzegovinischen Landesmuseum in Sarajevo, redigirt von dr Moriz Hoernes. Erster Band, str. 336. Wien 1893. — Преглед географске литературе, [св. II], Београд 1895, с. 69.
- Ровинскиј, П., *Черногорія въ исторіи и лературѣ Италиі и ихъ взаимное политическое положеніе*. [Журналъ министерства народнаго просвѣщенія за Августъ 1897.; стр. 75—242.]. — Преглед географске литературе, св. III, Београд 1897, с. 45—46.
- Руvaraц, Ил[арион], *Прилозици историској географији Србије*. (Летопис Матице Српске за год. 1905, св. I). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 183—184.
- Слајъновѣдѣніе въ повременихъ изданіяхъ*. Систематическій указатель статей, рецензій и заметокъ за 1900 годъ. Санктпетербургъ 1901. Цѣна 1 р. 20 к. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 118.
- Smiljanić, Dr Manojlo, *Beiträge zur Siedelungskunde Südserbiens*. Mit einer Karte und drei Textabbildungen (општампано из Abhandl. der K. K. Geogr. Ges. in Wien, II Bd. 1900. No 2). Стр. 1—72. Wien 1900. — Преглед географске литературе, св. IV, Београд 1901, с. 22—25.
- Smiljanić, M[anojlo], *Die Hirten u. Hirtennomaden Süd—und Südostserbiens*. (Sonder — Abdruck aus Bg. LXXIV No 4 i 5 des Globus. Braunschweig, 1898.). — Преглед географске литературе, св. IV, Београд 1901, с. 63—64.
- Smiljanić, Manojlo V, *Einige geographische Elemente in der Ethnographie der Balkanvölker*. (Изшло у споменици zu Friedrich — Ratzels Gedächtnis Leipzig 1904. стр. 375—384). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 177.
- Смиљанић, Др М[анојло] В., *Етнографија у Србији са последњих десетак година*. Звезда III, за 1901. год., св. за март и април. Београд. Недовршено. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 130.
- Станојевић, Ст[аноје], *Србија (о називу српске државе у средњем веку)*. (Срп. Књижевни Гласник за 1904 год, књ. 11, с. 541). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 169.
- Станојевић, Ст[аноје] *Српско име у Западним Српским Крајевима*. (Срп. Књиж. Гласник за 1902. г., књ. VII, стр. 39—47). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 135.
- Struck, Adolf, *Die verborgenjüdische Sekte der Dönmé in Salonik*. (Globus, 1902, Bd. LXXXI, Nr. 14, стр. 219—224). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 145.
- Суботић, Др. Савка У., *О нашим народним тканинама и рукотворинама*. (Лет. Мат. Српске, год. 1904, св. IV, V и VI). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 166—167.

- Tetzner Dr. F., Das bosnische und herzegovinische Haus.* (Globus, 1901. Bd. LXXIX, Nr. 14., стр. 220). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 129.
- Tetzner, Dr. F., Die Kroaten.* (Globus, 1904, Bd. LXXXV, Nr. 2 i 3). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 170.
- Tetzner, Dr. F., Zur Volkskunde der Serben.* (Globus, 1904, Bd. LXXXVI, Nr. 6. с. 85—91). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 169—170.
- Traeger, P., Die Jürüken und Konjaren in Makedonien.* Zeitschrift für Ethnologie. Heft I. Berlin, 1905. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 185—186.
- Traeger, Paul, Die macedonischen Tumuli und ihre Keramik.* Zeitschrift für Ethnologie, 1902., Н. 2, Verhandlungen der Berliner Gesellsch. für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, стр. 62—77). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 143.
- Traeger, P[aul], Zur Forschung über alte Schiffstypen. C. Schiffsfahrzeuge in Albanien und Macedonien.* Separat — Abdruck aus dem Correspondenz — Blatt der Deutschen anthropologischen Gesellschaft. Nr. 4 и 5, 1904. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 172—173.
- Тројановић, Др Сима, Божић.* Београд 1905. Отшампано из Српског Књижевног Гласника. — Národopisný Věstník Českoslovanský. Roč. I, čer-ven. Praha 1906, s. 176—178.
- Тројановић, Д-р Сима, Божић.* Београд 1905. (Отшампано из Српског Књижевног Гласника). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 177.
- Fischer, Dr Emil, Die Herkunft den Rumänen nach ihrer Sprache beuteilt.* („Korrespondenz — Blatt der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte“. Herausgegeben von Prof. Dr. Georg. Thilenius. Braunschweig 1909. Nr 1/2 стр. 2—6. — Гласник Географског друштва, св. 6, Београд 1921, с. 181—182.
- Fischer, Dr Emil (Bukarest), Über den Ursprung der rumänischen Bojarenfamilien.* („Zeitschrift für Ethnologie“, 1908. Н. III, с. 343—361. Berlin, 1908). — Гласник Географског друштва, св. 6, Београд 1921, с. 180—181.
- Hartenthurn, Haardt Vincenz v., Begleitworte zu den Blättern der General-karte 1:200 000, welche die Balkan Halbinsel betreffen.* (Mitth. der K. u. K. Militär-geogr. Institutes, XVII Bd. 1897., стр. 80—85. Wien, 1898.). — Преглед географске литературе, св. IV, Београд 1901, с. 3—4.
- Hassert, Dr. Kurt, Beiträge zur physischen Geographie von Montenegro, mit besonderer Berücksichtigung des Kartes;* стр. 1—174, са 3 карте: геолош-ком, биљног света и температуре. Gotha: Justus Perthes, 1895. — Преглед географске литературе, св. III, Београд 1897, с. 98—105.
- Hassert, Dr Kurt, Die Landschaften von Montenegro mit Karte.* Petermanns Mittheilungen aus Justus Perthes' geographischer Anstalt 40 Band c. 1894. — Преглед географске литературе, [св. II], Београд 1895, с. 56—58.
- Hassert, Dr Kurt, Montenegro auf Grund eigener Reisen und Beobachtungen, Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin.* Band XXI. No 2 und 3 1894. — Преглед географске литературе, [св. II], Београд 1895, с. 41—43.

- Hasert, Kurt, Reise durch Montenegro im Sommer 1900.* (Mittheilungen der kais. königl. geographischen Gesellschaft in Wien, Bd. XLIV, No 5 u 6, стр. 140—165). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 195.
- Hassert, Dr K[urt], Topographische Aufnahmen in Montenegro.* Petermanns Mitteilungen, 51 Bd., 1905, IX с. 203. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 30—31.
- Hassert, Dr Kurt, Wandervungen in Nord-Albanien* (mit einer Karte). Из: Mitth. des k. k. geograph. Gesellsch. in Wien, Bd. XLI, No, 5. u 6., стр. 351—379. Wien, 1898. — Преглед географске литературе, св. IV, Београд 1901, с. 82—83.
- Цвијић, Др Јован, Географски положај и опште географске особине Македоније и Старе Србије.* (Српски Књижевни Гласник за 1904 гд. 115—153 и 205—228). Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 172.
- Cvijić, Dr J[ovan], Über Gletscherspuren in Bosnien und der Herzegovina.* (Verhandl. d. Gesellsch. f. Erdkunde zu Berlin, Bd. XXIV — 1897 — No 8/9, 479—480.). — Преглед географске литературе, св. III, Београд 1897, с. 105.
- Цвијић, Ј[ован], Културни појаси Балканског Полуострва.* (Срп. Књиж. Гласник за год. 1902., књ. VI, стр. 907—21). — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 135.
- Cvijić Dr. Jovan, Morphologische und glaciale Studien atts Bosnien, der Herzegovina und Montenegro.* I Theil: Das Hochgebirge und die Cannonthäler. Mti 9 Tafeln. (Abhandl. der k. k. geographischen Gesellschaft in Wien, II Bd., 1900, No 6). S. 1—94, Wien 1900. — Преглед географске литературе, св. IV, Београд 1901, с. 87—94.
- Cvijić, Dr. Jovan, Researches in Macedonia and Southern Albania.* The Geogr. Journal. Vol. XVI, No 2. 1900. — Преглед географске литературе, св. IV Београд 1901, s. 79—81.
- Цвијић, Д-р Јован, Упутства за проучавање села у Србији и осталим српским земљама;* 24 стране, Београд 1896. — Преглед географске литературе, св. III, Београд 1897, с. 36—37.
- Црногорске јуначке пјесме.* Сакупио и издао Борџије Д. Драговић — Бурјачковић, пјешадијски капетан. Књига прва. Цетиње, 1910. Цијена 2,50 перпера. — Српски књижевни гласник, књ. XXVI, бр. 1, Београд 1911, с. 93—94.
- Český Lid, sborník věnovaný studiu lidu českého v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku.* Vychází každý měsíc (kromě srpna a září); 8° Redaktor: Dr. Čeněk Zibrt, m. professor kulturní historie na české universitě Praha. — Дело, књ. XXVI, св. 2. Београд 1903, с. 319—320.
- Шематизам православне српске епархије пакрачке за год. 1898.* У Пакрацу, 1898. — Преглед географске литературе, св. IV, Београд 1901, с. 76.
- Schneweis, Dr. Edmund, Die Weihnachtsbräuche der Serbokroaten.* Wien, 1925. Ergänzungsband XV zur „Wiener Zeitschrift für Volkskunde“. Стр. VII+232 и једна карта наше краљевине. — Гласник Скопског научног друштва, књ. I, св. 2 [у коричном наслову св. 1—2], Скопље 1926, с. 510—514.

ПРЕДГОВОРИ, ПРЕВОДИ, РЕДАКЦИЈЕ, УРЕДНИШТВА

- Јаким (Аћим) Вујић* [Предговор]. — Путешествија по Србији од Јоакима Вујића, Прва књига, Београд 1901, с. III—XLIX. Српска књижевна задруга 66.
- Polivka, Jirži, Milena Preindlsberger — Mrazović, Bosnische Volksmärchen.* Mit Illustrationen von Ewald Arndt Innsbruck. A. Edlingers Verlag, 1905. XII, с. 132. — Преглед географске литературе, св. V, Београд 1908, с. 180—181. Из *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*. Н. 2. 1905. Превео Јован Ердељановић.
- Српски етнографски зборник*, књ. XLIII, *Насеља и порекло становништва*, књ. 25. Уредио Д-р Јован Ердељановић. — Београд 1928, с. X+2+1—779 са 2 карте и 14 фотографија у прилогу. 8°
- Српски етнографски зборник*, књ. XLVI, *Насеља и порекло становништва*, књ. 26. Уредио Д-р Јован Ердељановић. — Београд 1930, с. X+2+1 — 835 са 18 скица у тексту и са 18 фотографија, 18 планова и скица и 8 карата у прилогу. 8°
- Српски етнографски зборник*, књ. XLVII, *Насеља и порекло становништва*, књ. 27. Уредио Д-р Јован Ердељановић. — Београд 1930, с. XIV+1 — 332 са једном картом у прилогу. 8°
- Српски етнографски зборник*, књ. LV, *Насеља и порекло становништва*, књ. 29. Уредио Д-р Јован Ердељановић. — Београд 1940, с. X+1—544+1 са 9 фотографија и 2 карте у прилогу. 8°
- Српски етнографски зборник*, књ. LVI, *Насеља и порекло становништва*, књ. 30. Уредио Јован Ердељановић. — Београд 1948, с. XI+1—640 [са сликама у тексту и 1 картом у прилогу]. 8°
- Српски етнографски зборник*, књ. X [Живот и обичаји народни, књ. 6]. Уредио Д-р Јован Ердељановић. — Београд 1908, с. XI+1+1 — 126+1. 8°
- Српски етнографски зборник*, књ. XVI. [Живот и обичаји народни, књ. 9]. Уредио Д-р Јован Ердељановић. — Београд 1910, с. X+1—563. 8°
- Српски етнографски зборник*, књ. XXII, *Живот и обичаји народни*, књ. 12. Уредио Јован Ердељановић. — Београд 1921, с. IX+3+1—271. 8°
- Српски етнографски зборник*, књ. XLVIII, *Живот и обичаји народни*, књ. 20. Уредио Д-р Јован Ердељановић. — Београд 1931, с. XIV+1—596. 8°
- Српски етнографски зборник*, књ. LIV, *Живот и обичаји народни*, књ. 24. Уредио Д-р Јован Ердељановић. — Београд 1939, с. XI+1+1—556+1 [са сликама у тексту и 8 табли слика у прилогу]. 8°
- Српски етнографски зборник*, књ. LVIII, *Живот и обичаји народни*, књ. 26. Уредио Јован Ердељановић. — Београд 1948, с. X+1—580 са 55 цртежа, 52 фотографије и 1 картом. 8°
- Упуства за испитивање насеља и порекла становништва.* [Редиговао ранија „Упуства“ Јована Цвијића Д-р Јован Ердељановић]. — Београд 1928, с. 1—34. 12°

Цвијић, Јован, *Балканско Полуострво и јужнословенске земље. Основи антропологеографије, књ. II. Психичке особине Јужних Словена*. Превео с француског Д-р Боривоје Дробњаковић. Прегледао и унео исправке и допуне Д-р Јован Ердељановић. — Београд 1931, с. X+1—254 (са 1 картом изван текста). 8°

РУКОПИСИ

Јован Ердељановић оставио је за собом изванредан број недовршених рукописа и необјављеног материјала који је сакупио на својим истраживачким путовањима и теренским испитивањима. У могућности смо да о томе изнесемо само оно што смо сазнали. Рукописе и рукописне белешке разделио је својим ученицима и сарадницима, и то:

Петру Ж. Петровићу грађу прикупљену у Шумадији, коју је овај објавио у Српском етнографском зборнику књ. LXIV, *Расправе и грађа*, књ. 2, Београд 1951, под насловом *Етнолошка грађа о Шумадинцима*;

др Рајку Николићу, бившем директору Војвођанског музеја у Новом Саду, материјал прикупљен за време испитивања у Војводини ((др Рајко Николић и др Мирко Барјактаровић, професор Филозофског факултета у Београду, припремају рукопис за штампу);

Митру Влаховићу, бившем директору Етнографског музеја у Београду, грађу са испитивања у Црној Гори;

Пок. Бранку Русићу, бившем професору Скопског универзитета, три рукописа, од којих један, по сазнању, има преко 700 страна. Данас се они налазе у поседу супруге Бранка Русића.

РАДОВИ О ЈОВАНУ ЕРДЕЉАНОВИЋУ

Барјактаровић, Мирко Р., *Библиотека професора Ердељановића*. — Гласник Етнографског института, [књ.] I/1—2, Београд 1952, с. 593—594.

Barjaktarović, M[irko] R, *Jovan Erdeljanović kao čovek i nastavnik*. — Симпозијум посвећен стогодишњици рођења Јована Ердељановића, Панчево 1974, Л. 1.

[Резиме предавања одржаног у Панчеву на Симпозијуму. Предавање ће бити објављено у публикацији Симпозијума]

P[etar] VI[ahović], *Erdeljanović, Jovan*. — *Enciklopedija Jugoslavije*, [књ.] 3. — Zagreb MCMLVIII, s. 267.

Влаховић, Петар Ш., *Д-р Јован Ердељановић 30 X 1874 — 12 ЈЈ 1944*. — Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. XVI, Београд 1953, с. 262—266. [Résumé anglais]

Vlahović, Petar, Rad i značaj J. Erdeljanovića u oblasti antropologije. — Симпозијум посвећен стогодишњици рођења Јована Ердџановића. Панчево 1974. А. 1 [16]

[Резиме предавања одржаног у Панчеву на Симпозијуму. Предавање ће бити објављено у публикацији Симпозијума]

Vukmanović, Jovan, Etnološka proučavanja Dr. J. Erdeljanovića u Crnoj Gori. — Симпозијум посвећен стогодишњици рођења Јована Ердџановића, Панчево 1974, А. 1—4 [2—5]

[Резиме предавања одржаног у Панчеву на Симпозијуму. Предавање ће бити објављено у публикацији Симпозијума].

Драшкић, Мирослав, Јован Ердџановић о уделу старијег балканског становништва у етногенези Јужних Словена. — Гласник Етнографског института, [књ.] XXIII, Београд 1974, с. 1—11.

Дробњаковић, Бор[ивоје] М., Библиографија радова наших етнолога. II Д-р Јован Ердџановић. — Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. VI, Београд 1931, с. 141—144.

Дробњаковић, Бор[ивоје] М., Библиографија радова наших етнолога. II, Д-р Јован Ердџановић. Прештампано из „Гласника Етнографског музеја у Београду“ — књ. VI, Београд 1931, с. 1—4. 8°

Дробњаковић, Боривоје М., Д-р Јован Ердџановић (30. X. 1874 — 12. II. 1944). — Гласник Етнографског института, [књ.] I/1—2, Београд 1952, с. 553—557.

Ердџановић Јован др (1874—1944). — Мала енциклопедија Просвета, [књ.] 1, Београд 1959, с. 446.

Ердџановић Јован (1874—1944). — Мала енциклопедија Просвета, Друго издање, [књ.] 1, Београд 1969, с. 478.

Erdeljanović Jovan, etnolog (Pančevo 1874—1944). — Enciklopedija Leksikografskog zavoda, (knj.) 2, Zagreb MCMLVI, s. 599.

Ердџановић Јован д-р. — Свезнање. Општи енциклопедијски лексикон, Београд 1937, стубац 709.

Јован Ердџановић, дописник. — Годишњак, [књ.] XXX, 1921. Београд 1922, с. 313—318.

Д-р Јован Ердџановић, дописни члан. (Допуна биографији, штампаној у „Годишњаку Српске Краљевске Академије“ за 1921. год., књ. XXX, стр. 313—318). — Годишњак, [књ.] XXXV, 1929, Београд 1927, с. 285—287.

Kovjanić, Risto, Erdeljanovića ocene verodostojnosti predanja o poreklu i precima bratstva. — Симпозијум посвећен стогодишњици рођења Јована Ердџановића. Панчево 1974. А. 1—2 [10—11]

[Резиме предавања одржаног у Панчеву на Симпозијуму. Предавање ће бити објављено у публикацији Симпозијума]

Кулишић, Широ, Научно дјело Јована Ердџановића (Поводом двадесете годишњице смрти). — Зборник за друштвене науке Матице српске, [књ.] 45, Нови Сад 1966, с. 92—109.

[Résumé français]

Martinović, Niko S., Tragom jedne misli o genealogijama u Crnoj Gori Jovana Erdeljanovića. — Симпозијум посвећен стогодишњици рођења Јована Ердџановића. Панчево 1974. А. 1—4 [6—9]

[Резиме предавања одржаног у Панчеву на Симпозијуму. Предавање ће бити објављено у публикацији Симпозијума]

Николајевић, Јелена — Петровић, П. Ж., Додатак библиографији радова етнолога Д-ра Јована Ердџановића. — Гласник Етнографског музеја у Београду, [књ.] 28—29, 1965—1966, Београд 1966, с. 315.

Nikolić, Rajko, Etnološka proučavanja akademika Dr Jovana Erdeljanovića u Vanatu. — Симпозијум посвећен стогодишњици рођења Јована Ердџановића. Панчево 1974. А. 1—3 [12—14]

[Резиме предавања одржаног у Панчеву на Симпозијуму. Предавање ће бити објављено у публикацији Симпозијума].

Петровић, Петар Ж., Јован Ердџановић, о десетогодишњици његове смрти. — Зборник за друштвене науке Матице српске, [књ.] 6, Нови Сад 1954, с. 188—189.

Д[ушан] П[оповић], Ердџановић Јован Др. — Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка Ст. Станојевића, I књ., Загреб [1924], с. 718.

Радовановић, В[ојислав] С., У спомен академику Д-ру Јовану Ердџановићу, уреднику Српског етнографског зборника (12. XI. 1874, +12. II. 1944). — Српски етнографски зборник, књ. LXIV, Расправе и грађа, књ. 2, Београд 1951, с. V—VII.

Стојанчевић, Видосава. Проучавање племена у Црној Гори кроз преписку Јована Ердџановића са Андријом Лубурићем (1924—1926). — Гласник Етнографског института, [књ.] XXIII, Београд 1974, с. 13—19.

Булибрк, Светозар, Социолошка теорија и методологија код Јована Ердџановића. — Гласник Етнографског института, [књ.] XIX—XX (1970—1971), Београд 1973, с. 33—34. [Résumé anglais]

Сулџић, Светозар, Теоријска и емпијска социологија код Јована Ердџановића. — Симпозијум посвећен стогодишњици рођења Јована Ердџановића. Панчево 1974. А. 1 [15]

[Резиме предавања одржаног у Панчеву на Симпозијуму. Предавање ће бити објављено у публикацији Симпозијума]

САДРЖАЈ

Попис часописа	181
Библиографија радова Јована Ердељановића	182
Студије, расправе и чланци	182
Прикази	188
Предговори, редакције, уредништва	188
Рукописи	199
Радови о Јовану Ердељановићу	199